

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

Π.Μ.Σ : ΝΟΜΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ.

ΔΗΜΟΣΙΟ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

Διπλωματική Εργασία

Τίτλος : *Δίκαιο και Τέχνη*

Υπότιτλος: *Η παρουσίαση του Δικαίου μέσα από τον αρχαίο ποιητικό λόγο –
Κοινωνιολογική Προσέγγιση*

Επιβλέπων Καθηγητής : κ. Καλτσώνης Δημήτριος

Τριμελής Επιτροπή: κα. Μαρκαντωνάτου – Σκαλτσά Ανδρομάχη

κ. Κουτνατζής Στυλιανός - Ιωάννης

κ. Καλτσώνης Δημήτριος

Όνομα Φοιτήτριας : Μηλιτσοπούλου Αγγελική

A.M: 7112M023

Αθήνα

Ακαδημαϊκό Έτος :2014- 2015

«Οι ποιητές είναι ανομολόγητοι νομοθέτες του κόσμου»

Shelley P.B, "A Defence of poetry"

Αφιερώνεται στους γονείς μου, που με έχουν στηρίξει σε κάθε μου προσπάθεια, όλα αυτά τα χρόνια!

Πρόλογος

Αφορμή για την επιλογή του θέματος της παρούσας εργασίας υπήρξε η επιθυμία μου, να συνδυάσω το αντικείμενο των προπτυχιακών μου σπουδών, με αυτό που άπτεται των μεταπτυχιακών.

Όπως παρουσιάζεται μέσω των ακόλουθων σελίδων, το δίκαιο είναι μία έννοια που απασχόλησε τους ποιητές-είτε πρόκειται για επικούς, είτε για τραγικούς, είτε για κωμωδιογράφους,-από αρχαιοτάτων χρόνων.

Τα θεμέλια του σημερινού δικαίου, τέθηκαν, όπως φαίνεται, στην αρχαιότητα και αποτελούν την απαρχή του Νομικού μας Πολιτισμού.

Έτσι, με χρονολογική σειρά παρουσιάζονται τα ομηρικά έπη, το νομοθετικό και ποιητικό έργο του Σόλωνα, έργα των τριών μεγάλων τραγωδών της αρχαιότητας, Αισχύλου, Σοφοκλή και Ευριπίδη, αλλά και των κωμωδών Αριστοφάνη και Μενάνδρου. Μέσα από αυτά διαπιστώνεται η αντίληψη και η αποδοχή ή μη του δικαίου ως θεσμού σε ατομικό ή συλλογικό επίπεδο, ή ακόμα και η σύγκρουση ή η αντίθεση των πρωταγωνιστών που προκύπτει από την διαφορετική αντίληψη για τον θεσμό αυτό. Τέλος, εμφανείς είναι οι ομοιότητες και οι διαφορές όχι μόνο των νομικών κανόνων, αλλά και του δικαικού φαινομένου γενικότερα, σε συνάρτηση με την κοινωνία, τότε και σήμερα.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω από καρδιάς, τα μέλη της τριμελούς επιτροπής, αφενός την κυρία Μαρκαντωνάτου- Σκαλτσά Ανδρομάχη και τον κύριο Κουτνατζή Στυλιανό για την υποστήριξη και τη βοήθεια που μας προσέφεραν και τις γνώσεις που μας μετέδωσαν, ως διδάσκοντες, κατά τη διάρκεια των εξαμήνων, και αφετέρου τον επιβλέποντα της εργασίας μου, κύριο Καλτσώνη Δημήτρη, εκτός όλων των άλλων, για την αμέριστη και ειλικρινή συμπαράσταση και την εξαιρετική καθοδήγηση στο σύνολο της προσπάθειας αυτής.

Πίνακας Συντομογραφιών

βλ.	βλέπε
εκδ.	εκδόσεις, έκδοση
επιμ.	επιμέλεια
και επ.	και έπειτα
μτφ.	μετάφραση
παρ.	παραπομπή
ΠΚ	Ποινικός Κώδικας
σελ.	σελίδα, σελίδες
στιχ.	στίχος, στίχοι
τευχ.	τεύχος

Περιεχόμενα

• Εισαγωγή	σελ.6
• Ομηρικά έπη και Δίκαιο	
➤ Δίκαιο και Κοινωνία	σελ.8
➤ Η Ασπίδα του Αχιλλέα. Η απεικόνιση της πρώτης σκηνης δίκης	σελ.10
➤ Ο Οδυσσέας ως τιμωρός	σελ.13
• Ο Νομοθέτης Σόλων και η ποίηση	σελ.14
• Τραγωδία	σελ.19
➤ Αισχύλος:	
1. Πέρσες	σελ.19
2. Ικέτιδες	σελ.23
3. Ορέστεια:	σελ.26
❖ Αγαμέμνων	σελ.27
❖ Χοηφόροι	σελ.33
❖ Ευμενίδες	σελ.38
4. Προμηθέας Δεσμώτης	σελ.45
➤ Σοφοκλής:	
1. Αντιγόνη	σελ.48
2. Η φύση και ο χαρακτήρας των «νομίμων» της Αντιγόνης	
3. Τραχινίες	σελ.57
4. Οιδίπους τύραννος	σελ.60
➤ Ευριπίδης:	
1. Μήδεια	σελ.65
2. Εκάβη	σελ.72
3. Φοίνισσες	σελ.78
➤ Αριστοφάνης :	
1.Νεφέλες	σελ.81
2.Σφήκες	σελ.84
➤ Μένανδρος:	
1.Επιτρέποντες	σελ.93
2.Γεωργός	σελ. 97
• Αντί επίλογου	σελ. 99
• Βιβλιογραφία	σελ.100

Εισαγωγή

Το δίκαιο διαχρονικά και η σχέση του με την τέχνη

Οι όροι διαμόρφωσης της εκάστοτε κοινωνίας σε κάθε εποχή, αντανακλώνται τόσο στον κλάδο του Δικαίου, όσο και στον κλάδο της Τέχνης. Η τέχνη και εν γένει ο πολιτισμός, δύνανται να αποτελέσουν το πλαίσιο ανάπτυξης και εξέλιξης του δικαίου. Διεισδύει το δίκαιο στις κοινωνικές πρακτικές, διαμορφώνει συνειδήσεις και γίνεται με τη σειρά του συστατικό πολιτισμού, τμήμα των πολιτισμικών διαδικασιών που συμβάλλουν ενεργά στη σύνθεση των κοινωνικών σχέσεων. Το νόημα του δικαίου βρίσκεται και εφευρίσκεται στην ποικιλία των πρακτικών που συνθέτουν τον πολιτισμό. Παρουσιάζεται δε, μέσα από την τέχνη, η πιθανή διάσταση μεταξύ δικαίου, ως δομικής και κοινωνικής οντότητας και της δικαιοσύνης, ως φιλοσοφικής, ιδεολογικής και ηθικής έννοιας¹.

Μέσα από την τέχνη το δίκαιο μπορεί να βρει αθέατες πτυχές, της εκάστοτε πραγματικότητας, ακόμα και παθολογικά φαινόμενα της λειτουργίας του. Η εικονικότητα της τέχνης, αποκαλύπτει την εικονική πραγματικότητα του δικαίου. Το δίκαιο μέσα στην τέχνη αποτελεί τον αποκαλυπτικό του καθρέφτη, καθώς αναδεικνύει τα δικαιώματα που πρέπει να ανακαλυφθούν και την αντιμετώπιση των υφιστάμενων, κάθε φορά προβλημάτων που πρέπει να αντιμετωπιστούν².

Η κοινωνία μέσω του δικαίου συγκροτείται και αναπαράγεται, ενώ μέσω της τέχνης θέτει η ίδια τον εαυτό της υπό αμφισβήτηση. Το δίκαιο αναλαμβάνει να διεκπεραιώσει τη λειτουργία της κοινωνικής αναπαραγωγής και η τέχνη να διαμορφώσει την τάση της κοινωνικής άρνησης³.

Το δίκαιο πρέπει να παρέχει ένα πλαίσιο ανθρώπινης συμπεριφοράς, ωστόσο παράσχει στην Τέχνη του λόγου την ελευθερία που χρειάζεται για να υπάρξει. Ως εκ τούτου, η τέχνη αυτή, αποκαλύπτει είτε τους θριάμβους του δικαίου, είτε τις αδυναμίες του, είτε τις αστοχίες του. Αφενός λοιπόν αναγνωρίζει τη νομιμότητα του δικαίου, εφόσον το δίκαιο είναι το ιδανικό μέσο για την ανάλυση της κοινωνίας και αφετέρου καταγγέλλει την πιθανή έλλειψη νομιμότητάς του, καθώς συχνά δεν παρέχει μία πλήρη και γερά θεμελιωμένη ιδέα περί απόλυτης δικαιοσύνης⁴. Η τέχνη του λόγου προωθεί αιτήματα, ασκεί κριτική, καταγγέλλει, διαισθάνεται, αντανακλά την κοινωνική συνείδηση και ταυτόχρονα τη διαμορφώνει. Επίσης προβάλλει

¹Μουσταϊρα Ε., *Σχέση δικαίου και τέχνης*, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2006, σελ.33, 40 και 83

² Παπαχρίστου Θ., «Νόμοι και κανόνες Τέχνης-Άλλοτε και τώρα», (επιμ.) Παπαχρίστου Α. – Μπρεδήμας Α., *Τέχνη και Δίκαιο*, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2007, σελ. 13-14

³Γεωργίου Θ., «Νόμοι και κανόνες Τέχνης-Άλλοτε και τώρα», (επιμ.) Παπαχρίστου Α. – Μπρεδήμας Α., *Τέχνη και Δίκαιο*, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2007, σελ. 64

⁴Μουσταϊρα Ε., *Σχέση δικαίου και τέχνης*, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2006, σελ. 35

οράματα ιδανικής οργάνωσης της κοινωνίας, προτάσσει τη δικαιοσύνη, μηχανεύεται λύσεις ιδεατές ή απλώς προτείνει δίκαιες, διαμαρτύρεται για τις αδικίες, επιχειρεί να προετοιμάσει δρόμους δικαίου⁵.

Το Δίκαιο ρυθμίζει τον τρόπο οργάνωσης μίας κοινωνίας και τις σχέσεις των ανθρώπων που διαβιούν σε αυτήν, εγκαθιστά κανόνες που πρέπει να τηρούνται και διασφαλίζει την εφαρμογή τους, πολλές φορές με τρόπο καταναγκαστικό. Ρυθμίζει από μία άποψη τους θεσμούς και την εξωτερική συμπεριφορά των ανθρώπων. Ο λόγος των ποιητικών κειμένων εκφράζει τα συναισθήματά τους, τις επιδιώξεις τους και τα όνειρά τους, τη διαμαρτυρία για τις ατυχίες ή αδικίες που έχουν υποστεί, αυτές που μπορεί να υφίστανται και από κανόνες δικαίου. Υποβάλλει και προτείνει αλλαγές και τροποποιήσεις. Αναφέρεται στα «δίκαια των ανθρώπων» και στη Δικαιοσύνη. Εκφράζει τον εσωτερικό κόσμο του ανθρώπου. Δίκαιο και ποιητικός λόγος συνδέονται, επικοινωνούν και αλληλοεπηρεάζονται, αντανακλώντας σχέση και σκέψη που αφορούν στον κανόνα δικαίου ή στη δικαιοσύνη.⁶

Το δίκαιο κατακλύζει τον ποιητικό λόγο, τον διαπερνά, τον αγγίζει, τον ακολουθεί, με τρόπους διάφορους και πολλούς. Το δίκαιο υπάρχει μέσα στο κείμενο, είτε στην επιφάνεια, είτε στο βάθος του, τόσο που ορισμένες φορές, αναδύεται μέσα από τις σελίδες και ορθώνεται ολοζώντανο μπροστά στα μάτια του αναγνώστη. Κατά περίπτωση, καυτηριάζει την κακή άσκηση της εξουσίας με νόμους που αδικούν τους πολλούς και ευνοούν τους λίγους, καταγγέλλει άδικους νόμους ζητώντας να καταργηθούν, λοιδορεί κακούς νόμους ή κακούς λειτουργούς της δικαιοσύνης, περιγράφει δίκες ή τέλος προαναγγέλλει την παρέμβασή του, όταν εκθέτει δικαιοδικά προβλήματα που απαιτούν άμεση λύση. Συμβάλλει με αυτόν τον τρόπο σε δικαιοδικές ανατροπές, καθώς ασκεί κριτική και αντιπροτείνει τη δημιουργία μίας νέας δικαιοδικής τάξης, τις πιο πολλές φορές μέσα από επαναστάσεις, όπου οι επαναστατημένοι άνθρωποι σε κατάσταση εξέγερσης διαχέουν και επαναλαμβάνουν με τη φωνή τα δίκαια αιτήματά τους. Ο ποιητικός λόγος δεν συνδέεται απλώς με τα κοινωνικά προβλήματα της κάθε εποχής και της αντίστοιχης έννομης τάξης, ούτε απλώς αντανακλάται σε αυτά, αλλά συμφύεται και συν-αναπτύσσεται με την ίδια την πολιτεία εξ αρχής, με τη συγκρότηση και την πολιτική οργάνωσή της. Αναδεικνύει έτσι τα κοινωνικά ζητήματα, τους κοινωνικούς θεσμούς και την εξέλιξή τους. Η δικαιοδική ιστορία κάθε νομικού πολιτισμού και οι «τοπικές» έννοιες του, δένονται τόσο πολύ με τον ποιητικό λόγο, όσο και με το δίκαιο και την ανάλυσή τους.⁷

⁵ Κραβαρίτου Γ. «εισαγωγή», *Δίκαιο και τέχνη του λόγου*, (επιμ.), Κραβαρίτου Γ., Αθήνα-Θεσσαλονίκη, εκδ. Σάκκουλα, 2008, σελ. 4,17

⁶ Κραβαρίτου Γ., «Δίκαιο και λογοτεχνία, όψεις και κατόψεις», (επιμ.), Κραβαρίτου Γ., *Δίκαιο και τέχνη του λόγου*, Αθήνα- Θεσσαλονίκη, εκδ. Σάκκουλα, 2008, σελ.28

⁷ Δουζινάς Κ., *Νόμος και Αισθητική*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 2005, σελ. 109-115 και Κραβαρίτου Γ., «Δίκαιο και λογοτεχνία, όψεις και κατόψεις»(επιμ.), Κραβαρίτου Γ., *Δίκαιο και τέχνη του λόγου*, Αθήνα- Θεσσαλονίκη, εκδ. Σάκκουλα, 2008, σελ. 37- 55 και Κονδύλη Ι., *Θέατρο και Δίκαιο*, (Το

Ομηρικά έπη και Δίκαιο

Η βίαιη πάταξη της εξέγερσης και η παντοδυναμία του βασιλικού καθεστώτος, το έντονο λαϊκό στοιχείο κατά την απονομή της δικαιοσύνης, που συμβολίζει την μετάβαση από το δίκαιο του πανίσχυρου εκείνη την εποχή βασιλέα, στο λαϊκό δίκαιο, είναι κάποια από τα θέματα ,τα οποία κεντρίζουν το ενδιαφέρον του αναγνώστη των ομηρικών επών.

Δίκαιο και Κοινωνία

Τα ομηρικά έπη⁸ συνιστούν μαρτυρίες αξιών⁹ με ρητή ή έμμεση δήλωσή τους, φανερώνοντας τις αξίες, τα ιδεώδη και τη νοοτροπία των πρώτων Ελλήνων ακροατών. Μια κοινωνική και ηθική σφαίρα, γνωστή στις μεταγενέστερες μείζονες ελληνικές προσωπικότητες, όπως ο Σοφοκλής ή ο Μέγας Αλέξανδρος. Τα δύο πρώτα μεγάλα ελληνικά έπη, αναφέρονται ακροθιγώς στην ελευθερία, τη δικαιοσύνη και τη χλιδή. Οι ομηρικοί βασιλιάδες έχουν «εκμαυλιστεί» από την χλιδή, εφόσον εμπλέκονται σε φονικές μάχες χάριν της δόξας ή οι γυναίκες πωλούνται ως αιχμάλωτες αντιμετωπιζόμενες ως αντικείμενα πολυτελείας. Η ελευθερία επίσης κυριαρχεί ως αξία. Ο Έκτορας ανυπομονεί να έρθει η στιγμή του εορτασμού της ελευθερίας *acontratio* με τη μέρα της υποδούλωσης που απογυμνώνει τον άνθρωπο από τις περισσότερες δυνάμεις του¹⁰. Η ελευθερία λοιπόν συνυφαίνεται με την απαλλαγή των δολοφονιών και της υποδούλωσης της κοινότητας από τους εχθρούς και της πλήρους υποτέλειας , κατάσταση κατά την οποία οι άνθρωποι υποβιβάζονται σε αντικείμενα¹¹.

Οι ήρωες, ακόμα και οι ίδιοι οι βασιλιάδες, ίσως δυσανασχετούν από τη στάση ενός βασιλιά ή ηγεμόνα, ωστόσο θεωρούν δεδομένη τη μοναρχία και δεν επιθυμούν να απαλλαγούν από αυτήν. Κατέχουν την προσωπική ελευθερία να πράττουν όπως

δικαιϊκό υπόβαθρο του θεατρικού έργου), Ανάτυπο από τον τιμητικό Καλλιμόπουλου Γ. , Αθήνα, εκδ. Αντ. Ν.Σάκκουλα, 2010,σελ. 294-296, 298-300

⁸ Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του αρχαιότερου Ιστορικού Ηρόδοτου, ο Όμηρος πρέπει να έζησε κατά το 850 π.Χ. ,Οικονομίδης Γ., *Ομήρου Ιλιάδα και Οδύσσεια*, Αθήνα, εκδ. Χρήσιμα Βιβλία, 1960, σελ.10

⁹ Οι «αξίες» των ομηρικών ηρώων, ήταν πολύ διαφορετικές συγκριτικά με όσες διαμορφώθηκαν κατά την διάρκεια της ζωής της Πόλης. Σύμφωνα με τις αξίες αυτές, ένας άνδρας προκειμένου να χαρακτηριστεί ως ήρωας, ήταν απαραίτητο, ο ίδιος, με κάθε τρόπο, να επιβάλλει την τιμή του, να είναι ο «καλύτερος». Οι απαραίτητες αρετές που έπρεπε να διαθέτει περιελάμβαναν τη βία, ως σωματική δύναμη, το θάρρος και την ικανότητα στους λόγους, σχετιζόμενη με την επιβολή της θέλησής του στη συνάθροιση της βουλής ή της αγοράς. Κανταρέλλα Ε. «Ο τιμωρός Οδυσσεάς. Οι απαρχές των θανατικών εκτελέσεων στην Ελλάδα», *Αρχαιολογία*, τευχ. 54, 1995 , σελ . 30

¹⁰ Όμηρος, *Ιλιάδα*, Ραψωδία ζ, στιχ. 528 και Όμηρος, *Οδύσσεια*, Ραψωδία Ρ, στιχ. 323

¹¹ LaneFoxR., *Ο κλασικός κόσμος, (Μία επική ιστορία από τον Όμηρο στον Ανδριανό)*, Αθήνα, εκδ.Ωκεανίδα, 1996 ,σελ.34- 40

επιθυμούν ενώπιον του λαού τους. Οι ευγενείς ενδέχεται να γίνονται πειθήνια όργανα ενός άλλου αριστοκράτη μέσα στην κοινότητα αδιαμαρτύρητα, αλλά ανησυχούν μόνο για το αν θα υποδουλωθούν στον εχθρό. Η ελευθερία του λόγου και η παραχώρηση ίσων δικαιωμάτων σε άτομα, που δεν ανήκουν στην ίδια τάξη, είναι αδιανόητη. Καμία δημόσια συνέλευση και συνάθροιση προς την λήψη απόφασης δεν προβλέπεται από τον νόμο στον επικό κόσμο, που να εδράζεται είτε στην βασιλική εξουσία, είτε σε άλλο φορέα. Αντιθέτως η ευγένεια και ο σεβασμός προς το άτομο, κατευθύνεται μόνο στους επιφανείς. Οι υπόλοιποι υποτιμώνται φανερά και γίνονται αποδέκτες βίαιης συμπεριφοράς¹².

Στον Όμηρο, η βασιλική εξουσία εμφανίζεται σε σχέση με τους άοπλους πολίτες ως απόλυτη και αυταρχική¹³: «Ούκ αγαθόν πολυκοιρανοίην εις κοίρανος έστω, εις βασιλεύς».¹⁴ Παρ' όλα αυτά, ήδη στην αρχαϊκή εκείνη εποχή, ο βασιλικός θεσμός έχει αρχίσει να γνωρίζει τους τριγμούς του και τους αμφισβητίες του. Ως πρώτη περίπτωση αμφισβήτησης της θεόδοτης εξουσίας του βασιλιά από έναν απλό πολίτη χαρακτηρίζεται η ανταρσία του Αιτωλού Θερσίτη, που περιγράφεται από τον Όμηρο στην Β ραψωδία.¹⁵ Αυτός, ο χαρακτηριζόμενος ως δύσμορφος και κακής ποιότητας από τον Όμηρο¹⁶, άνθρωπος είναι ο πρώτος αντικαθεστωτικός αντάρτης στην Ελληνική προϊστορία, που ξεσηκώνει τον στρατό των Αχαιών σε ανταρσία κατά των Ατρείδων, αυτός που τολμά να αμφισβητήσει την βασιλική εξουσία, λέγοντας: «...Μα αυτό δεν είναι να 'σαι ο Ρηγάρχης και το ασκέρι σου σε συμφορές να ρίχνεις. Κιοτήδες, τιποτένιοι, Αργίτισσες! Τι Αργίτισσες πια δεν είστε! Με τα καράβια πίσω ας γύρουμε στα σπίτια μας κι αφήστε τούτον στην Τροία τ' αρχοντομοίρια του να τα κλωτσάει μονάχος, να ιδεί, μας έχει αυτός στον πόλεμο, για δεν μας έχει ανάγκη.» Η

¹² Όμηρος, *Ιλιάδα, Ραψωδία Β*, σιχ. 270 και LaneFoxR., *Ο κλασικός κόσμος, (Μία επική ιστορία από τον Όμηρο στον Ανδριανό)*, Αθήνα, εκδ. Ωκεανίδα, 1996, σελ. 41 και 86. Στην Ιλιάδα, όταν ο Οδυσσεάς ανασυντάσσει τον ελληνικό στρατό, μιλά με ευγένεια και σεβασμό για τους βασιλείς και τους «επιφανείς» άνδρες. Μόλις βλέπει κάποιον άνθρωπο του λαού που «φωνάζει» χαρακτηριστικά, τον απωθεί με το κοντάρι του και του λέει αυστηρά να καθίσει κάτω και να ακούει τους καλύτερους του. Όταν ο ιταμός Θερσίτης τολμά να προσβάλλει και να επικρίνει τον βασιλιά Αγαμέμνονα, ο Οδυσσεάς τον χτυπά με το σκίητρο του, μωλωπίζοντας το άσημο θρασίμι. Το ακροατήριο του, που αποτελείται από πολεμιστές, γελά με την καρδιά του, ενώ ταυτόχρονα είναι και οργισμένο με τη θρασύτητα του άσημου άνδρα και το επεισόδιο που προκαλεί.

¹³ Πλωρίτης Μ., *Έρωσ Ελευθερίας και Δημοκρατίας: Ο πολιτικός λόγος στους αιώνες*, τόμος Α', Αθήνα, εκδ. Καστανιώτη 1992, σελ. 14.

¹⁴ Όμηρος, *Ιλιάδα, Ραψωδία Β*, σιχ. 204. Δεν είναι καλό να υπάρχει πολυαρχία. Πρέπει να υπάρχει ένας αρχηγός-Βασιλιάς.

¹⁵ Πλωρίτης Μ., *Έρωσ Ελευθερίας και Δημοκρατίας: Ο πολιτικός λόγος στους αιώνες*, τόμος Α', Αθήνα, εκδ. Καστανιώτη 1992, σελ. 14.

¹⁶ Όμηρος, *Ιλιάδα, Ραψωδία Β*, σιχ. 216-219.

τολμηρή για την εποχή εκείνη πράξη του βρίσκει σήμερα τον ιστορικό απόηχο της στον χαρακτηρισμό της ως «σπέρμα της ελληνικής δημοκρατίας».¹⁷

Αυτή η ανταρσία του Αιτωλού καταστέλλεται αμέσως, με την χρήση ωμής βίας, από το βασιλικό κατεστημένο. Ο Οδυσσεύς μάλιστα παραμερίζει οποιεσδήποτε νόμιμες διαδικασίες απόδοσης ποινής εναντίον του αντάρτη. Παίρνοντας τον νόμο στα χέρια του ο πολυμήχανος Οδυσσεύς, χρησιμοποιεί σκληρή βία εναντίον του εξεγερθέντα, αφού τον χτυπά με χρυσό ραβδί άγρια¹⁸.

Εκ του γεγονότος αυτού, συνάγεται το συμπέρασμα ότι ο Όμηρος τάσσεται με τους βασιλείς, όπως και η εποχή του γενικότερα. Αν και ο Όμηρος, περιγράφει έναν πόλεμο μεταξύ λαών, στην πραγματικότητα εξιστορεί τις πράξεις και τα πολεμικά κατορθώματα των ολίγων, των βασιλιάδων και των επωνύμων θεών.¹⁹ Αυτό αντικατοπτρίζει την ελιτίστικη σύνθεση της πολεμικής κοινωνίας την εποχή των Ομηρικών επών, η δομή της οποίας μοιάζει με αυτήν που υπάρχει στον στρατό: έχει αυξημένη ιεραρχία.

Παρόλο που τα ομηρικά έπη εξυμνούν την κυριαρχική τάξη των ηρώων, η ιδέα της δικαιοσύνης, έστω και σχηματικά, διαφαίνεται. Ο Δίας²⁰ προκειμένου να κάνει μία παύση από τη βαρβαρότητα του τρωικού πολέμου, στρέφει το βλέμμα του, στον δικαιοτάτο λαό των Αβίων²¹. Ενώ σε άλλη σκηνή, στέλνει δυνατές καταγίδες προς τιμωρία των ανθρώπων που συγκεντρώνονται και με καταναγκασμό καταλήγουν σε άδικες κρίσεις, παραβαίνοντας κάθε έννοια δικαίου²².

Η Ασπίδα του Αχιλλέα. Η απεικόνιση της πρώτης σκηνής δίκης.

Στην Ιλιάδα, στην 18^η Ραψωδιάδίδονται αρκετές πληροφορίες για την ιστορική δίκη²³ που απεικονίζεται στην ασπίδα του Αχιλλέα. Αν και ίσως να μην πρόκειται για

¹⁷ Πλωρίτης Μ., *Έρωσ Ελευθερίας και Δημοκρατίας: Ο πολιτικός λόγος στους αιώνες*, τόμος Α', Αθήνα, εκδ. Καστανιώτη 1992,, σελ.14

¹⁸ Βλ. και παραπάνω, παραπομπή αριθμ.4

¹⁹ Παπαγιώργη Κ., *Η ομηρική μάχη*, Αθήνα, εκδ. Καστανιώτη, 1993, σελ. 42. Όπως παρατηρεί ο Δουζινάς, τα κείμενα κάνουν επιλογές ως προς το είδος του κόσμου που θέλουν να αναπαραστήσουν και τον τύπο της κοινωνικής τάξης που θέλουν να θεσπίσουν. Δουζινάς Κ., *Νόμος και Αισθητική*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 2005, σελ.117

²⁰ Ο Δίας ήταν ο αρμόδιος να κρίνει το δίκαιο των μέσων που χρησιμοποιούσε ο κάθε ήρωας. Κανταρέλλα Ε. «Ο τιμωρός Οδυσσεύς. Οι απαρχές των θανατικών εκτελέσεων στην Ελλάδα», *Αρχαιολογία*, τευχ. 54, 1995, σελ. 30

²¹ Όμηρος, *Ιλιάδα*, Ραψωδία Ν, στιχ. 1-6

²² Όμηρος, *Ιλιάδα*, Ραψωδία Π, στιχ. 384-392

²³ Καλτσώνης Δ., *Το δικαστήριο από την πρωτόγονη κοινωνία στην αταξική*, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 2002, σελ.57- 64

μια πραγματική δίκη, θεωρείται ότι είναι αντιπροσωπευτική της νομικής πραγματικότητας της εποχής εκείνης.²⁴ Προκύπτει από τους στίχους του Ομήρου πως στην εποχή εκείνη η εκδίκηση, η αρχαιότερη μορφή «δικαιοσύνης», δεν λαμβάνει χώρα πια με αυτοδικία, αλλά με ορισμένους κανόνες, που είναι αποδεκτοί από το κοινωνικό σύνολο.

Μέσα από την περιγραφή της ασπίδας του Αχιλλέα, όπως τη φιλοτέχνησε ο θεός Ήφαιστος, αποδίδεται, η παλαιότερη στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, σκηνή ανθρώπινης διαδικασίας απονομής δικαιοσύνης²⁵. Στη σκηνή δίκης, οι δύο αντιμαχόμενες πλευρές, φιλονικούν για το «πρόστιμο» ενός φόνου, ενώ αποτελεί αμοιβαία επιθυμία και των δύο, να λάβει τέλος η διαφωνία ενώπιον του κριτή. Οι μεν και δε, συναθροισμένοι άνθρωποι, επικροτούν και τις δύο πλευρές, οι κήρυκες προσπαθούν να τους ηρεμήσουν και οι γέροντες, λαμβάνοντας τα σκήπτρα από τους κήρυκες, σηκώνονται από τις λαξευμένες πέτρες και δικάζουν διαδοχικά.

Αν και δεν είναι σαφείς οι λεπτομέρειες και υπάρχει αμφισβήτηση και αμφιβολία, πρόκειται σίγουρα για εκδίκηση φόνου. Ίσως οι αντίδικοι να διαφωνούν ως προς το αν έχει πληρωθεί το τίμημα για την δολοφονία ενός ανθρώπου, δηλαδή τα δύο τάλαντα που έχουν εναποτεθεί στη μέση της συγκέντρωσης, τα οποία προφανώς θα λάβει όποιος δικαιωθεί. Ο ρόλος των κριτών επίσης, ενδεχομένως να ανήκει στους γέροντες ή στον κόσμο που συνεπικουρεί στην λήψη της απόφασης²⁶.

Όπως κάθε θεσμός έτσι και η δίκη, δηλαδή η διαδικασία απονομής δικαιοσύνης ή επίλυσης μιας διαφοράς, δεν δημιουργήθηκε αυτομάτως, δεν υπήρξε ιστορικά ένας νομοθέτης που την εφηύρε και την επέβαλλε, αλλά προέκυψε από την στιγμή που οι οργανωμένοι σε κοινωνία άνθρωποι συνειδητοποίησαν πως η εγκαθίδρυση της αποτελούσε απαίτηση του γενικού συμφέροντος οι διαφορές να επιλύονται μέσω μιας ορισμένης διαδικασίας και όχι μέσω των μονομαχιών.²⁷

Στην εξέλιξη της δίκης μετέχει το λαϊκό στοιχείο. Ιστορούνται από τον Όμηρο τα κύρια και ουσιώδη στοιχεία της δικαστικής διαδικασίας :η δημοσιότητα, η δυνατότητα παρακολούθησης της διαδικασίας από το κοινό και η δυνατότητα της συμμετοχής. Το δεύτερο στοιχείο, η δυνατότητα συμμετοχής προκύπτει από την δυνατότητα που είχε το κοινό να αποδοκιμάζει ή να επιδοκιμάζει τις προτεινόμενες αποφάσεις. Όπως παρατηρεί ο MacDowell το ανειδίκευτο πλήθος, που δεν διαθέτει τα απαραίτητα προσόντα για να δικάσει, έχει τη δυνατότητα να επηρεάζει μια

²⁴MacDowellD. ,*Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων*, Αθήνα, εκδ. Παπαδήμα, 2003, σελ. 36.

²⁵ Όμηρος, *Ιλιάδα*, Ραψωδία Σ, στιχ. 497-508

²⁶LaneFoxR., *Ο κλασικός κόσμος, (Μία επική ιστορία από τον Όμηρο στον Ανδριανό)*, Αθήνα, εκδ.Ωκεανίδα, 1996,σελ.42-43

²⁷Δεληκωστόπουλος Σ. , *Γένεση του δικαίου και αρχαιοελληνική ποίηση*,Αθήνα-Κομοτηνήεκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, , 1996, σελ. 95.

απόφαση , η γνώμη του λαμβάνεται σοβαρά από τον ή του δικαστές ,που αποφασίζουν.²⁸

Αυτή η λαϊκότητα²⁹ , δηλαδή η παρεμβολή των πολλών στην απονομή της δικαιοσύνης , συμβολίζει την μετάβαση από το δίκαιο του βασιλέα , το οποίο προσδιορίζεται υποκειμενικά και αυθαίρετα, στο λαϊκό δίκαιο, που αποτελεί αποτέλεσμα εξέλιξης των ουσιαστικών αντιλήψεων περί του δικαίου και της δικαιοσύνης.

Εξέλιξη επέρχεται και στον χώρο της απονομής της δικαιοσύνης, όπου τα καθήκοντα του δικαστή ασκούνται ενίοτε μόνον από τους βασιλείς κυρίως από τους λαϊκούς δικαστές , τους επονομαζόμενους γέροντας ή αισυμνήτας, οι αποφάσεις των οποίων πρέπει να περάσουν μέσα από την λαϊκή επιδοκιμασία. Αυτή η εξέλιξη στην απονομή της δικαιοσύνης γίνεται περισσότερο εμφανής με την εξασφάλιση της δικαστικής ανεξαρτησίας από την βασιλική εξουσία. Όπως διαπιστώνει ο Δεληκωστόπουλος³⁰ αυτό προκύπτει αρνητικά , διότι, κατά την δικαστική διαδικασία ,πουθενά δεν φαίνεται να επεμβαίνει η εξουσία του βασιλιά. Η απόφαση λαμβάνεται από τον λαό και τους δικαστές, με πλήρη απουσία του άνακτα και το κύρος και η ισχύς αυτής δεν εξαρτάται καθόλου από την βούληση του.

Αξιοπρόσεκτες είναι ομοιότητες που παρουσιάζει η δίκη της ασπίδας του Αχιλλέα με τις σύγχρονες δικαστικές διαδικασίες. Παρατηρείται πως εφαρμόζεται η δικονομική αρχή της εκατέρωθεν ακροάσεως. Οι διάδικοι έχουν το δικαίωμα να υποστηρίξουν τις απόψεις τους ελεύθερα και με ισότητα μπροστά στους δικαστές και στο κοινό.³¹ Ακόμη, φαίνεται πως τηρείται στην εν λόγω απόφαση η αρχή της αιτιολογίας της αποφάσεως. Ο δικαστής εκφράζει την άποψη του επί του θέματος, απευθυνόμενος τόσο στους διαδίκους ,όσο και στον λαό και το πιθανότερο είναι πως η απόφαση του συνοδεύεται από κάποια αιτιολόγηση.³² Είναι λογικό μέσα σε μια ατμόσφαιρα αυθορμητισμού και συναισθηματισμού ο δικαστής να αγωνιά να λάβει την λαϊκή έγκριση της ορθότητας της κρίσης του και για να επιτύχει αυτό είναι αρκετά πιθανό να την αιτιολογεί προσεκτικά και ειδικά.

²⁸MacDowell D., *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων*, Αθήνα,εκδ. Παπαδήμα, 2003, σελ. 37.

²⁹ Πανταζόπουλος Ν., *Ιστορία Ελληνικού Δικαίου*, Τεύχος Α' ,Θεσσαλονίκη, εκδ. Σάκκουλα,χ.χ, σελ. 55

³⁰ Δεληκωστόπουλος Σ. , *Γένεση του δικαίου και αρχαιοελληνική ποίηση*,Αθήνα-Κομοτηνή,εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1996, σελ.104

³¹ Πανταζόπουλος Ν., *Ιστορία Ελληνικού Δικαίου*, Τεύχος Α' ,Θεσσαλονίκη, εκδ. Σάκκουλα,χ.χ , σελ. 55.

³² Δεληκωστόπουλος Σ. , *Γένεση του δικαίου και αρχαιοελληνική ποίηση*Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1996, σελ.103.

Ο Οδυσσέας ως τιμωρός

Η Ιλιάδα και η Οδύσεια, ως τα παλαιότερα κείμενα, του μεγαλύτερου ποιητή της αρχαίας Ελλάδας, εκτός των άλλων πληροφοριών, περιλαμβάνουν και αυτές που σχετίζονται με τις θανατικές εκτελέσεις, ως απαρχές του Δικαίου και τον τρόπο εκτέλεσεως των κεφαλικών ποινών στην ηρωική εποχή.

Ο ήρωας Οδυσσέας³³, εφοδιασμένος με τη αρετή της δικαιοσύνης, εμφανίζεται συχνά να δίνει ιδιαίτερη σημασία σε αυτήν, θεωρώντας την ως τη μεγαλύτερη αρετή, κάτι που επιβεβαιώνει μέσα από τον λόγο της και η Πηνελόπη³⁴. Το ήπιο του χαρακτήρα του³⁵ ωστόσο, δεν αποτελεί τροχοπέδη στο να ασκήσει με αυστηρότητα τα καθήκοντά του, όταν απονέμει, ως επικεφαλής του οίκου του, δικαιοσύνη. Κατ' αυτόν τον τρόπο λοιπόν, προβαίνει σε τιμωρία εκείνων που δεν σεβάστηκαν τη θέλησή του, ή ακόμα χειρότερα τον πρόδωσαν. Ως εκ τούτου, αφού πρώτα αποκαλύπτεται η ταυτότητά του, τιμωρεί δια απαγχονισμού τόσο τις άπιστες δούλες³⁶ που προσέφεραν πρόθυμα τις υπηρεσίες τους-ακόμα και ερωτικές- στους μνηστήρες, όσο και τον γιδοβοσκό Μελάνθιο³⁷, ο οποίος, αφού προηγουμένως έχει κλέψει οπλισμό από τις αποθήκες του κυρίου του, τον χορηγεί στους προαναφερθέντες.

Παρόλο που ο τρόπος της θανατικής ποινής είναι ο ίδιος, διαφέρει η διάρκεια και η εν γένει αντιμετώπιση των προδοτών. Ο θάνατος των δουλών επέρχεται σχεδόν αμέσως, εν αντιθέσει με εκείνον του Μελάνθιου που είναι μακρόσυρτος, αργός και τρομερά βασανιστικός και αποτελεί πραγματικό «φονικό». Εκτός αυτού, μετά τον έλευσή του θανάτου, το άψυχο σώμα του, υφίσταται ακρωτηριασμό σε όλα σχεδόν τα μέρη του σώματός του, ακόμα και στην καρδιά και στα γεννητικά όργανα³⁸. Τα

³³Κι απάντησε ο πολύσοφος Δυσσέας και της είτε·
«Κανείς, κυρά, σ' όλη τη Γη δε θα σου βρει ψεγάδι.
αλήθεια φτάνει η δόξα σου ως τα πλατιά τα ουράνια,
σαν τ' άψεγγο του βασιλιά πόχει λαούς κι ορίζει
αντρειωμένους και πολλούς με του θεού το φόβο,
κι όλο το δίκιο σέβεται κι η πλούσια γης του φέρνει
στάρια, κριθάρια και λυγούν από καρπούς τα δέντρα,
γεννούν τ' αρνιά κι η θάλασσα βγάζει άφθονα τα ψάρια,
απ' την καλή κυβέρνηση κι όλοι ευτυχούν κοντά του.

³⁴Μήτε έχετε ακουστά σας
άλλοτε, από τους πατέρες σας, ποιος ήταν ο Δυσσέας,
που δεν αδίκησε άνθρωπο, κακό δεν είπε λόγο,
σ' όλο τον τόπο, όπως συχνά το 'χουν οι βασιλιάδες
άλλους ανθρώπους ν' αγαπούν, να κατατρέχουν άλλους.
Μα εκείνος σε άνθρωπο κακό δεν έκαμε ποτέ του.

³⁵ Όμηρος, *Οδύσεια*, Ραψωδία Β, στιχ.47, Ραψωδία Ξ, στιχ. 139 και Ραψωδία Δ, στιχ. 361

³⁶ Τη φροντίδα για την εκτέλεση έχει ο Τηλέμαχος. Όμηρος, *Οδύσεια*, Ραψωδία Χ, στιχ. 466-474

³⁷ Ο απαγχονισμός του Μελάνθιου ανατίθεται σε δύο δούλους που εκτελούν άμεσα και ευσυνείδητα την διαταγή. Όμηρος, *Οδύσεια*, Ραψωδία Χ, στιχ. 176-180 και 190-195

³⁸ Το τυπικό θυμίζει τη διαδικασία μασχαλισμού ή αποτυμπανισμού, αν και δεν πρόκειται για κάτι τέτοιο παρ' όλες τις αναλογίες, Κανταρέλλα Ε. «Ο τιμωρός Οδυσσέας. Οι απαρχές των θανατικών εκτελέσεων στην Ελλάδα», *Αρχαιολογία*, τευχ. 54, 1995, σελ. 31-32. Αριστοτέλης, *Αθηναίων*

τελευταία δε, καταλήγουν τροφή των σκύλων. Η αποτομή που επιβάλλεται, εντός του πλαισίου της σωφρονιστικής διαδικασίας, αποτελεί ένα είδος συμπληρωματικής και ατιμωτικής ποινής, στερημένο από καθ' όλα, από κάθε ευγενές στοιχείο. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Οδυσσεάς δεν τιμωρεί ως βασιλιάς της Ιθάκης, στο όνομα του συμφέροντος της ευρύτερης κοινωνίας, αφού δεν διαθέτει τέτοιο δικαίωμα κανένας βασιλιάς εκείνη την περίοδο. Πράττει κατ' αυτόν τον τρόπο στα πλαίσια του οίκου του, ως μικρότερη ομάδα με πιο σταθερή, αυστηρή και απολυταρχικά δομημένη οργάνωση, συγκριτικά με τις τότε πολιτικές κοινότητες. Δεν παύει όμως, η περιγραφή των εκτελέσεων, να αποδεικνύει σαφώς τα ήθη, τις κοινωνικές πρακτικές, τη νοοτροπία της ομηρικής εποχής.

Ο Νομοθέτης Σόλων και η ποίηση

Το ιστορικό πλαίσιο τους δύο προηγούμενους αιώνες

Κατά τον 8^ο και 7^ο αιώνα ξεκινούν στον αρχαίο ελληνικό κόσμο πλήθος κοινωνικών συγκρούσεων. Η φτωχότερη μερίδα των πολιτών προσπαθεί να αποσπάσει από τους ισχυρότερους ισότιμα δικαιωμάτων, να την κατοχυρώσει με γραπτούς νόμους και να αναλάβει μέρος στην διακυβέρνηση της πόλης- κράτους. Οι νεόπλουτοι έμποροι, που έχουν αρχίσει να αγοράζουν γη από τους αγρότες, συμμετέχουν στη διαχείριση των δημοσίων πραγμάτων, στα αξιώματα, στην δικαιοσύνη και στη στρατιωτική διοίκηση, σαν να είναι ευγενείς. Οι δούλοι, ως σημειωθεί, πως σε αυτή την διαμάχη έχουν κρατηθεί από τους πολίτες στο περιθώριο.

Το ιστορικό πλαίσιο πριν την ανάληψη των καθηκόντων από τον Σόωνα

Οι δύο αντιμαχόμενες τάξεις που βρίσκονται σε πάλη είναι εκείνη των «εχόντων και κατεχόντων» και αυτή των «αποστερημένων». Οι μεν διαθέτουν αριστοκρατική καταγωγή, έχουν στην ιδιοκτησία τους τα μεγάλα κτήματα, ενώ ταυτόχρονα οικειοποιούνται -λόγω των χρεών- και τις μικρές ιδιοκτησίες των μικροκαλλιεργητών. Δεν ασχολούνται με την καλλιέργεια της γης, αλλά «περιορίζονται» στο να κυβερνούν, αλλά και να δικάζουν, σύμφωνα με το δίκαιο που μόνο εκείνοι είναι σε θέση να ερμηνεύσουν. Οι δε, συνιστούν τον λαό. Είτε πρόκειται για ακτήμονες που ασχολούνται με το εμπόριο και τη βιοτεχνία, είτε εργάζονται ως ανειδίκευτοι εργάτες, είτε ορίζουν μόνο ελάχιστη γη στην οποία καταθέτουν την προσωπική τους εργασία ή τέλος ενοικιάζουν κτήματα των μεγαλοϊδιοκτητών, αποτελώντας το αγροτικό προλεταριάτο. Οι τελευταίοι βρίσκονται στη δυσχερέστερη θέση. Οι μικροϊδιοκτήτες, κάτοχοι γης, όχι ιδιαίτερα εύφορης³⁹, αναγκάζονται να ζουν μες στην ανέχεια εξαιτίας της ελλιπούς σοδειάς, του κόστους των εργαλείων και των τιμών των αγροτικών προϊόντων που καθορίζονται από τους μεγαλοκτηματίες. Όσοι επίσης, ως ακτήμονες-κολλήγοι, αναγκάζονται να ενοικιάσουν κτήματα και αδυνατούν να καταβάλουν το ενοίκιο, ο ιδιοκτήτης κατακρατά ένα σημαντικό μέρος

Πολιτεία 52, 1. Για τον αποτυμπανισμό βλ. Βελισσαροπούλου Γ., «Αποτυμπανισμός-Θανατική Ποινή στην Αρχαία Αθήνα», *Αρχαιολογία*, τεύχ. 11, σελ. 42

³⁹ Οι μικροί ιδιοκτήτες των χωραφιών στις βόρειες περιοχές, που δεν ήταν εύφορες, ονομάζονταν Διάκριοι και συνήθως, λόγω χρεών, έχαναν την ελευθερία τους.

της παραγωγής , ενώ ταυτοχρόνως , ασκεί περιορισμό στη δυνατότητα του ενοικιαστή για ελεύθερη εκμετάλλευση του κτήματος. Εκτός αυτού, σε περίπτωση που τα χρέη είναι σημαντικά, υποχρεώνονται και τα μέλη της οικογένειας του οφειλέτη να εργάζονται προς όφελος του δανειστή, σχεδόν ως δουλοπάροικοι, ενώ σε πληθώρα περιπτώσεων οι αναξιόχρεοι οφειλέτες πωλούνται ως δούλοι, εντός και εκτός Αττικής.⁴⁰ Οι δρακόντειοι νόμοι προστατεύουν ουσιαστικά τα συμφέροντα των «εχόντων» και διατηρούν τις μεγάλες κοινωνικές ανισότητες. Αν και υφίστανται νόμοι, οι αριστοκράτες- μεγαλοκτηματίες συνεχίζουν να παρανομούν , να επηρεάζουν την δικαστική κρίση προς όφελός τους αναφορικά με την έκδοση μεροληπτικών αποφάσεων, να διαρπάζουν περιουσίες και να καταπιέζουν τον λαό. Ο εμφύλιος πόλεμος βρίσκεται προ των πυλών, εφόσον κάθε επιλογή οδηγεί στην δουλεία.⁴¹

Ο Σόλων, η νομοθεσία και η ποίηση

Ο Σόλων, ο οποίος είναι δημοφιλής και στις δύο αντιμαχόμενες κοινωνικές τάξεις , υποδεικνύεται ως διαιτητής και νομοθέτης το 594 π.Χ, εξαιτίας της διαμάχης που χωρίζει τους Αθηναίους. Λαμβάνει δε αμέσως μέτρα πολύ τολμηρά για την εποχή του, οικονομικά ,κοινωνικά και πολιτικά.

Η λύση του προβλήματος που προτείνει ο Σόλων συνίσταται σε ένα σύνολο μέτρων ,που θα εξασφαλίσουν προοδευτικά ίσα αστικά και πολιτικά δικαιώματα σε όλους τους πολίτες του άστεως. Η δημοκρατία πάντοτε είναι η άσκηση εξουσίας ,μέσα στην πόλη από τους πολίτες και όχι από το σύνολο των εργαζομένων. Το μεγαλύτερο μέρος των παραγωγικών τάξεων της πολιτείας είναι δούλοι, οι οποίοι παράγουν αγαθά.

Η πρώτη μεταρρύθμιση είναι η χωρίς όρους απελευθέρωση της γης και των ανθρώπων. Η γη αποδесμεύεται και αποδίδεται στους οφειλέτες που έχουν μετατραπεί σε κολληγούς ή δούλους. Με τα μέτρα που λαμβάνει ο Σόλων καταφέρνει να πολλαπλασιάσει τους κατόχους μικρών κτημάτων , ενώ παράλληλα να περιορίσει την πατρική εξουσία. Πίσω από την σεισάχθεια κρύβεται το όραμα της κοινωνικής δικαιοσύνης, της προστασίας των φτωχών και αδυνάτων και του σεβασμού της αξίας του ανθρώπου ως ελεύθερου όντος. Ο Σόλων είναι ιστορικά ο πρώτος απελευθερωτής σκλάβων, ενώ δεύτερος είναι ο Βενιαμίν Φραγκλίνος, ο οποίος τολμά να απελευθερώσει δούλους 23 αιώνες αργότερα.

Ο Σόλων με το νομοθετικό του έργο καταπολεμά σε μεγάλο βαθμό την δουλεία. Αρκετοί φτωχοί αγρότες, όπως πληροφορεί ο Αριστοτέλης στην Πολιτεία του⁴², αναγκάζονται είτε να εγκαταλείψουν την πατρίδα τους ,είτε να γίνουν οι ίδιοι δούλοι πλουσίων ή ακόμη και να πωλούν τα παιδιά τους ως δούλους. Οι ελεύθεροι άνθρωποι που μετατράπηκαν σε δούλοι και πωλήθηκαν από του δανειστής τους στο εξωτερικό

⁴⁰ Ρώμας Χ., «Η Αθήνα του 7^{ου} – 6^{ου} αι.», (επιμ.) Γιαγιά Μ., Σφυρή Α., Τσιώκου Α., *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 2, Αθήνα , εκδ. «Δομή» Α.Ε, χ.χ, σελ. 570-577 και 583

⁴¹ Ρώμας Χ., «Η Αθήνα του 7^{ου} – 6^{ου} αι.», (επιμ.) Γιαγιά Μ., Σφυρή Α., Τσιώκου Α., *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 2, Αθήνα , εκδ. «Δομή» Α.Ε, χ.χ, σελ.584

⁴²Αριστοτέλους, *Αθηναίων Πολιτεία* XII, 4, μτφ. Ζερβού Ι., Αθήνα, εκδ. Πάπυρος,1988, σελ. 63.

εξαγοράζονται με χρήματα του δημόσιου ταμείου.⁴³ Για αυτούς ,οι οποίο είχαν καταστεί δούλοι στην ίδια την Αττική, ο ποιητής Σόλων καταργεί το καθεστώς τους.

Αυτό που χαρακτηρίζει τη μεταρρύθμιση και τη δράση του Σόλωνα, είναι το αίσθημα δικαιοσύνης και η μετριοπάθεια που τον εμψυχώνουν. Μέσα στην επαναστατική κρίση ,ο Σόλων επιβάλλει την πολιτική δικαιοσύνη, παραχωρεί δικαιώματα στους φτωχότερους, αλλά συνάμα καλύπτει τους ευγενείς ενάντια στις υπέρμετρες διεκδικήσεις των ορεσίβιων πληθυσμών.

Ο Σόλων, μέσα από το εκτενές ποιητικό⁴⁴ του έργο , εκθειάζει την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας-εξουσίας που ενσαρκώνεται μέσα από τον θεσμό της Δημοκρατίας και κατακεραυνώνει τις φιλονικίες που οφείλονται στον ταξικό αγώνα. Παράλληλα μέσα από το νομοθετικό⁴⁵ του έργο, καθίσταται αρωγός στην προοδευτική εξασφάλιση ίσων αστικών και πολιτικών δικαιωμάτων σε όλους τους πολίτες του «άστεως» .

EYNOMIA

Η πόλη η δική μας ποτέ δεν πρόκειται να χαθεί, όσο εξαρτάται από του Δία τις αποφάσεις και από τις διαθέσεις των μακάριων θεών.

Γιατί ένας τέτοιος προστάτης-φύλακας, η Παλλάς Αθηνά, μεγαλόπνοη κόρη παντοδύναμου πατέρα, κρατά τα χέρια πάνωθ' της.

Είναι, αντίθετα, των αστών των ίδιων η βούληση που καταστρέφει μια μεγάλη πόλη, η έλλειψη σύνεσης και η υποδούλωσή τους στο χρήμα·

το ίδιο χωρίς αρχές είναι και του δήμου οι ηγέτες, που από τη μεγάλη αλαζονεία τους πολλά μέλλει να τραβήξουν:

γιατί είναι ανίκανοι να συγκρατήσουν την υπερβολή και να απολαύσουν ένα γιορταστικό συμπόσιο με την πρέπουσα τάξη και πνευματική ησυχία.

.....
Μαζεύουν πλούτη ενδίδοντας στην αδικία

.....
και, μη φειδόμενοι των περιουσιών, ούτε των ιερών ούτε του δημοσίου, κλέβουν προκλητικά από παντού, και ούτε στις Δικαιοσύνης τα σεβάσματα θεμέλια δεν αποδίδουν τον προσήκοντα σεβασμό,

της Δικαιοσύνης που κρατά σφιγμένο το στόμα της, έχει όμως πλήρη συνείδηση όσων γίνονται και όσων έγιναν, και κάποια στιγμή μέσα στον χρόνο καταφθάνει για να επιβάλει ποινές.

Η κατάσταση αυτή καταντά πληγή αναπόφευκτη για όλη την πόλη, η οποία γρήγορα οδηγείται στη χειρότερη δουλεία·

⁴³ Πανταζόπουλος Ν., *Ιστορία Ελληνικού Δικαίου*, Τεύχος Α' , Θεσσαλονίκη, εκδ. Σάκκουλα,χ.χ, σελ. 22.

⁴⁴ Για το ποιητικό έργο του Σόλωνα: τελευταία επίσκεψη 19.01.2015
http://www.greek-language.gr/Resources/ancient_greek/anthology/poetry/browse.html

⁴⁵ Για το εκτενές νομοθετικό έργο του Σόλωνα, Κωνσταντακόπουλου Κ., *Διαχρονικά οι Νόμοι του Σόλωνα*, Πάτρα, εκδ. Παλαιολόγος, 2003.

αυτή ξεσηκώνει τη στάση και τον εμφύλιο σπαραγμό από τον ύπνο του, αυτόν που ευθύνεται για την απώλεια τόσων ψυχών στο άνθος της ηλικίας τους.

Σύντομα η αγαπημένη πόλη καταλύεται από τα χέρια των εχθρών και πνίγεται στις συνωμοσίες που χαροποιούν τους άδικους.

Αυτές οι συμφορές που βρίσκουν τον λαό αναγκάζουν πολλούς φτωχούς να ξενητευτούν,

κι άλλους, ατιμωτικά σιδηροδέσμιους, να πουληθούν δούλοι.

.....
Έτσι η δημόσια συμφορά φτάνει ως του κάθε πολίτη την πόρτα· οι πύλες κι οι αυλόγυροι δεν θέλουν πια να την κρατήσουν έξω·

τότε εκείνη, πηδώντας τον ψηλό φράχτη, καταδιώκει τον ένοχο και τον πετυχαίνει, κι ας σπεύδει να κρυφτεί στις μύχιες γωνιές του θαλάμου του.

Αυτό είναι το μάθημα που επιθυμώ να διδάξω στους Αθηναίους: ότι άπειρα είναι τα κακά που γεννά η Δυσνομία,

ενώ η Ευνομία αποκαθιστά τη γενική τάξη και αρμονία, και τελικά περνάει τις αλυσίδες στον άδικο·

ό,τι είναι τραχύ το λειαινεί, παύει τις υπερβολές, αποδυναμώνει την ύβρη, και μαραίνει πάνω στην ακμή τους της αμαρτίας τ' άνθη·

τις στρεβλές κρίσεις τις ευθύνει· την υπερηφάνεια την κατευνάζει· διαλύει κάθε μορφή διχοστασίας·

θέτει τέρμα στον χόλο της οξύθυμης έριδας· χάρη σ' αυτήν τα ανθρώπινα αποκτούν το δικό τους μέτρο και ξαναβρίσκουν τη σοφία τους.

Έπειτα την τολμηρή για την εποχή του οικονομική, κοινωνική και πολιτική μεταρρύθμιση, σε ρόλο διαιτητή επιφορτισμένου να φέρει εξισορρόπηση στις δύο ασύμβατες τάξεις, των δυναστών και του καταδυναστευόμενου λαού, ο Σόλων, εκφράζει το έργο του σε ποιητικό λόγο.

Εγώ για κείνα που 'κανα λαομάζωξη,
σαν ποιο τους πριν να το πετύχω ανάσανα;

Τούτα μπορεί στο δικαστήριο των καιρών
η μάνα των θεών του Ολύμπου η σεβαστή
να τα βεβαιώσει, η Γης η ολόμαυρη, που εγώ
πλήθος τής έβγαλα σημάδια εγώ μπηχτά·

σκλάβα ήταν πριν και τώρα λευτερώθηκε.

Και στην Αθήνα πίσω, τη θεόχτιστη
πατρίδα, έφερα τόσους που 'χαν πουληθεί,

ποιος άδικα, ποιος δίκια, ή εξορίστηκαν
από σκληρήν ανάγκη και την αττική

την ξέχασαν τη γλώσσα οι πολυπλόκητοι·
κι όσους εδώ υπομέναν άτιμη σκλαβιά,

του αφεντικού τους τρέμοντας το φέρσιμο,
τους λύτρωσα. Και με τη δύναμη όλ' αυτά

του νόμου τα 'πραξα, —ως το τέλος, όπως το έταξα—,
με δικαιοσύνη αντάμα κι εξαναγκασμό.

Και νόμους ίδιους γι' αγαθούς και για κακούς,

*κρίση σωστή για τον καθένα ορίζοντας,
σύνταξα. Αν άλλος είχε πάρει σαν εμέ
βουκέντρα, ένας κακότροπος κι αχόρταγος,
δε θα τον βάσταε το λαό· τι αν δεχόμουν
όσα ήταν τότε στους πολέμιους του αρεστά
ή κι όσα ακόμη οι αντίπαλοί τους λόγιαζαν,
θα θρήναε τούτ' η πόλη άντρες πολλούς.
Γι' αυτό δείχνοντας όλη την αξιάδα μου,
γυρνούσα ολούθε, λύκος μες στο σκυλολόι.*

Ο Σόλων χαρακτηρίζεται δικαίως ως ο πατέρας του θετικού δικαίου, του κρατικού δικαίου της Αθήνας.⁴⁶ Ο μεγάλος ποιητής και πολιτικός μεταρρυθμιστής αντιλαμβάνεται τη Θεοδικία, ως τον πιο εξασφαλιστικό παράγοντα της πραγμάτωσης της ιδέας της δικαιοσύνης. Μάλιστα, όπως υποστηρίζει ο Πανταζόπουλος, ο Σόλων στην ελεγεία του θεωρεί πως η υπάρχουσα δυσνομία δεν οφείλεται στην Αίσα, δηλαδή στην μοίρα, αλλά στην άδικη συμπεριφορά των ανθρώπων, με αποτέλεσμα η ιδέα της δικαιοσύνης να προσβάλλεται από τους αρχηγούς του δήμου, που είναι πλεονέκτες και φιλάργυροι.⁴⁷

Πράγματι, επιστρέφει στον λαό το δικαίωμα της ατομικής ελευθερίας και της δίκαιης κτήσης της περιουσίας του. Απογυμνώνει τους πλούχιοντες που έχουν χρησιμοποιήσει, πλέον καταχρηστικά τη δύναμή τους. Κερματίζει την ιδιοκτησία που κατείχαν ως τότε λίγοι και πολλαπλασιάζει τους κατόχους των μικρών κτημάτων. Με τραχύτητα και αίσθηση δικαιοσύνης, στο πλαίσιο της επαναστατικής κρίσης, που εγκαινιάζει, αναλαμβάνει διμέτωπο αγώνα, εφαρμόζοντας και την πολιτική «δικαιοσύνη». Ως τότε οι ευπατρίδες⁴⁸ διέθεταν αποκλειστικά το προνόμιο ανάληψης αξιωμάτων, δημοσίων λειτουργημάτων και πολιτικών δικαιωμάτων. Όσον αφορά στις πολιτικές του μεταρρυθμίσεις είναι γεγονός πως δεν προβαίνει σε ένα ιδιαίτερα ριζοσπαστικό και ρηξικέλευθο βήμα, περνώντας κατευθείαν από το αριστοκρατικό σύστημα σε αυτό της δημοκρατικής διακυβέρνησης, καθώς ο συσχετισμός δυνάμεων, το αποκλείει εντελώς. Ωστόσο, το αίσθημα δικαιοσύνης που τον διέπει, επιθυμεί και προσπαθεί να το επιβάλει στην δικαιοσύνη που αρχίζει να γεννιέται στην Αθήνα .

⁴⁶ Δεληκωστόπουλος Σ. , *Γένεση του δικαίου και αρχαιοελληνική ποίηση*, Αθήνα-Κομοτηνήεκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, , 1996,σελ.

⁴⁷ Πανταζόπουλος Ν., *Σόλων, Αρχαίον Ελληνικόν Δίκαιον*,Αθήνα, εκδ. Πελεία, 1988, σελ. 17.

⁴⁸ Στην εποχή του Σόλωνα ο λαός δυναστευόταν από τους ευπατρίδες και ύστερα από τους πλουσίους. Και οι δύο τυραννίες έπεφταν βαριές στους ώμους του λαού, ο οποίος ήταν στερημένος από γη και δικαιώματα. Μπονάρ Αν. ,*Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός*, τόμος 1, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1985, σελ. 125 και επ.

Το έργο του δεν αναγνωρίζεται μόνο από διανοούμενους της σημερινής εποχής, αλλά και από προγενέστερους, όπως ο Αριστοτέλης, που χαρακτηρίζει τον Σόλωνα ως απελευθερωτή του Δήμου, στο παρόν και στο μέλλον.⁴⁹

Τραγωδία

Η ελληνική τραγωδία για αιώνες αποτέλεσε κοινό σημείο αναφοράς της φιλοσοφίας, της ηθικής, της λογικής, της αισθητικής, της λογοτεχνίας και του δικαίου. Όπως παρατηρεί ο κ. Κωστής Κ., στην εισαγωγή του λόγου του⁵⁰, η σπουδή της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας, δύναται να κάνει φανερούς, τους λόγους που ώθησαν τον αυτουργό στην τέλεση της πράξης και τον βαθμό του αξιοποίνου αυτής, τον χαρακτήρα βουλήσεως, το μέγεθος της ενοχής του. Η παρουσίαση του δράματος στη σκηνή δεν συνιστά μία στείρα αφήγηση, αλλά οι θεατές καθίστανται αυτόπτες μάρτυρες της εσωτερικής ψυχικής πάλης που συντελείται στην ψυχή του ενόχου, την καταβεβλημένη βούλησή του, τα ποικίλα στάδια της εκτελούμενης πράξης, ως τη στιγμή της δίκαια επερχόμενης τιμωρίας. Στην τραγωδία επίσης, διερευνούνται ορισμένα από τα πιο σημαντικά προβλήματα του κοινωνικού βίου. Οι προϋποθέσεις και τα ιδανικά της δίκαιης, ειρηνικής και ευτυχισμένης κοινότητας, με τις βάσεις της εξουσίας, τα θεμέλια του κοινωνικού δεσμού και τη συνακόλουθη υποχρέωση υπακοής στον εκάστοτε νόμο. Οι κοινωνικές συγκρούσεις και η αντίθεση ανάμεσα στην ατομική συνείδηση και την επιβολή του νόμου. Αποτελώντας έτσι πρόδρομο της δικαιοσύνης και κύρια πηγή της αδικίας και του δικαίου, λειτουργώντας ως παρακαταθήκη πολιτιστικών εμπειριών, αφηγήσεων και αξιών που χρωματίζουν την εσωτερική οργάνωση του θεσμού του δικαίου, την εξωτερική του αξιολόγηση και το γενικό του αντίκτυπο στην κοινωνία⁵¹.

Αισχύλος

Πέρσες

Χρονολογικά στοιχεία

Οι «Πέρσες», το αρχαιότερο σωζόμενο δράμα του Αισχύλου, και βέβαια όλης της ελληνικής δραματουργίας. Είναι το δεύτερο έργο της χαμένης κατά τα άλλα τετραλογίας «Φινεύς», «Πέρσαι», «Γλαύκος Ποτνιεύς» και του σατυρικού δράματος

⁴⁹ «...Σόλων τον τε δήμον ηλευθέρωσε και εν τω παρόντι και εις το μέλλον...» Αριστοτέλους, *Αθηναίων Πολιτεία*, μτφ. Ζερβού Ι., Αθήνα, εκδ. Πάπυρος, 1988, σελ. 48 και 50.

⁵⁰ Κωστής Κ., *Περί αδικήματος και ποινής εν τη αρχαία ελληνική τραγωδία*, (λόγος εκφωνηθείς τη 16 Δεκεμβρίου 1884), Αθήνα, τυπογραφείο Παλιγγενεσία, 1885, σελ. 7

⁵¹ Δουζινάς Κ., *Νόμος και Αισθητική*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 2005, σελ. 114-115

«Προμηθεύς Πυρκαεύς»⁵². Οι Πέρσες του Αισχύλου, διδάχθηκαν το 472 π.Χ. και αποτελούν τη μόνη σωζόμενη τραγωδία που αντλεί το θέμα της από ένα πολιτικο-στρατιωτικό ιστορικό γεγονός, την ναυμαχία της Σαλαμίνας (480 π.Χ.)⁵³.

Η ναυμαχία της Σαλαμίνας, καθόρισε την πορεία της Αθήνας προς την ηγεμονία, αλλά και εδραίωσε στέρεα το δημοκρατικό πολίτευμα, ως την εξουσία της πλειοψηφίας των φτωχών, που κωπηλατούσαν στις τριήρεις. Ο Αθηναίος, ο κατ'εξοχήν υπεύθυνος γι' αυτή την πολιτική, που προκάλεσε βαθύτερες αντιπαραθέσεις και έφτασε στο αποκορύφωμά της με την περίφημη και ένδοξη νίκη στη Σαλαμίνα, ήταν ο Θεμιστοκλής, ο οποίος τη χρονιά της παράστασης του έργου είχε και πάλι εμπλακεί σε μία οξεία διαμάχη πολιτικών φατριών, που λίγο αργότερα είχε ως αποτέλεσμα τον εξοστρακισμό του. Μετά τους Πέρσες καμία από τις αρχαίες ελληνικές τραγωδίες δεν πραγματεύθηκε με ανάλογο τρόπο ένα σύγχρονο ιστορικό θέμα, επικεντρωμένο σε υπαρκτό γεγονός και στον πραγματικό πολιτικό πρωταγωνιστή του.⁵⁴

Μολονότι την έμπνευση του ο ποιητής την αντλεί από ένα ιστορικό γεγονός, παρόλα αυτά δεν μπορούν οι Πέρσες να χαρακτηριστούν, με τον παραπλανητικό όρο «ιστορική τραγωδία». Αυτός ο όρος δίνει την εντύπωση πως αναφέρεται κανείς σε κάποιο έργο που επιχειρεί να αφηγηθεί τα γεγονότα με ακρίβεια, αντικειμενικότητα και χρησιμοποιώντας την μεθοδολογία του ιστορικού. Στους Πέρσες, όμως, κάτι τέτοιο δεν αποτελεί πρόθεση του ποιητή και δεν πραγματοποιείται. Όπως αναφέρει σε άρθρο του ο Κ. Πετρίδης⁵⁵: «οι Πέρσες δεν επιχειρούν σε καμία περίπτωση να κάνουν κάτι τέτοιο· ούτε και ανταποκρίνεται στη φύση της τραγωδίας τέτοιο εγχείρημα. Οι Πέρσες δεν δεσμεύονται να καταγράψουν την ιστορική αλήθεια με κάθε ακρίβεια και λεπτομέρεια· πάντως όμως δεν αλλοιώνουν (ούτε και θα ήταν δυνατό να το πράξουν) το γενικό περίγραμμα των γεγονότων και το πνεύμα της εποχής.»

Συνεπώς, η ιστορική ήττα των Περσών, ιδωμένη μέσα από τα λόγια του ποιητή (ποιητική και όχι ιστορική διάθλαση των όσων συνέβησαν στην Σαλαμίνα) υπερβαίνει τα ιστορικά της πλαίσια, προκειμένου να προβάλει τα μεγάλα διαχρονικά θέματα της ύβρεως, του δικαίου και του πολέμου.⁵⁶

⁵²Meier, C., *Η πολιτική τέχνη της Αρχαίας Ελληνικής Τραγωδίας*, Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, 1997, σελ. 88.

⁵³ Ζερβός Ι., *Ανάλυση στην τραγωδία Πέρσαι*, Τα Άπαντα των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων, Αισχύλου Τραγωδία, Αθήνα, εκδ. Πάπυρος, 1975, σελ. 17-20

⁵⁴Cartledge P., «Θεατρικά έργα με βάθος: το θέατρο ως διαδικασία στη ζωή των πολιτών της αρχαίας Ελλάδας», Easterling P. (επιμ.), *Οδηγός για την αρχαία ελληνική τραγωδία*, Ηράκλειο, εκδ. Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2010, σελ. 35-36.

⁵⁵ Πετρίδης Α., «Ανάλυση: Από το αρχαίο ελληνικό δραματολόγιο- Αισχύλου Πέρσες», *Σύγχρονη Άποψη*, Αρχείο Τευχών 2008-2010, σε ηλεκτρονική μορφή. Τελευταία επίσκεψη 20.02.2015. <http://magazine.apopsi.com.cy/2010/03/2604>

⁵⁶DeRomilly J., *Αρχαία Ελληνική Τραγωδία*, Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, 1997, σελ. 193.

Περίληψη υπόθεσης

Ο Ξέρξης, βασιλιάς των Περσών, έχει εκστρατεύσει με το σύνολο του στρατεύματός του, εναντίον της Ελλάδας, με σκοπό να την υποτάξει. Στα Σούσα, πρωτεύουσα της Περσίας, επικρατεί ανησυχία, καθώς έχει παρέλθει καιρός και δεν έχουν λάβει πληροφορίες σχετικά με τις πολεμικές εξελίξεις. Οι επιφανείς γέροντες, που αποτελούν τον Χορό, συγκεντρώνονται έξω από τα ανάκτορα και διατυπώνουν τους φόβους τους. Εμφανίζεται και η βασίλισσα Άτοσσα, μητέρα του Ξέρξη, τρομοκρατημένη από ένα δυσοίωνα όνειρο που είδε την προηγούμενη νύχτα. Ταυτόχρονα όμως καταφθάνει ο αγγελιαφόρος του περσικού στρατού και αναγγέλλει τα δυσάρεστα συμβάντα της πανωλεθρίας των Περσών, στη ναυμαχία της Σαλαμίνας. Ξεσπά θρήνος και οδυρμός. Η βασίλισσα πραγματοποιεί σπονδές στον τάφο του Δαρείου, ο οποίος εμφανίζεται ως φάντασμα και πληροφορεί ότι τα γεγονότα λειτουργούν επαληθευτικά ως προς παλιότερο χρησμό που ο άφρων γιος του, δεν απέφυγε. Ακολουθεί η αποκάλυψη της αιτίας, που δεν είναι άλλη από την τιμωρία για την ασέβεια και την έπαρση. Σε βαρύ κλίμα πραγματοποιείται η άφιξη του Ξέρξη με τα υπολείμματα του στρατού του.

Δικαιικά ζητήματα και αξίες

Οι «Πέρσες» μεταβιβάζουν ένα διαχρονικό μήνυμα, με οικουμενική απήχηση και αναλλοίωτες αξίες, που καυτηριάζει και στηλιτεύει το θέμα της «ύβρεως» και της ανθρώπινης αλαζονείας. Ένα δριμύ «κατηγορώ» στην άκαμπτη συνείδηση και την υπεροψία του κάθε δυνάστη, που στην πορεία της ιστορίας, έχει προκαλέσει πολεμικές συγκρούσεις και ανθρώπινο πόνο.⁵⁷

Η αισχύλεια τραγωδία αποτελεί έναν ύμνο αφιερωμένο στο δημοκρατικό φρόνημα και στους δημοκρατικούς θεσμούς, στο συμμετοχικό τρόπο λήψης των αποφάσεων. Συνιστά εγκώμιο για τη σπουδαιότητα της ελευθερίας⁵⁸ του ατόμου και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Επαίρεται η επικράτηση και υπερίσχυση του δημοκρατικού ιδεώδους έναντι στην επεκτατική δραστηριότητα των Περσών⁵⁹. Η ιδεολογία της ηθικής νικά την υλιστική νοοτροπία. Οι Σαλαμινομάχοι αναδεικνύονται

⁵⁷ Αισχύλος, *Πέρσες*, Πρόγραμμα Κρατικού Θεάτρου Βορείου Ελλάδος, 2013-2014, <http://www.ntng.gr/default.aspx?lang=el-GR&page=2&production=41174>

⁵⁸ Στιχ 402-405: **Εμπρός, γιοί των Ελλήνων, Ελευθερώστε την πατρίδα, Ελευθερώστε τα παιδιά σας, τις γυναίκες σας, Τους βωμούς των θεών των πατέρων σας Και τους τάφους των προγόνων σας: Τώρα είναι ο αγώνας για τα πάντα.** Η ελευθερία ως πολιτικό αγαθό, με βαρύνουσα σημασία που φανερωνόταν ακόμα πιο έντονα, συγκρινόμενη με την αντίθετή της κατάσταση, τη δουλεία. Από τον Όμηρο και μετά, οι διάφορες κοινότητες θεωρούσαν την ελευθερία πολύτιμο αγαθό, όταν αντιμετώπιζαν εχθρούς, οι οποίοι διαφορετικά θα τους υποδούλωναν. Στο πλαίσιο της κοινότητας η ελευθερία απέκτησε θεσμική πολιτική αξία, εφόσον οι εναλλακτικές επιλογές καταγγέλλονταν ως «δουλεία»

⁵⁹ Garland Yv., *Η δουλεία στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα, εκδ. Gutenberg, 1988, σελ. 153

νικητές, παρόλο που ο στόλος τους είναι δυσανάλογα μικρότερος, αυτού των Περσών. Η αντίστασή τους είναι συνειδητή και υπεύθυνη, προϊόν αβίαστης επιλογής⁶⁰. Ο άσβεστος πόθος τους για την προάσπιση της εθνικής τους ανεξαρτησίας εξασφαλίζει τη νικηφόρα έκβαση στην αναμέτρησή τους με τους βάρβαρους. Στον αντίποδα των υψηλών ιδανικών που καθοδηγούν τους πολεμιστές του Ελληνικού έθνους, εντοπίζεται η δουλοφροσύνη των εχθρών. Μάχονται με γνώμονα τον φόβο που εμπνέεται από τη μορφή του αυταρχικού αφέντη, που δεν έχει καθήκον και χρέος να λογοδοτήσει ποτέ και σε κανέναν⁶¹ και ως εκ τούτου, αμέσως μόλις παύσει η χρήση βίας, θα σταματήσουν να υπακούουν⁶².

Ο Ξέρξης διαπράττει ύβρη, διαθέτοντας αυτήν την υπέρμετρη έπαρση και φιλοδοξία. Συντρίβεται μέσα στην αλαζονεία του και την πλεονεξία του, οδηγούμενος στον όλεθρο, από τους θεούς που δρουν ως δίκαιοι κριτές και δικαστές και καταδικάζουν τον ένοχο. Ο Ξέρξης παραγνωρίζει τη θείκη βούληση⁶³ η οποία έχει ορίσει οι Πέρσες να κινούν πάντα πολέμους που γκρεμίζουν κάστρα, παίρνοντας την απόφαση να πολεμήσει τους Έλληνες στην θάλασσα. Το ίδιο το νερό της θάλασσας, που ο Ξέρξης παραβιάζει (η ζεύξη του Ελλήσποντου), θα επιφέρει την «τίση», πρώτα στην Σαλαμίνα και μετέπειτα στον Στρυμόνα⁶⁴.

Οι Πέρσες συνεχίζουν την βίαιη και ασεβή τους δράση διαπράττοντας ιεροσυλία εναντίον ναών και θεών.⁶⁵ Όπως αναφέρει ο PaulCartledge⁶⁶: «τα ερείπια του ναού (από την περσική λεηλασία το 480 και το 479) που συναντά το βλέμμα του θεατή, αν γυρίσει να κοιτάξει πίσω του στη διάρκεια της παράστασης των Περσών το 472 π.Χ. μπορούν να εκπέμψουν ένα εξίσου ισχυρό πολιτικό μήνυμα.» Προσπάθησαν να υποδουλώσουν έναν ελεύθερο από τη φύση τους λαό, όπως είναι οι Έλληνες⁶⁷, αποπειράθηκαν να παραβιάσουν την «κοσμική τάξη»⁶⁸ - πέρα από την παραβίαση του προστάγματος των θεών- και για αυτό δικαίως το πλήρωσαν με την ταπεινωτική

⁶⁰ Στιχ. 241-242, *Αισχύλου Πέρσαι-Προμηθεύς Δεσμώτης*, Αρχαίο κείμενο, έμμετρη απόδοση στη δημοτική, εισαγωγικό σημείωμα Τάσου Βουρνά, Μικρή Βιβλιοθήκη αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων, Αθήνα, εκδ. αφοί Τολίδη, 1984, σελ.12

⁶¹ Στιχ. 211-214

⁶² Στιχ. 584-594

⁶³ Στιχ. 102-103

⁶⁴ Ανδριανού Ε., «Εισαγωγή στο αρχαίο ελληνικό θέατρο», Ανδριανού Ε.- Ξιφάρá Π., *Αρχαίο Ελληνικό Θέατρο: Ο δραματικός λόγος από τον Αισχύλο ως τον Μένανδρο*, Πάτρα, εκδ. ΕΑΠ, 2001, σελ. 52.

⁶⁵ MurreyG., *Αισχύλος . Ο δημιουργός της τραγωδίας*, Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, 1989, σελ. 108 και στιχ. 809-811

⁶⁶ CartledgeP., «Θεατρικά έργα με βάθος: το θέατρο ως διαδικασία στη ζωή των πολιτών της αρχαίας Ελλάδας», EasterlingP. (επιμ.), *Οδηγός για την αρχαία ελληνική τραγωδία*, Ηράκλειο, εκδ. Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2007, σελ. 26.

⁶⁷ Στιχ. 191-195 και 242.

⁶⁸ MeierC, *Η πολιτική τέχνη της Αρχαίας Ελληνικής Τραγωδίας*, Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, , 1997, σελ. 105 και LeskyA., *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Κυριακίδη Α.Ε., 2011, σελ. 357.

τους ήττα. Η αδικία στους Πέρσες έγκειται στα εξής: 1.) ότι παραβίασαν το μέτρο, την παγκόσμια τάξη και 2.) τους καθολικούς ηθικούς νόμους, των οποίων εγγυητής είναι ο Ζεύς κολαστής.⁶⁹

Η ιδέα της θεϊκής δικαιοσύνης⁷⁰ έχει ως επακόλουθο την ευθύνη του ατόμου για τις πράξεις του, όπως και η ευθύνη του πολίτη και της πόλης, που ενώνεται με την πρώτη απέναντι στους θεούς, με αποτέλεσμα οι πράξεις να έχουν μεγαλύτερη επίπτωση.⁷¹ Το δίκαιο εξέρχεται νικητής κατά της ισχύος, η ελευθερία θριαμβεύει ενάντια στην απολυταρχία.

Τέλος, πέραν της ύβρεως και της ασέβειας, ο Ξέρξης φαίνεται να μην διαθέτει την απαραίτητη σύνεση και φρόνηση που ταιριάζουν σε έναν ηγέτη. Πράγματι, ένα από τα αίτια της καταστροφής του ήταν ότι δεν υπολόγισε πως η ελληνική γη λόγω του μεγέθους της, θα εμπόδιζε τον εφοδιασμό του μεγάλου περσικού στρατού.⁷²

Ικέτιδες

Χρονολογικά στοιχεία

Μολονότι πολλοί συγγραφείς αρέσκονται να χαρακτηρίζουν τους άγραφους νόμους ως κανόνες ηθικής, παρ' όλα αυτά, αυτοί, κατά περιεχόμενο περισσότερο κινούνται στον χώρο της δημιουργίας νομικών υποχρεώσεων και πολύ λιγότερο της ελεύθερης βούλησης, στην οποία πάντα αναφέρονται οι ηθικοί κανόνες. Στις ικέτιδες, γίνεται λόγος για το προνόμιο ασυλίας, που αποκτά ο ικέτης-πρόσφυγας, καταδεικνύεται ότι οι άγραφοι νόμοι των θεών δημιουργούν νομικές καταστάσεις προστασίας των, με βάση τα σημερινά δεδομένα, λεγόμενων «ατομικών δικαιωμάτων».⁷³ Το εν λόγω νομικής φύσεως ζήτημα καθιστά την τραγωδία «ικέτιδες», έτος γραφής της οποίας εικάζεται πως ήταν το 424 π.Χ., άξια προσοχής και εξέτασης.

Περίληψη υπόθεσης

Οι πενήντα κόρες του Δαναού, προς αποφυγή του ανόσιου αιμομικτικού⁷⁴ γάμου τους, με τους πενήντα γιούς του Αιγύπτου, αδερφού του πατέρα τους, συνοδεία

⁶⁹ Αντώνης Πετρίδης, *Για τους «Πέρσες» του Αισχύλου(1): η μυθοποίηση της Ιστορίας*, 31 Ιανουαρίου 2012, Τελευταία επίσκεψη 20.02.2015
https://antonispetrides.wordpress.com/2012/01/31/perses_1/

⁷⁰ Από την εποχή του Αισχύλου, η Δικαιοσύνη έχει αναχθεί στην ύψιστη και αδιαπραγμάτευτη έκφανση της αισθητικής του δικαίου. Βλ. Κραβαρίτου Γ., «Δίκαιο και λογοτεχνία, όψεις και κατόψεις», (επιμ.), Κραβαρίτου Γ., *Δίκαιο και τέχνη του λόγου*, Αθήνα- Θεσσαλονίκη, εκδ. Σάκκουλα, 2008, σελ. 36

⁷¹ DeRomilly, J., *Αρχαία Ελληνική Τραγωδία*, Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, 1997, σελ. 77.

⁷² Στιχ. 792-794.

⁷³ Δεληκωστόπουλος Σ., *Γένεση του δικαίου και αρχαιοελληνική ποίηση*, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, , 1996, σελ. 333

⁷⁴ Για αντίθετη άποψη, Μπενέκος Γ. , *Άπαντα Αισχύλου- Σοφοκλή-Ευριπίδη*, Αθήνα, εκδ. Δημητράκος, 1963, σελ. 63

εκείνου, καταφεύγουν στο Άργος ως ικέτιδες. Η επιλογή της πόλης του Άργους, δεν είναι συμπτωματική, καθώς έλκουν την καταγωγή τους από εκεί. Η Ιώ, κόρη του μυθικού Αργείου βασιλιά Ίναχου, έπειτα από την ερωτική καταδίωξη του Δία και την ζηλοφθονία της Ήρας, καταλήγει έπειτα από περιπλανήσεις, στην Αίγυπτο, όπου γεννά το παιδί του Δία, Έπαφο, πρόγονο των Δαναΐδων. Αφού υποδέχονται τον βασιλιά του Άργους, Πελασγό, εκθέτουν την κατάστασή τους, ενώ έπειτα του ζητούν άσυλο και του απευθύνουν έκκληση. Ο βασιλιάς βρίσκεται σε δίλημμα, εφόσον αν τις διώξει, κινδυνεύει να τιμωρηθεί από τον Δία που προστάτη των ικετών⁷⁵, αλλά αν τις δεχτεί, ενδέχεται να ακολουθήσει επιδρομή των βαρβάρων. Παρόλο τον προερχόμενο φόβο από την πιθανή απειλή των Αιγυπτίων, πρωταρχικό του μέλημα αποτελεί η ευθύνη του προς την πόλη⁷⁶, για αυτό και συγκαλεί τον λαό, προκειμένου να εξασφαλιστεί η συγκατάθεσή του. Οι Αργίτες δέχονται να προσφέρουν άσυλο στις κατατρεγμένες απογόνους της Ιούς.

Δικαιικά ζητήματα και αξίες

Τα δικαϊκά ζητήματα που ανακύπτουν από την μελέτη της εν λόγω τραγωδίας, είναι πολλά και ποικίλα. Ως εμφανέστερο εμφανίζεται εκείνο του κωλύματος γάμου μεταξύ συγγενών, παρόλο που πρόκειται για ένα φαινόμενο επιτρεπτό ή ανεκτό στην Αρχαία Αθηναϊκή πολιτεία της εποχής του ποιητή⁷⁷. Η θεατρική γραφίδα μέμφεται την διαδικασία χαρακτηρίζοντάς την, ασεβή⁷⁸ και παράνομη⁷⁹. Σε δεύτερο επίπεδο αναδύεται το θέμα του ασύλου. Η κρατική εξουσία απαιτείται να παράσχει παροχή προστασίας στις ικέτιδες καθώς πρόκειται για μορφές προσφύγων⁸⁰. Τέλος, είναι φανερό πως ο Αισχύλος εγκωμιάζει, εκθειάζει, επαινεί και εξαιρεί το δημοκρατικό πολιτικό σύστημα διακυβέρνησης, με την ενεργή και απαιτούμενη συμμετοχή του κοινωνικού συνόλου αναφορικά με τη λήψη αποφάσεων στο πολιτειακό πλαίσιο,

⁷⁵Sourvinou – InwoodC., «Αθηναϊκή Θρησκεία και Αρχαία Ελληνική Τραγωδία», (επιμ.) Μαρκαντωνάτος Α.-Τσαγκάλης Χ., *Αρχαία Ελληνική Τραγωδία, Θεωρία και Πράξη*, Αθήνα, Guetenberg,2008, σελ. 127 επ.

⁷⁶LeskyA., *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Κυριακίδη Α.Ε.,2011σελ. 363-364.

⁷⁷ Λιακόπουλος Ι., *Η Νομοθεσία της αρχαίας Αθηναϊκής Πολιτείας*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Κυρομάνος, 1999, σελ.123. , MacDowellD., *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων*, Αθήνα, εκδ. Παπαδήμα, 2003, σελ.123

⁷⁸ Στιχ. 9-11

⁷⁹ Στιχ. 38-40

⁸⁰Δεληκωστόπουλος Σ. , *Γένεση του δικαίου και αρχαιοελληνική ποίηση*, Αθήνα-Κομοτηνήεκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, , 1996, σελ.. 331-332.Sinn U. , «Το άσυλο στηναρχαία Ελλάδα», αφιέρωμα Άσυλο: Ένα πανάρχαιο δικαίωμα, *Επτά Ημέρες*, Καθημερινή, 16.01.2000, σελ..2-4.

παρόλη την υπόσταση ενός βασιλικού, μοναρχικού καθεστώτος⁸¹, δεδομένου ότι είναι επιβεβλημένο, ο ηγέτης να συμμορφωθεί με τη εντολή του λαού⁸², καθώς έχει δεσμευτικό χαρακτήρα .

Αρκετά ενδιαφέρων, φαίνεται πως είναι ο τρόπος, με τον οποίον οι ικέτιδες ζητούν την προστασία του Βασιλιά Πελασγού. Σχεδόν απειλητικά του λένε πως αν δεν τύχουν της προστασίας του, θα διαπραχθεί εκ μέρους του αδίκημα, η τιμωρία του οποίου θα πέσει τόσο επάνω σε εκείνον, όσο και στα παιδιά του.⁸³

Ιδιαίτερη προσοχή πρέπει κανείς να δείχνει στον τρόπο κατά τον οποίο οι άγραφοι νόμοι καταλήγουν συχνά να προκαλούν γνήσιες νομικές υποχρεώσεις, όπως αυτές που παρατηρούνται στο παράδειγμα της προστασίας του ικέτη. Το ουσιαστικό περιεχόμενο των ηθικής φύσεως άγραφων νόμων καθίσταται νομικό, μέσα από εκείνα τα κανάλια τα οποία είναι δημιουργικά δικαιωμάτων και υποχρεώσεων και στο κοινό δίκαιο.

Στις *Ικέτιδες*, ο Αισχύλος μεταφέρει την προστασία, που παράσχει ο Βασιλιάς του Άργους στις Ικέτιδες Δαναΐδες, από το θεϊκό στο ανθρώπινο δίκαιο, μέσα από τους θεσμούς που έχει το τελευταίο. Το σχετικό με την προστασία των ικετίδων θέμα αφήνεται στην κρίση της συνέλευσης του Αργίτικου λαού, που αποτελεί τον υπέρτατο φορέα εξουσίας στην πόλη.⁸⁴

Αυτή η εισχώρηση του θεϊκού δικαίου μέσα στο ανθρώπινο και η ενεργοποίηση του μέσω του τελευταίου δεν είναι τυχαία, πόσο μάλλον στην περίπτωση των ικετίδων, που το θεϊκό δίκαιο αφορά σε θέματα ευρύτερων ιδανικών, που συνδέονται με την αξία «άνθρωπος.»⁸⁵ Παρατηρείται, συνεπώς, στην εν λόγω τραγωδία μια προβολή της κοινωνίας των ανθρώπων και του δικαίου στον χώρο του θεϊκού δικαίου, που δεν ενεργεί ουδέτερα, αλλά διαμορφωτικά, διότι ταυτόχρονα, το μορφοποιεί, το καθιστά ορισμένο και το αναλύει σε ιδιαίτερα δικαιώματα και υποχρεώσεις.⁸⁶

⁸¹ Κονδύλη Ι., *Θέατρο και Δίκαιο, (Το δικαϊκό υπόβαθρο του θεατρικού έργου)*, Ανάτυπο από τον τιμητικό Καλλιμόπουλου Γ., Αθήνα, εκδ. Αντ. Ν.Σάκκουλα, 2010,σελ. 314

⁸²De RomillyJ., *Συναντήσεις με την Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα, εκδ. Το Άστυ, 1997, σελ. 279

⁸³Κωστής Κ., *Περί αδικήματος και ποινής εν τη αρχαία ελληνική τραγωδία, (λόγος εκφωνηθείς τη 16 Δεκεμβρίου 1884)*, Αθήνα, τυπογραφείο Παλιγγενεσία, 1885, σελ. 29.

⁸⁴ Στιχ. 517,518.

⁸⁵ Δεληκωστόπουλος Σ., *Γένεση του δικαίου και αρχαιοελληνική ποίηση*, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, , 1996, σελ.334.

⁸⁶Αισχύλος, *Ικέτιδες*, μτφ. Βιστάκης Ι., Αθήνα, εκδ. Παπύρου, 1955, σελ. 41.

Ορέστεια

Χρονολογικά στοιχεία

Στην Ορέστεια , τη δραματική τριλογία της αρχαιοελληνικής γραμματείας , που διδάχθηκε στα εν Άστει Διονύσια το έτος 458 π.Χ. και απέσπασε το πρώτο βραβείο, ο Αισχύλος, με το ιδιαίτερο λογοτεχνικό του ταλέντο, παρουσιάζει , στο πρώτο μέρος της τριλογίας την ιστορία ενός φόνου - εκδίκησης, στο δεύτερο την αντεκδίκηση , έναν ακόμη φόνου, και τέλος στο τρίτο μέρος , τη θεία δίκη – κρίση⁸⁷ και αθώωση του κατηγορουμένου του δευτέρου φόνου. Σε αυτήν την τριλογία ο ποιητής αποπειράται να συμβιβάσει τη μοίρα με τη θεία δικαιοσύνη,⁸⁸ που εξελίσσεται καθ' όλη την διάρκεια της. Μέσα από το ποιητικό του έργο, ο Αισχύλος παρουσιάζει την μετάβαση από την πανίσχυρη την εποχή εκείνη μητριαρχική κοινωνία στην πατριαρχική κοινωνία, τις αντικρουόμενες υποχρεώσεις που επέβαλλε το πατρικό και το μητρικό δίκαιο στον Ορέστη και την υπερίσχυση του πρώτου, το πανάρχαιο δίκαιο της ανταπόδοσης και το τέλος της αυτοδικίας, μετά την εγκαθίδρυση και την απονομή της δικαιοσύνης από τον Άρειο Πάγο από την Θεά Αθηνά.

Κατά τον Bachofen , η Ορέστεια έχει ένα ιδιαίτερα συμβολικό χαρακτήρα, αφού συμβολίζει τη δραματική πάλη ανάμεσα στην πατριαρχική κοινωνία, η οποία την εποχή εκείνη ήταν ασθενής, και την μητριαρχική κοινωνία⁸⁹, συνεπώς ανάμεσα στο πατρικό δίκαιο, που κάνει τη νικηφόρα εμφάνισή του και μητρικό δίκαιο, που παρακμάζει.⁹⁰ Πράγματι, κάτι τέτοιο θα μπορούσε να υποστηριχθεί. Ο Ορέστης αποτελεί τον ψυχρό εφαρμοστή αυτού του δικαίου, αφού δεν διστάζει στο όνομα αυτού, να φονεύσει την ίδια του τη μητέρα, ενώ ταυτόχρονα, ο θεός Απόλλωνας και η θεά Αθηνά , εμφανίζονται στο έργο του Αισχύλου ,ως προστάτες – θεματοφύλακες⁹¹

⁸⁷ Η ίδια η Αθηνά συγκαλεί δικαστήριο, στο οποίο προεδρεύει , με σκοπό να κρίνει τον Ορέστη και εν τέλει να τον αθώσει και να τον απαλλάξει από τις Ερινύες. Διαμαντόπουλος Α., «Σκέψεις πάνω στην αρχαία τραγωδία», *Θεατρικά*, τευχ.72, 1972, σελ.14

⁸⁸ Bonnard A, *Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός*, τόμος 1, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1985, σελ. 208

⁸⁹ Στις πρώτες ελληνικές κοινωνίες, σύμφωνα με τον Μπονάρ, η γυναίκα ήταν εξαιρετικά σεβαστή. Όταν οι Έλληνες εισβάλλουν ,κατά κύματα, στο νότιο τμήμα της βαλκανικής χερσονήσου και στην ασιατική ακτή του Αιγαίου, βρίσκουν πληθυσμούς ,οι περισσότεροι των οποίων ζούσαν σε καθεστώς μητριαρχίας. Αρχηγός σε αυτές τις κοινωνίες ήταν η μητέρα και η συγγένεια υπολογιζόταν κατά γυναικεία σειρά. Οι Αιγαίοι, οι Πελασγοί, οι Λύδοι και άλλοι διατήρησαν το μητριαρχικό καθεστώς. Αυτοί οι λαοί ήταν φειρηνικοί, δεν υπήρχαν οχυρωματικά έργα γύρω από τις πόλεις τους και ήταν λαοί αγροτικοί. Bonnard A. ,*Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός*, τόμος 1, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1985 ,σελ. 160-161.

⁹⁰ Bachofen J., «Το τέλος της μητριαρχίας και ο Αισχύλος», (επιμ). Μαστοράκη Τζ.,*Μαρξ Κ.-Ενγκελς Φ., Κείμενα για την Τέχνη*, Αθήνα, εκδ. Εξάντας, 1975, σελ. 74-75

⁹¹ Ως θεματοφύλακες πανάρχαιων ηθικών θεσμών ,που θεμελιώνουν την κοινωνία, θεωρούνται από τον Σχινά.Σχινάς Γ. , *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας του Δικαίου*, Τόμος Α , Αθήνα,εκδ. Σάκκουλα, 2005, σελ. 442

του πατρικού δικαίου. Οι Ερινύες ,από την άλλη πλευρά, όχι μόνο καταδιώκουν τον Ορέστη επειδή σκοτώνει την ομόαιμή του(μητέρα) , αλλά και επειδή διαπράττει το χειρότερο όλων των εγκλημάτων ,σύμφωνα με το μητρικό δίκαιο, τη μητροκτονία.

Αγαμέμνων

Περίληψη υπόθεσης

Ο Αγαμέμνονας, πριν φύγει για την Τροία, είχε πει στη σύζυγο του πως, αν την κυριεύσει, θα της το ανακοινώσει από μακριά με φωτεινά σήματα. Όσο καιρό ο Αγαμέμνονας απουσιάζει, η Κλυταιμνήστρα βάζει κάποιον φύλακα με πληρωμή για να προσέχει μήπως φανούν τα σήματα του συζύγου της, ενώ παράλληλα τρέφει γι' αυτόν απέραντο μίσος , καθώς θυσίασε την κόρη της Ιφιγένεια, προκειμένου να ξεκινήσει η Τρωϊκή εκστρατεία. Συζεί δε με τον εραστή της, Αίγισθο.Ο κήρυκας βλέπει τα σήματα και τ' αναγγέλλει. Η Κλυταιμνήστρα καλεί τους γέροντες(χορός) για να κοινοποιήσει την άφιξη του συζύγου της. Αυτοί χαρούμενοι παιανίζουν, σαν μαθαίνουν τα νέα. Πρώτος έρχεται ο κήρυκας Ταλθύβιος που ανακοινώνει τα συμβάντα και την άφιξη του Αγαμέμνονα που έρχεται πάνω σε άμαξα, ακολουθούμενη από δεύτερη άμαξα στην οποία επιβαίνει η Κασσάνδρα και μεταφέρει και τα λάφυρα. Ο Αγαμέμνονας πείθεται από τη σύζυγο του να μπει στο παλάτι. Η Κασσάνδρα απ' έξω προμαντεύει τον χαμό του και το χαμό της ίδιας .Στη συνέχεια προαναγγέλλει τη μητροκτονία του Ορέστη.Εμφανίζεται η Κλυταιμνήστρα με τα θύματα της, μεθυσμένη από την πράξη της.Ο χορός της επισημαίνει τη σοβαρότητα αυτού που έκανε, αλλά εκείνη δεν μεταμελεί. Εντάσσει την πράξη της στην κατάρα που βαραίνει τη γενιά του Τάνταλου. Ο Αίγισθος την αφήνει να τα δράσει μόνη της και τώρα παριστάνει τον αφέντη.Ο Χορός εξοργίζεται και απειλείται μάχη. Παρεμβαίνει η Κλυταιμνήστρα και αποτραβά τον Αίγισθο στο παλάτι.

Δικαιικά ζητήματα και αξίες

Στον Αγαμέμνονα, στο πρώτο δηλαδή μέρος της Τραγωδίας⁹², δίνεται η πληροφορία ότι κατακριτέος φαίνεται να είναι ,με βάση τα λεγόμενα των στίχων 364-480, όποιος τον τρανό βωμό της Δίκης κλωτσάει, για να χορτάσει πλούτο, και δεν θα μείνει ατιμώρητος από τους θεούς, αφού κανένα κάστρο δεν υπάρχει, για να σώσει έναν τέτοιο άνθρωπο. Αυτό γίνεται πιο σαφές από τα λεγόμενα του Χορού, στους στίχους 441-448, όπου αναφέρεται ότι οι Ερινύες αργά ή γρήγορα καταστρέφουν όποιον «άνευ δίκας» ευτυχεί. Ο χορός στους στίχους αυτούς, προοικονομεί όσα πρόκειται να συμβούν στον Αγαμέμνονα , όταν επιστρέψει από την αιμοσταγή κατάκτηση της Τροίας, λέγοντας ότι «απ' των Θεών τον οφθαλμό δεν γλιτώνουν , όσοι στο χώμα ξάπλωσαν πλήθος νεκρών. Στης τύχης τα γυρίσματα , στον ώριμο καιρό, οι Ερινύες μελανές θα στείλουν στη μαυρίλα, αυτόν που θρόνιασε την ευτυχία

⁹² Στιχ.58-59

του στην αδικία»⁹³. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι Ερινύες επιτελούν το έργο τους ,που δεν είναι άλλο από τη συντήρηση και διαφύλαξη πανάρχαιων ηθικών αρχών ,και την εκδίκηση -όπως παρατηρείται και σε άλλες τραγωδίες, ή και έργα της αρχαιότητας – που κατέχει σημαντικό ρόλο στην άγραφη «λίστα» αυτών των θεσμών.

Την έννοια της Νέμεσης δίνει ο Σταγειρίτης φιλόσοφος Αριστοτέλης, στο δεύτερο βιβλίο των Ηθικών Νικομαχείων⁹⁴1108 b. Πιο συγκεκριμένα, « η νέμεση , η ιερή αγανάκτηση, είναι η μεσότητα μεταξύ φθόνου και επιχαιρεκακίας –και οι τρεις τους αναφέρονται στη χαρά και στη λύπη που αισθάνεται κανείς για όσα συμβαίνουν στους άλλους ανθρώπους : ο νεμεσιτικός λυπάται όταν βλέπει ανθρώπους που ευτυχούν, ενώ δεν το αξίζουν. Ο φθονερός , ξεπερνώντας τον νεμεσιτικό, λυπάται για κάθε επιτυχία του άλλου. Τέλος ,ο επιχαιρέκακος, όχι μόνο δεν λυπάται για το κακό που συμβαίνει στον άλλον, αλλά επιπλέον χαίρεται κιόλας. » Ίσως για τον λόγο ότι στην αρχαιότητα η Νέμεση και όχι η εκδίκηση θεωρείται ως ιερή αγανάκτηση, ο Ορέστης δεν καταδικάζεται από τον Άρειο Πάγο , στον οποίο προεδρεύει η Θεά Αθηνά. Η ιερή αγανάκτηση που νιώθει απέναντι στον άδικο φόνο του πατέρα του, ο οποίος δεν αποτελεί αποκλειστικά έργο αντεκδίκησης της Κλυταιμνήστρας για τον θάνατο της κόρης της, και η υπακοή στις εντολές του προασπιστή του πατρικού δικαίου Απόλλωνα, λειτουργούν ως ελαφρυντικό για αυτόν⁹⁵.

Τόσο η Κλυταιμνήστρα, όσο και ο Ορέστης ,κατά μία έννοια, οδηγούνται στις αποτρόπαιες ενέργειές τους από μια ιερή αγανάκτηση. Η μεν Κλυταιμνήστρα – κατά μια άποψη⁹⁶ - σκοτώνει τον Αγαμέμνονα, ο οποίος ανάμεσα στη ζωή της κόρης της και τα καθήκοντα και τις τιμές του βασιλιά⁹⁷ προτιμά τα δεύτερα, ο δε Ορέστης δολοφονεί την μητέρα του, οδηγούμενος από μια ανώτερη – ιερή αγανάκτηση που

⁹³ Στιχ. 460-466.

⁹⁴Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Βιβλία Α'-Ε', μτφ. Λυπουρλής Δ., Εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη, 2006, σελ. 285 .

⁹⁵ Έχει υποστηριχθεί και η αντίθετη άποψη, ότι η Αθηνά δεν απαλλάσσει τον Ορέστη επειδή έχει ελαφρυντικά, αλλά διότι εκείνη δεν έχει γεννηθεί από μητέρα και επομένως, κατά την κρίση της, ο φόνος της μητέρας βαραίνει λιγότερο από τον φόνο του πατέρα. Φιλιππίδης Σ. Ν., «Αμφισημία σε ποιητικά κείμενα: Η περίπτωση της Ορέστειας και του Δωδεκαλόγου του Γύφτου», (επιμ.) Σηφάκης Γ.Μ, *Κτερίσματα, φιλολογικά μελετήματα αφιερωμένα στον Ι.Σ.Καμπίση*, Ηράκλειο, εκδ. Πανεπιστημικές Εκδόσεις Κρήτης, 2000 , σελ.417

⁹⁶ Αξίζει να σημειωθεί ότι στον στίχο 973, προτού σκοτώσει τον άντρα της, επικαλείται τον Δία, λέγοντας του ότι είναι μέλημα δικό του να τελέσει ό, τι μέλλεται και να δώσει τέλος στις ευχές της. Σε αντίθεση με τον Ορέστη ,τον οποίο τον παρακίνησε ο Απόλλωνας, η Κλυταιμνήστρα δεν είχε κανέναν θεό σύμμαχο της στην δολοφονία του Αγαμέμνονα.

⁹⁷ Το ότι η εκστρατεία είχε ως στόχο της την εκδίκηση για την αρπαγή της Ελένης από τον Πάρη, γίνεται περισσότερο κατανοητό, αν κανείς σκεφτεί πως ο Βασιλιάς του Άργους μετά την άλωση της Τροίας έριξε το δίχτυ της δουλείας στα τείχη της Τροίας. Άρα, διαφορετικές ήταν οι προθέσεις του και όχι η αντεκδίκηση για την αρπαγή της ωραίας Ελένης.

νώθει, τόσο απέναντι στην αποτρόπαια ενέργεια της μητέρας του, όσο και αναφορικά με το γεγονός πως αυτή θα μπορούσε πλέον να ζήσει με τον φιλόδοξο εραστή της και να ευτυχήσει, εις βάρος του νεκρού Αγαμέμνονα, πράγμα το οποίο δεν αξίζει. Από αυτή την οπτική, αν εξετάσει κανείς το ζήτημα, φαίνεται πως αυτή η ιερή αγανάκτηση, που οδηγεί μητέρα και γιο στον φόνο⁹⁸ είναι και έξω από αυτούς, καθώς έχει την αρχή της στη φύση και στον λόγο, που είναι δημιουργήματα των Θεών. Ωστόσο και οι δύο υπερβαίνουν τα όρια και αφήνουν τον θυμό τους, ο οποίος εν μέρει υπακούει στη λογική, ή ίσως και στην επιθυμία τους, που δεν υπακούει καθόλου στη λογική, να τους κυριεύσει και να τους οδηγήσει σε ακραίες συμπεριφορές, τις οποίες δεν επικροτούν οι Θεοί.⁹⁹ Η αλήθεια, ωστόσο, είναι ότι στην περίπτωση του Ορέστη, οι απειλές που δέχεται από τον Απόλλωνα, αποτελούν κατά μία έννοια, την αιτία του φόνου της μητέρας του, αφού ο ίδιος έχει ενδοιασμούς. Κατά άλλη εκδοχή, οδηγείται στον φόνο από ιερή αγανάκτηση, που νιώθει απέναντι στις απαίσιες πράξεις της μητέρας του. Είναι, λοιπόν, αδιαμφισβήτητο¹⁰⁰, εν τέλει, ότι το μοτίβο της εκδίκησης έχει πρωταγωνιστικό ρόλο στην Ορέστεια.

Γενικότερα, ο Αισχύλος ακολουθεί κατά γράμμα την έννοια της θείας δίκης και της τιμωρίας των αμαρτημάτων.¹⁰¹ Η θεική δικαιοσύνη στην Ορέστεια ασκείται μόνον μέσα από τις ανθρώπινες αντιδράσεις. Στην τραγωδία «Αγαμέμνων» είναι χαρακτηριστικός ο ρόλος τον οποίο διαδραματίζει η Άτη, η οποία εισέρχεται στα μυαλά των ανθρώπων, εν αγνοία τους, και τους παραπλανά, τους παρασύρει να παραφέρονται.¹⁰² Στο θέατρο του Αισχύλου, οι ανθρώπινες πράξεις είναι κάτι παραπάνω από ανθρώπινες και εντελώς πραγματικές.

Το ότι ο Αγαμέμνονας αξίζει τη θεία τιμωρία – όχι, όμως, μετά βεβαιότητας τον θάνατο¹⁰³ - δεν χωρά αμφιβολία, αφού έχει διαπράξει πολλά αδικήματα. Αρχικά

⁹⁸Αλλά και τον Αγαμέμνονα, ο οποίος ένωσε αγανάκτηση απέναντι στην αισχρή πράξη της αρπαγής της Ελένης από τον Πάρι και στη μετέπειτα ευτυχία που αυτή θα του έδινε, αν και ανήκε σε άλλον άντρα

⁹⁹Bonnard A., *Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός*, τόμος 1, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1985, σελ. 215-216

¹⁰⁰Goldhill S., *Αισχύλου Ορέστεια*, Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, 2008, σελ. 65.

¹⁰¹De Romilly J., *Η αφήγηση της Ορέστειας του Αισχύλου*, Αθήνα, εκδ. Ωκεανίδα, 2008, σελ. 37 Κατά τον Κωστή μόνον οι ασεβείς πλανώνται και πιστεύουν ότι οι Θεοί δεν επιβλέπουν τις άδικες πράξεις τους, για τις οποίες και θα τιμωρηθούν. Κωστής Κ., *Περί αδικήματος και ποινής εν τη αρχαία ελληνική τραγωδία*, (λόγος εκφωνηθείς τη 16 Δεκεμβρίου 1884), Αθήνα, τυπογραφείο Παλιγγενεσία, 1885, σελ.13

¹⁰²De Romilly J., *Η αφήγηση της Ορέστειας του Αισχύλου*, Αθήνα, εκδ. Ωκεανίδα, 2008, σελ. 60

¹⁰³De Romilly J., *Η αφήγηση της Ορέστειας του Αισχύλου*, Αθήνα, εκδ. Ωκεανίδα, 2008, σελ. 32 Η Ρομινύ αναφέρει ότι πολλά σημάδια δείχνουν ότι και οι ίδιοι οι Θεοί μπορεί να μην ήταν αντίθετοι στον θάνατο του Αγαμέμνονα, ο οποίος συνδεόταν με την συμπεριφορά του ιδίου και της

,θυσιάζει την κόρη του, για να επιτραπεί ο απόπλους προς την Τροία, έπειτα, αιχμαλωτίζει την Κασσάνδρα, εν συνεχεία επιβάλλει καθεστώς δουλείας στους κατακτημένους από αυτόν Τρώες και κλέβει το χρυσάφι τους, ξεχνώντας ότι πρωταρχικός σκοπός του ήταν- αν πράγματι ποτέ ήταν- η εκδίκηση για την αρπαγή της ωραίας Ελένης. Ακόμα, βεβηλώνει όλους τους ναούς της Τροίας, ενώ τέλος, διαπράττει την ύψιστη ύβρη κατά των θεών, αφού τελικά αποδέχεται¹⁰⁴, κατά την επιστροφή του στη πατρίδα, να του αποδοθούν τιμές θεών.¹⁰⁵ Αυτοί οι λόγοι, στους οποίους περιλαμβάνεται και η κατάρα των Ατρείδων,¹⁰⁶ αποτελούν επιχειρήματα της Κλυταιμνήστρας, που δικαιολογούν τη πράξη, στην οποία οδηγείται.

Αν και η Κλυταιμνήστρα χαρακτηρίζει την πράξη της, ως έργο δικαίου¹⁰⁷, τίποτα, ωστόσο, δεν υπάρχει που να δικαιολογεί, τόσο την ωμότητα της κατά τη διάπραξη και αφήγηση των λεπτομερειών φόνου¹⁰⁸, όσο και την ευχαρίστηση, που νιώθει. Αφού ομολογεί τις αποτρόπαιες πράξεις της με κυνισμό, προτείνει στον χορό, στους Αργείους άρχοντες, αν το επιθυμούν να χαρούν με όσα τους αφηγήθηκε¹⁰⁹. Ο χορός, φυσικά, εκφράζει τον αποτροπιασμό του και προμηνύει όσα θα συμβούν σε αυτήν,

οικογένειας του. Ο Μπονάρ, επίσης, παρατηρεί ότι στον θείο κόσμο, όπως τον νοούσαν οι άνθρωποι της εποχής του Αισχύλου και του Σοφοκλή, υπάρχουν δυνάμεις τυραννικές, που επιθυμούν την εκμηδένιση της ανθρώπινης ζωής, όπως πχ η Μοίρα, αλλά και ο ίδιος ο Δίας, ο οποίος σε θρύλους παρουσιάζεται σαν ένας κτηνώδης τύραννος, που επιθυμούσε την καταστροφή του ανθρωπίνου γένους. BonnardA, *Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός*, τόμος 1, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1985, σελ. 199

¹⁰⁴ Στιχ. 896 «θεούς τοι τοισδε τιμαλφείν χρεών» και στιχ. 931 «πορφύρας πατών». Πέρα από το ότι δέχθηκε τιμές θεού, όταν επέστρεψε στην πατρίδα του, εξέφρασε την άποψη ότι οι Θεοί στην ματωμένη κάλπη ρίξαν την ψήφο τους και συνεπώς ήταν εκείνοι, που επιθυμούσαν την σφαγή των Τρώων. Βλ και στιχ. 790 -791, όπου αναφέρει ο Αγαμέμνων: να αφανιστεί και να σφαγεί ο λαός της Τροίας

¹⁰⁵ Αξίζει να ειπωθεί πως ο χορός, αν και η Κλυταιμνήστρα, δολίως και ψευδώς πανηγύριζε την νίκη και ετοιμάζε μια μεγαλοπρεπή τελετή υποδοχής του άντρα της, λέει προφητικά πως: «Αργά ή νωρίς θα 'ρθει μια μέρα, να πάθω ο γιός για τον πατέρα, που άδικο πόλεμο σηκώνει, που με χρυσάφι μαζεμένο τα σπίτια του παραφορτώνει. Ο φρόνιμος μονάχα αρκείται μ' όσο να μη στενοχωριέται και δεν κρύβεται το κρίμα, βγαίνει και σαν φωτιά καταραμένη φαντάζει ολόγυρα και τρέχει... δεν ακούει τα παρακάλια κανείς θεός, και στα αμαρτωλά κεφάλια φωτιά θα βρέξει».

¹⁰⁶ Κατά τον Αισχύλο, ένας από τους πιο βέβαιους νόμος της ζωής είναι και αυτός: κανένας μας δεν είναι μόνος στον κόσμο, με άθικτη την ευθύνη του. Υπάρχουν σφάλματα για τα οποία η εξάρτηση από μια γενιά ή μια κοινότητα καθιστά τους ανθρώπους συνυπεύθυνους. Έτσι, και στην περίπτωση του Αγαμέμνονα, αυτός θα πρέπει να πληρώσει για τα σφάλματα του οίκου του, ευθύνεται. BonnardA, *Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός*, τόμος 1, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1985, σελ. 212

¹⁰⁷ Στιχ. 1404-1406

¹⁰⁸ Στιχ. 1361 -1363

¹⁰⁹ Στιχ. 1380-1395.

με τις εξής φράσεις: « Γιατί όσο στέκει ο Δίας στο θρόνο του, κι αυτό θα στέκει: έπραξες , θα το λάβεις. Είναι νόμος».¹¹⁰ Αυτήν την άποψη του χορού για το δίκαιο, ότι δηλαδή το δίκαιο είναι η αμοιβαιότητα (ή διαφορετικά η αναλογική ανταπόδοση), υποστηρίζουν οι Πυθαγόρειοι και ο Ραδαμάνθυς. Οι Πυθαγόρειοι ορίζουν το δίκαιο ,ως εξής: «Δίκαιο είναι να πάθει κανείς αυτό που έκανε σε κάποιον άλλον» , ενώ ο Ραδαμάνθυς, σχετικά με τη δικαιοσύνη: «Να πάθει ό, τι έκανε ,να η σωστή δικαιοσύνη.»¹¹¹ Ο πανάρχαιος νόμος της ανταπόδοσης αντικαθίσταται αργότερα από την επιβολή ποινών μέσω των δικαστηρίων.

Η Κλυταιμνήστρα, στη συνέχεια, χαρακτηρίζει τραχύ δικαστή τον χορό¹¹², προσπαθώντας να υπερασπισθεί τον εαυτό της ,σαν να βρίσκεται κατηγορούμενη σε ποινικό δικαστήριο.¹¹³ Ακόμη, αντιδρά αλαζονικά απέναντι στον Χορό , όταν εκείνος χαρακτηρίζει αυτήν και τον συνεργό – ηθικό αυτουργό¹¹⁴- εραστή της, Αίγισθο, (ο οποίος ως στόχο του έχει να πάρει τον θρόνο, τον οποίο θεωρεί πως δικαιούται), «κόκορα και κότα»¹¹⁵ Ο χορός ,όμως, προειδοποιεί τον Αίγισθο ότι θα υποστεί θάνατο δια λιθοβολισμού ,διότι ζει ,ενώ έχει μολύνει τη δικαιοσύνη.¹¹⁶

Παρότι ο Αίγισθος κατηγορείται δριμύτατα από τον χορό, μοιάζει στην πραγματικότητα με τον Ορέστη, ο οποίος δρα στο επόμενο μέρος της τραγωδίας. Πράγματι, ο Αίγισθος δηλώνει μετά τον φόνο του Αγαμέμνονα πως πήρε εκδίκηση για τον θάνατο των παιδιών του Θυέστη, (ένα εκ των οποίων είναι και ο ίδιος) όπως ακριβώς ο Ορέστης θα εμφανιστεί ως ο εκδικητής του θανάτου του Αγαμέμνονα. Μάλιστα στους στίχους 763-764, ο Αίγισθος αναφέρει πως : «μες στις γενιές της ανομίας η Ύβρις η παλαιά το συνηθίζει να γεννά την νέαν Ύβριν, αργά ή νωρίς την πεπρωμένη μέρα θα γεννηθεί». Η αρχαία ύβρις γεννά καινούρια ύβριν. Η Ζακλίν ντε

¹¹⁰ Στιχ. 1538-1540

¹¹¹Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*,Βιβλία Ε'- Κ' , μτφ. Λυπουρλής Δ., Εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη, 2006, σελ.53 1133α

¹¹² Στιχ. 1398

¹¹³Σχινάς Γ. , *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας του Δικαίου*, Τόμος Α , Αθήνα, εκδ. Σάκκουλα, 2005, σελ. 424

¹¹⁴ Προκύπτει ότι ηθικός αυτουργός του εγκλήματος ήταν ο Αίγισθος από τους στ 1633-1635 , όπου ο Χορός αναφέρεται στην δειλία του, μιας και κανείς θα περίμενε από έναν άντρα να θανατώσει έναν άντρα. Αυτός ο άντρας κατέστρωσε το σχέδιο της δολοφονίας του Αγαμέμνονα και η Κλυταιμνήστρα το εκτέλεσε. Ομοίως, στην τραγωδία προμηθεύς ο Δεσμώτης , ο Τιτάνας απαντά στην Ιώ ότι η διάνοια (ο σχεδιασμός του εγκλήματος) ανήκει στον Δία και η πράξη – το έργο ήταν του Ηφαίστου.(στιχ.630)

¹¹⁵ Στιχ. 1648. Ο Χορός γνώριζε την παράνομη σχέση της με τον Αίγισθο και εξέφραζε τον αποτροπιασμό του προς αυτήν, με ιδιαίτερα ευχάριστο και κωμικό τρόπο.

¹¹⁶ Στιχ. 1646

Ρομιγύ¹¹⁷ παρατηρεί όμως ότι πρόκειται για ανθρώπους κακούς ή για γενιές ανομίας. Η ηθελημένη από τους θεούς αλληλουχία των γεγονότων περνά διαμέσου των επιθυμιών που γεννά το κακό, το οποίο και παροτρύνει τους θνητούς να εμπλακούν σε μια τέτοια κατάσταση. Όποιο όμως και να είναι το μερίδιο που οφείλεται σε αυτούς τους ανθρώπινους παράγοντες ή σε αυτή την συνεργασία των θεών και των ανθρώπων, πάντοτε η θεία βούληση υπερισχύει και βαραίνει σε όλες τις αντιδράσεις του ανθρώπου. Άρα, και ο Αίγισθος εκδικείται, υπακούοντας στις προσταγές κάποιου δικαίου, του πατρικού δικαίου, κλείνει έναν φαύλο κύκλο αίματος, και, συνεπώς, δεν πρέπει να επικρίνεται η δράση του, διότι δεν έχει ως αποκλειστικό του σκοπό την κατάληψη του θρόνου.

Η συζυγοκτόνος Κλυταιμνήστρα στην Ορέστεια, αποτελεί την κύρια εκφραστή του πανάρχαιου ανταποδοτικού δικαίου, που βοηθείται κατά την τέλεση του έργου της από τις Ερινύες, την Δίκη¹¹⁸ και από την Άτη¹¹⁹, την Μοίρα, την Έριδα, τον Φόβο, τον Αλάστορα¹²⁰ ή δαίμονα του οίκου των Ατρείδων.¹²¹ Το ανταποδοτικό δίκαιο, στην Ορέστεια, υποδηλώνεται από την λέξη δίκη, η οποία χρησιμοποιείται με διαφορετικούς τρόπους από τον Αισχύλο. Αν και η Κλυταιμνήστρα οδηγείται στον φόνο κινούμενη από το δικαίωμα της που πηγάζει από το μητρικό δίκαιο, σύμφωνα με το οποίο έχει απόλυτο δικαίωμα πάνω στο παιδί της, το οποίο της ανήκει¹²², αγγίζει τα όρια της χαιρεκακίας, όταν απαντά στον χορό πως αν επιθυμεί μπορεί κιόλας να χαρεί με τις αισχρές πράξεις αυτής και του εραστή της. Ξεφεύγει συνεπώς

¹¹⁷De Romilly J., *Η αφήγηση της Ορέστειας του Αισχύλου*, Αθήνα, εκδ. Ωκεανίδα, 2008, σελ. 59

¹¹⁸ Η θεά Δίκη, η αλληγορική παράσταση της ποινικής εξουσίας του Δία, η κατά τους αρχαίους νόμους Ξύνεδρος του Διός παρίστατο τιμωρός των αδικημάτων ως αντιπρόσωπος του Δία. Η θεά Δίκη εκπροσωπεί την ιδέα της δικαιοσύνης στην καθολική της έννοια και όχι στην μονομερή (κολασμός των αδικημάτων), όπως οι Ερινύες. Κωστής Κ., *Περί αδικήματος και ποινής εν τη αρχαία ελληνική τραγωδία*, (λόγος εκφωνηθείς τη 16 Δεκεμβρίου 1884), Αθήνα, τυπογραφείο Παλιγγενεσία, 1885, σελ. 14 και 32

¹¹⁹ Άτη καλούταν η βλάβη των φρένων, που παρότρυνε στην τέλεση αδικοπραγημάτων και η ποινή που επακολουθούσε αυτών, ως αναπόδραστη συνέπεια. Κωστής Κ., *Περί αδικήματος και ποινής εν τη αρχαία ελληνική τραγωδία*, (λόγος εκφωνηθείς τη 16 Δεκεμβρίου 1884), Αθήνα, τυπογραφείο Παλιγγενεσία, 1885, σελ. 31

¹²⁰ Ο κακός δαίμων, ο οποίος εισχωρούσε σε κάποια οικογένεια και από γενιά σε γενιά την τιμωρία των αδικημάτων, η οποία γεννούσε νέα αδικήματα. Κωστής Κ., *Περί αδικήματος και ποινής εν τη αρχαία ελληνική τραγωδία*, (λόγος εκφωνηθείς τη 16 Δεκεμβρίου 1884), Αθήνα, τυπογραφείο Παλιγγενεσία, 1885, σελ. 30

¹²¹ Κοταμανίδου Ε., «Κλυταιμνήστρας Δίκαιον», *Θεατρογραφίες – Επιστήμες της τέχνης και του θεάματος*, *Επιθεώρηση του Κέντρου Σημειολογίας του Θεάτρου*, τευχ. 13, εκδ. Προπομπός, 2005, σελ. 58.

¹²²Borneman E., *Η Πατριαρχία – Η προέλευση και το μέλλον του κοινωνικού μας συστήματος*, Αθήνα εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., 1998, σελ. 440.

από τα όρια της νέμεσης, φθάνοντας στην επιχαιρεκακία¹²³. Ο Αγαμέμνων ,αν και δεν ξεφεύγει από αυτά τα όρια, διαπράττει ύβρη αρκετές φορές, αδιαφορώντας για τα θεία, τυφλωμένος από την αλαζονεία της επιτυχίας και της εξουσίας¹²⁴. Η Κλυταιμνήστρα επειδή έχει ως κινητήρια δύναμη τις επιταγές του μητρικού δικαίου και παραπέρα του ανταποδοτικού, δικαίως , κατά κάποιον τρόπο, προβάλλει ως επιχείρημα ,απέναντι στις κατηγορίες του χορού, ότι η πράξη της είναι δίκαιη, όχι όμως και θέλημα θεών, όπως θεωρεί.

Χοηφόροι

Περίληψη υπόθεσης

Ο Ορέστης μαζί με τον Πυλάδη βρίσκονται στον τάφο του Αγαμέμνονα, όπου καταφθάνουν γυναίκες με επικεφαλής την Ηλέκτρα σταλμένες απ' την Κλυταιμνήστρα με προσφορές εξιλέωσης, ύστερα από ένα κακό όνειρο. Οι δυο νέοι απομακρύνονται με την άφιξη των γυναικών. Η Ηλέκτρα προσφέρει τις χοές, ενώ παρακαλεί να επιστρέψει ο Ορέστης και να εκδικηθεί. Ανακαλύπτει στον τάφο μια τούφα μαλλιών και τα χνάρια του και προαισθάνεται την άφιξή του. Ο Ορέστης εμφανίζεται. Το αδέρφια αναγνωρίζονται και ο Ορέστης της αποκαλύπτει το σχέδιο του. Η Κλυταιμνήστρα, στην οποία εμφανίζεται σαν αγγελιαφόρος του δικού του θανάτου, δεν τον αναγνωρίζει. Φιλοξενεί τον Ορέστη και τον Πυλάδη, ενώ στέλνει την τροφό (παραμάνα του Ορέστη) για να ειδοποιήσει τον Αίγισθο. Η τροφός χύνει για τον Ορέστη τα δάκρυα, που η μητέρα του γι' αυτόν δεν έχει. Ο Αίγισθος έρχεται και σκοτώνεται απ' το σπαθί του Ορέστη. Ειδοποιείται και η Κλυταιμνήστρα που, μετά από σύντομη στιχομυθία με το γιο της, σκοτώνεται. Ο Ορέστης προσπαθεί να δικαιολογήσει την πράξη του. Καλεί τον ήλιο για μάρτυρα. Οι δικαιολογίες δεν τον προφυλάσσουν. Τα πνεύματα που θέλουν να τον εκδικηθούν(Ερινύες) βγαίνουν από τη γη. Εμφανίζονται ενώπιον του. Έντρομος ορμά έξω απ' τη σκηνή με κατεύθυνση τους Δελφούς (απ' όπου πήρε και την εντολή της μητροκτονίας) για να βρει τη λύτρωση.

Δικαιικά ζητήματα και αξίες

Στο δεύτερο μέρος της Ορέστειας, ο Αισχύλος παρουσιάζει τα γεγονότα που συμβαίνουν από τον φόνο του Αγαμέμνονα ,μέχρι την δολοφονία της Κλυταιμνήστρας από τον Ορέστη. Όπως οι Θεοί δεν επικροτούν την απόφαση της Κλυταιμνήστρας να φονεύσει τον άντρα της, έτσι και στην περίπτωση του Ορέστη , που υπακούοντας στις θεϊκές εντολές του Απόλλωνα και στις επιταγές του

¹²³ Ο Μπονάρ αναφέρει ότι ο τραγικός ήρωας ως σκοπό του έχει να εκπληρώσει τον μεγαλειώδη και επικίνδυνο προορισμό του ,χωρίς να προκαλέσει τον φθόνο (νέμεσις) και χωρίς να διαπράξει το λάθος της ύβρεως. BonnardA ,*Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός*, τόμος 1, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1985, σελ. 198

¹²⁴ Στ 824. Ο Αγαμέμνων λέει πως πέτυχε μια άνευ προηγουμένου νίκη και πως για χάρη μιας γυναίκας την πόλη ξεθεμελίωσε το αργεϊτικό θειρίο. Εκτός αυτού, κατά την επιστροφή του αποδέχθηκε να δοξαστεί με τιμές θεών.

οικογενειακού δικαίου¹²⁵ οδηγείται στην μητροκτονία, δεν δείχνουν επιείκεια και του στέλνουν τις τερατοειδείς Ερινύες, ως τιμωρία. Φαίνεται πως ο Ορέστης απλώς σαν ένα πiónι της μοίρας, δεν έχει τη δυνατότητα να αντισταθεί σε αυτήν ,αποφεύγοντας να γίνει ένα ακόμη θύμα της. Γενικότερα, στις Χοηφόρους, προβάλλεται το δικαίωμα της εκδίκησης και η αντίστοιχη υποχρέωση τιμωρίας ενός εγκλήματος.¹²⁶

Η περίπτωση, ωστόσο, του Ορέστη είναι διαφορετική από της Κλυταιμνήστρας , διότι ο Απόλλωνας, ο προστάτης των ανδρών που είναι σύζυγοι, ορίζει τον Ορέστη υπεύθυνο για την αποκατάσταση των πραγμάτων στον οίκο του¹²⁷, και μάλιστα τον απειλεί ότι θα τον βλάψει αν δεν υπακούσει στον χρησμό¹²⁸, ενώ η Κλυταιμνήστρα δεν λαμβάνει παρόμοια εντολή από κανέναν θεό. Ο θεός Απόλλων αποτελεί στο έγκλημα αυτό, ό,τι και ο Αίγισθος στο έγκλημα που διαπράχθηκε κατά του Αγαμέμνονα, τον ηθικό αυτουργό. Με τη διαφορά ότι ο Αίγισθος ποτέ δεν απείλησε την ερωμένη του ,ενώ ο Απόλλων απείλησε τον Ορέστη.¹²⁹ Επιπλέον, η Κλυταιμνήστρα , η οποία δεν έδειξε κανένα έλεος στον άντρα της¹³⁰, και ο εραστής της, δολίως έπραξαν, όπως και η ίδια δέχεται , ενώ παράλληλα αντιλαμβάνεται πως στο τέλος και οι δύο τους από δόλο θα πεθάνουν¹³¹ . Και ο Ορέστης βέβαια δολίως πράττει, αφού έχει σχέδιο, αλλά ενεργεί κατόπιν συμβουλής του χορού και ,σε

¹²⁵BonnardA ,*Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός*, τόμος 1, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1985,σελ. 218

¹²⁶De Romilly J., *Η αφήγηση της Ορέστειας του Αισχύλου*, Αθήνα, εκδ. Ωκεανίδα, 2008, σελ. 70

¹²⁷ Άλλη τιμωρία για την συζυγοκτόνο Κλυταιμνήστρα πέραν αυτής που επέβαλλε το «οικογενειακό» δίκαιο, δηλαδή τη θανάτωση της από τον Ορέστη, δεν υπήρχε. BonnardA ,*Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός*, τόμος 1, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1985,σελ. 218

¹²⁸ Στιχ. 274. Η εκδίκηση επιβαλλόταν ως καθήκον ιερό και απαραίτητο στους συγγενείς του φονευθέντος, η παράλειψη του οποίου λογιζόταν επονείδιστη. Στις Χοηφόρους, ο Αισχύλος επικαλείται την αντίληψη του Δία προς εκδίκηση του φόνου του πατέρα του. Κωστής Κ., *Περί αδικήματος και ποινής εν τη αρχαία ελληνική τραγωδία, (λόγος εκφωνηθείς τη 16 Δεκεμβρίου 1884)*, Αθήνα, τυπογραφείο Παλιγγενεσία, 1885, σελ.22

¹²⁹ Σχετικά με αυτό το ζήτημα, μια ενδιαφέρουσα γνώμη εκφράζει ο Σχινάς , ο οποίος θεωρεί πως ο Απόλλων, ο οποίος δίνει την διαταγή στον Ορέστη νομιμοποιεί την άδικη πράξη του, σαν αυτή να ήταν θείος κανών του ,με βάση τα σημερινά δεδομένα, ποινικού δικαίου(αρχαίος προάγγελος της nullumcrimennulla poenasine lege) Αλλά ακόμη κι αν δεν ήταν, και ήταν απλώς μια προσταγή του θεού Απόλλωνα, τότε θα ίσχυαν και πάλι τα ίδια. Αρκεί να σκεφτεί κανείς πως, με βάση τα σημερινά δεδομένα ,η προσταγή (ΠΚ 21) αποτελεί λόγο άρσεως του αδικού και εξάλειψης του αξιοποίνου.

¹³⁰Στιχ. 439-442.

¹³¹ Στιχ. 889. Το γεγονός ότι σε άλλο σημείο η Κλυταιμνήστρα αναφέρει πως η πράξη της ήταν σύμφωνη με τις βουλές των θεών, μας προκαλεί εντύπωση. Μάλλον η ίδια γνωρίζει τον αληθινό σκοπό της πράξης της, που δεν είναι άλλος από το να απαλλαγεί από τον άντρα της και να ζήσει με τον φιλόδοξο εραστή της, και μάλλον για αυτόν τον λόγο προσπαθεί να απολογηθεί στον χορό, σαν να βρισκόταν σε δίκη.

αντίθεση με τη μητέρα του, δείχνει έλεος, εφόσον ρωτά τον Πυλάδη πριν την σκοτώσει αν πρέπει να δείξει σεβασμό προς αυτήν.¹³²

Η συμβολή του χορού στις χοηφόρους είναι ιδιαίτερα σημαντική, αφού εκείνος διευθύνει τη δράση του Ορέστη και της Ηλέκτρας. Μάλιστα, ο κορυφαίος του χορού στον στίχο 305 διακόπτει την μεγάλη δέηση, λέγοντας τα εξής καθοριστικά λόγια: «Ω, μοίρες μεγάλες, να δώσει ο θεός στο δρόμο που πορεύεται το δίκαιο, εκεί να τελειώσουν τα πάντα. Η γλώσσα του μίσους με γλώσσα του μίσους πληρώνεται. Η Δίκη το διαλαλεί που έμπρακτα το χρέος εξοφλεί.» Και πάλι ο κορυφαίος του χορού είναι αυτός ο οποίος θα δώσει τέλος σε αυτό το μεγάλο χορικό, δηλώνοντας στους στίχους 510-513: «αφού λοιπόν γεννήθηκε στο νου σου η πράξη, τώρα δοκίμασε την τύχη σου στα έργα.» Τέλος, ο χορός είναι αυτός που θα προσεγγίσει την τροφή ,για να την καλέσει να λάβει μέρος στην συνομωσία και να φέρει τον Αίγισθο ολομόναχο, χωρίς του φρουρούς του, στον τόπο της σφαγής του. Το τελευταίο μάλιστα στάσιμο, αποτελεί μια ωδή αγαλλίασης ,που ξεκινά με τις λέξεις: «Ήρθε η Δίκη στου χρόνου το πλήρωμα, στους Πριαμίδες έπεσε τιμωρία βαριά.» Ο χορός συνεπώς παροτρύνει τον Ορέστη να τελέσει τον φόνο και καλεί την τροφή να λάβει μέρος στην συνομωσία ,ενώ η τροφός δρα ως συνεργός του Ορέστη στη δολοφονία του Αιγίσθου. Αυτό το οποίο προκύπτει είναι ότι ο Ορέστης περιβάλλεται από τις επιδοκιμασίες και την υποστήριξη, τόσο του Θεού Απόλλωνα- ηθικού αυτουργού, όσο και του χορού και της τροφού του.

Περαιτέρω, πράγματι, όπως παρατηρεί και ο Σχινάς¹³³ είναι απορίας άξιο το γιατί ο ίδιος ο Θεός Απόλλωνας δεν προβαίνει μόνος του στην εκτέλεση του εγκλήματος-τιμωρίας, αφού ο ίδιος είναι ο προστάτης των συζύγων ανδρών και λογικά ανήκει σε εκείνον η αρμοδιότητα της απονομής δικαιοσύνης και της επιβολής τάξης. Αν πρέπει να δοθεί μια απάντηση στο ερώτημα αυτό είναι η εξής: Στα έργα του Αισχύλου η θεία βούληση εκφράζεται ,μέσω των ανθρώπινων πράξεων, οι οποίες είναι κάτι παραπάνω από ανθρώπινες και εντελώς πραγματικές.¹³⁴ Γενικότερα, η αρχαία ελληνική τραγωδία έχει την έντονη απαίτηση από τους θεούς να είναι δίκαιοι και να επιβάλλουν στον κόσμο των ανθρώπων αυτή τη δικαιοσύνη¹³⁵. Σε αυτό το σημείο,

¹³²Στιχ. 899

¹³³Σχινάς Γ. , *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας του Δικαίου*, Τόμος Α' , Αθήνα, εκδ. Σάκκουλα, 2005, σελ. 426.Ο Μπονάρ αναφέρει: «Η θεία δράση παίρνει την μορφή μιας φοβερής μοίρας που με μανία γυρεύει το χαμό αυτής της γενιάς. Κι όμως η μοίρα αυτή είναι έργο των ίδιων των ανθρώπων : δε θα υπήρχε ,θα ήταν ανίσχυρη, αν οι άνθρωποι δεν την έτρεφαν με τα ίδια τους τα σφάλματα ,τα ίδια τους τα εγκλήματα, που το ένα γεννάει το άλλο.» BonnardA ,*Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός*, τόμος Α', Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1985, σελ. 209

¹³⁴De Romilly J., *Η αφήγηση της Ορέστειας του Αισχύλου*, Αθήνα, εκδ. Ωκεανίδα, 2008, σελ. 60

¹³⁵Bonnard A ,*Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός*, τόμος 1, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1985, σελ.195.

παρατηρείται, σε πρώτο επίπεδο, μια αντίφαση: από τη μια ο αθηναϊκός λαός αγωνίζεται σκληρά στον τομέα της κοινωνικής και πολιτικής ζωής ενάντια στους κατέχοντες, στους κυβερνήτες του, για να αποσπάσει την ισότητα δικαιωμάτων των πολιτών, και από την άλλη, η τραγωδία, η οποία κάνει την εμφάνιση της κατά το τέλος αυτού του αγώνα, προσπαθεί να συνταιριάσει τον θείο κόσμο με την ανθρώπινη κοινωνία. Εξετάζοντας το πρώτο σκέλος της προηγούμενης πρότασης, παρατηρείται, πρώτον, πως η ποιητική δημιουργία αντανακλά την κοινωνική πραγματικότητα και, δεύτερον, πως η πάλη του τραγικού ήρωα με την Μοίρα, εκφρασμένη στην γλώσσα του μύθου, δεν είναι παρά η πάλη του λαού από τον 7^ο ως τον 5^ο αιώνα π. Χ. ,που σκοπό της έχει την απελευθέρωση του από τις κοινωνικές πιέσεις, που τον δυναστεύουν.¹³⁶

Εντύπωση επίσης προκαλεί, η στάση του Ορέστη, ο οποίος αν και έχει λάβει εντολή από τον Απόλλωνα, έναν θεό, απευθύνεται δύο φορές στον Δία¹³⁷, ζητώντας του να γίνει σύμμαχος του στην πράξη, στην οποία θα προβεί, προσπαθώντας να δικαιολογηθεί σε αυτόν, για όσα πρόκειται να συμβούν. Αφού είναι δεδομένο πως έχει ελαφρυντικά σε αυτό που θα κάνει, διότι έχει σύμμαχο του την Δίκη¹³⁸ και τον θεό Απόλλωνα, διερωτάται κανείς για ποιο λόγο στρέφεται προς τον Δία; Ίσως διότι από τα λόγια του προκύπτει πως αντιλαμβάνεται ότι το δίκαιο του(δικαίωμα) συγκρούεται με το δίκαιο (δικαίωμα) κάποιου άλλου¹³⁹, πράγμα το οποίο σημαίνει ότι θα πρέπει η επίλυση να γίνει μέσω του ισχύοντος δικαίου και όχι μέσω ενός φόνου, έστω και αν ο Θεός Απόλλων το επιθυμεί αυτό. Αυτή η άποψη, είναι σίγουρο, πως έρχεται σε αντίθεση με την δίκαιη ανταπόδοση, ωστόσο είναι βέβαιο πως ο «κύκλος αίματος» θα κλείσει και ο Ορέστης γνωρίζει πως ο φόνος, έστω και ο δίκαιος, δεν μένει χωρίς τιμωρία.

Υποστηρικτές του ανταποδοτικού δικαίου, από τα λεγόμενά τους, φαίνεται να είναι η Ηλέκτρα και ο χορός,¹⁴⁰ οι οποίοι επιθυμούν την εκδίκηση. Η Ηλέκτρα μάλιστα εύχεται –απευθυνόμενη στον αποθανόντα Αγαμέμνονα- οι Θεοί, η Θέμις και η νικήτρια Δίκη¹⁴¹, η θεά που επικουρεί τον Δία στην απόδοση δικαιοσύνης,¹⁴² να

¹³⁶ Bonnard A, *Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός*, τόμος 1, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1985,σελ. 200-201

¹³⁷ Στιχ. 22-23 και 382-385

¹³⁸ Στιχ. 496, 61-65 και 935-936. Η δίκη στην Ορέστεια παρουσιάζεται ως έννοια προσωποποιημένη. De Romilly J., *Η αφήγηση της Ορέστειας του Αισχύλου*, Αθήνα, εκδ. Ωκεανίδα, 2008, σελ. 109

¹³⁹ Στιχ. 460, Σχινιάς Γ. , *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας του Δικαίου*, Τόμος Α , Αθήνα, εκδ. Σάκκουλα, 2005,σελ.429

¹⁴⁰ Στιχ. 160 και 147 -149

¹⁴¹ Στα δύο πρώτα μέρη της Ορέστειας είναι ολοφάνερο πως η δίκη παρουσιάζεται ως ανταπόδοση.

δράσουν και στείλουν τα αγαθά τους, που δεν είναι άλλα από την αποκατάσταση του δικαίου, που έρχεται μετά την ανταπόδοση. Επιπλέον, πάνω στον τάφο του Αγαμέμνονα, ο Χορός, η Ηλέκτρα και ο Ορέστης, όλοι μαζί αναφέρονται σε έναν κοινό νόμο, που θέλει το έγκλημα να τιμωρείται με καταδίκη, που το χυμένο αίμα ζητά αίμα να χυθεί, που η εκδίκηση εκδηλώνεται με πάταγο.¹⁴³ Μέσω της προσπάθειας καλλιέργειας του εκφοβισμού των αδικοπρακτούντων και της απειλής ότι θα συμβούν δεινά, ίσης αξίας με αυτά, τα οποία έχουν ήδηπραχθεί, ως προσπάθεια αποτροπής της εκτέλεσης αδικημάτων, επιρρωνύεται η πεποίθηση σχετικά με το αναπόδραστο της ποινής, ως αναγκαίας συνέπειας κάθε εγκληματικής ενέργειας.¹⁴⁴

Σε σύγκριση με τις επιθυμίες και τις αντιλήψεις της Κλυταιμνήστρας, η Ηλέκτρα, σε καμιά περίπτωση δεν διαπράττει ύβρη, αφού ζητά την βοήθεια των θεών, εκφράζοντας το αίτημά της, για αποκατάσταση των πραγμάτων, και δεν θεωρεί δεδομένη την υποστήριξη αυτών προς το πρόσωπό της. Ακόμη, ο ίδιος ο Χορός, ο οποίος αποτελεί τον παρατηρητή, πριν αποτρέψει τον Ορέστη να προβεί στην πράξη, που ο Θεός τον διέταξε, και φανεί ανελέητος μπροστά στην μητέρα του, απευθύνεται προς τους θεούς, ζητώντας τους να επαναφέρουν τα πράγματα στην αρχική τους κατάσταση, με την εκδίκηση.¹⁴⁵

Σε επόμενη φάση, ο Ορέστης, με τη βοήθεια του Πυλάδη, θέτει σε εφαρμογή το σχέδιο του: σκοτώνει τον εραστή Αίγισθο και την Κλυταιμνήστρα. Κατά την εφαρμογή του σχεδίου του, αισθάνεται άσχημα και καθυστερεί τη μητροκτονία¹⁴⁶, πράγμα το οποίο γίνεται φανερό από το γεγονός ότι προτιμά, αντίθετα με όσα έχει σχεδιάσει, να σκοτώσει πρώτα τον εραστή της μητέρας του και έπειτα εκείνη. Συνεπώς, δεν νιώθει καμιά ευχαρίστηση¹⁴⁷ από αυτά τα οποία πράττει, σε αντίθεση με την χαιρέκακη μητέρα του που χαίρεται με τον φόνο του άντρα της. Ο Ορέστης δεν ξεπερνά τα όρια της νέμεσης, αλλά αντίθετα μάλιστα αναφέρει αργότερα στο δικαστήριο πως μπορεί να χάσει και τα λογικά του ύστερα από αυτό που αναγκάστηκε να κάνει. Η ειλικρίνεια των λεγομένων του αποδεικνύεται και από την δήλωση που κάνει πριν από τον φόνο: «μου 'κανε τη ψυχή μου η μάνα ανήμερη σα λύκο σαρκοβόρο» και «αφού τη σφάξω, ας χαθώ»¹⁴⁸. Για τον φόνο του Αίγισθου

¹⁴² Στιχ. 245-246

¹⁴³ Στιχ. 386-390

¹⁴⁴ Στιχ. 649. Κωστής Κ., *Περί αδικήματος και ποινής εν τη αρχαία ελληνική τραγωδία, (λόγος εκφωνηθείς τη 16 Δεκεμβρίου 1884)*, Αθήνα, τυπογραφείο Παλιγγενεσία, 1885, σελ.31

¹⁴⁵ Στιχ. 800- 806

¹⁴⁶ Στιχ. 1019

¹⁴⁷ Αντιθέτως, ο χορός την στιγμή του θανάτου της Κλυταιμνήστρας με χαρούμενη κραυγή χαιρετίζει τον ερχομό της δικαιοσύνης. Στιχ. 942-945.

¹⁴⁸ Στιχ. 421-422 και 438.

είναι λογικό να μην νιώθει θλίψη, αφού ο μοιχός πρέπει να τιμωρηθεί με θάνατο, για την αισχρή συμπεριφορά του¹⁴⁹

Ευμενίδες

Περίληψη υπόθεσης

Η Πυθία αναστατωμένη αντικρίζει τον Ορέστη στο βωμό, περικυκλωμένο από τις Ερινύες που τον καταδιώκουν. Ο Απόλλωνας εμφανίζεται στον διωκόμενο και του υπόσχεται την αμέριστη συμπαράσταση του. Θα τον συνοδεύσει ο Ερμής ως την Αθήνα, όπου θα βρει δικαστές που θα τον κρίνουν δίκαια. Ο Ορέστης εμφανίζεται στην Ακρόπολη, ικέτης στο άγαλμα της Αθηνάς. Γύρω του οι Ερινύες, λιγότερο άγριες. Εμφανίζεται και η Αθηνά που μαθαίνει τα συμβάντα. Αποφασίζει να δημιουργήσει αιώνιο δικαστήριο(Άρειος πάγος) που θ' απονέμει δικαιοσύνη σε περιπτώσεις φόνου. Φέρνει τους πιο καλούς Αθηναίους για δικαστές. Εμφανίζεται και ο Απόλλωνας (συνήγορος του Ορέστη) που θεωρεί το φόνο του Αγαμέμνονα βαρύτερο απ' τη μητροκτονία. Οι Ερινύες αντιδρούν. Στην Ψηφοφορία που ακολουθεί προκύπτει ισοψηφία. Βαραίνει η απαλλακτική για τον Ορέστη ψήφος του προέδρου (Αθηνά).Ο Ορέστης αθώνεται και ευγνωμονεί την Αθήνα. Οι Ερινύες θυμώνουν. Η Αθηνά όμως τις μεταπείθει και μετατρέπονται σε Ευμενίδες που θα χαρίζουν την αφθονία στην Αθήνα.

Δικαιικά ζητήματα και αξίες

Στο τρίτο και τελευταίο μέρος της Ορέστειας, ο Ορέστης καταφεύγει ως ικέτης στο Μαντείο των Δελφών, όπου θυσιάζει ένα χοίρο, προκειμένου να επιτύχει την κάθαρσή του από το μίasma της μητροκτονίας. Το δίκαιο του ικέτη, που ο Δίας φαίνεται να έχει ιδρύσει, σε αυτό το μέρος της τραγωδίας, έχει το εξής περιεχόμενο: Ο δολοφόνος πλέον βασίζεται στη φιλευσπλαχνία των θεών, προκειμένου να σωθεί από τις Ερινύες.¹⁵⁰ ,οι οποίες, σε αντίθεση με τον Ορέστη, δεν επιθυμούν να κριθεί δικαστικώς ο μητροκτόνος, με το επιχείρημα ότι η μητροκτονία δεν έχει αιτία, και συνεπώς ελαφρυντικά.¹⁵¹ Δυο ακόμη επιχειρήματα που προβάλλει ο χορός(που αποτελείται στο τρίτο μέρος της τραγωδίας από τις Ερινύες) κατά της απόφασης να δικαστεί ο Ορέστης, είναι ότι η υπερίσχυση νέων θεσμών θα έχει ως αποτέλεσμα την καταστροφή των παλαιών¹⁵²(μητρικό δίκαιο), και ότι ο σεβασμός προς τους γονείς και τους ξένους, που φιλοξενούνται, αποτελεί την ύψιστη υποχρέωση όλων. Δεν χρειάζεται όμως ο Ορέστης την φιλευσπλαχνία του Δία, εφόσον έχει τον Απόλλωνα

¹⁴⁹ Στιχ. 990-991

¹⁵⁰ Murrey G. , *Αισχύλος . Ο δημιουργός της τραγωδίας*, Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, 1989, σελ.168.

¹⁵¹ Στιχ. 261-263 και 269-272 και 427. Σχινάς Γ. , *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας του Δικαίου*, Τόμος Α , Αθήνα, εκδ. Σάκκουλα, 2005, σελ. 438-439

¹⁵² Στιχ. 496-498 και 544-547

προστάτη ,που τον συμβουλεύει να καταφύγει στην Ακρόπολη, όπου θα πραγματοποιηθεί ένα δικαστήριο, στο οποίο η θεά Αθηνά θα προεδρεύσει.

Ο Απόλλων υπερασπίζεται εκείνον τον οποίο ώθησε να δράσει και τον καταδιώκουν οι Ερινύες. Τα δύο μέρη δηλώνουν πως δεν θα υποχωρήσουν ποτέ ,αφού ο καθένας επιτελεί το έργο του. Κατά συνέπεια, οι δύο θέσεις ,με γενόμενη ή μη τη διάκριση ανάμεσα στους δύο φόνους ,παρουσιάζονται σε αυτό το σημείο ξεκάθαρα: η διαφωνία είναι σαφής και δεν θα μπορέσει να λυθεί με μία απόφαση , παρά μόνο όταν η δίκη γίνει αλλού, δηλαδή στην Αθήνα ,ενώπιον της θεάς Αθηνάς. Η Θεά Αθηνά ξεπροβάλλει όταν ακούει την έκκληση του Ορέστη και υπομονετικά¹⁵³ εξετάζει τις Ερινύες και τον Ορέστη , ο οποίος εξηγεί στη Θεά τι του συνέβη και για ποιο λόγο προσφεύγει σε αυτήν. Αφού ακούει τον Ορέστη, καταλήγει στο συμπέρασμα πως η υπόθεση είναι βαρύνουσα για ανθρώπου κρίση¹⁵⁴. Δεν προχωρά την ανάκριση της, αλλά προτείνει την δημιουργία ενός δικαστηρίου, στο οποίο θα συγκεντρώσει τους καλύτερους, τους αρίστους των πολιτών,¹⁵⁵ και θα προΐσταται η ίδια, με όλους τους τύπους που απαιτεί η δικαιοσύνη. Με την απόφαση αυτή της Θεάς ο κατατρεγμός, το μίσος και η λαιμοψυχία, θα μετατραπούν σε δικαστική διαμάχη στην πόλη της Αθηναϊκής Δημοκρατίας.

Η Θεά Αθηνά συγκαλεί τους δικαστές και διευκρινίζει πως καταρχάς θα πρέπει να δώσουν όρκο και επίσης προτρέπει να προσέλθουν μάρτυρες, οι οποίοι θα τιμήσουν τον όρκο τους, χωρίς να παραβούν την συνείδησή τους.¹⁵⁶ Κατηγοροι του Ορέστη σε αυτήν την δίκη είναι το φάντασμα της Κλυταιμνήστρας και οι Ερινύες ,ως εκπρόσωποι του χυμένου αίματος της μητέρας¹⁵⁷. Όταν εμφανίζονται όλοι στο δικαστήριο, συμπεριλαμβανομένου και του θεού Απόλλωνα, ο οποίος συμμετέχει ως μάρτυρας στην διαδικασία, η Αθηνά κηρύσσει την έναρξη της δίκης και δίνει τον λόγο πρώτα στις διώκουσες Ερινύες¹⁵⁸.

¹⁵³ Πριν καν ακόμη αρχίσει η Δίκη η Θεά επιθυμεί να πάρει ο καθένας τη θέση που του αρμόζει αποφασίζοντας με διαύγεια και ευθυδικία. De Romilly J., *Η αφήγηση της Ορέστειας του Αισχύλου*, Αθήνα, εκδ. Ωκεανίδα, 2008, σελ. 124

¹⁵⁴ Στιχ. 470

¹⁵⁵Κωστής Κ., *Περί αδικήματος και ποινής εν τη αρχαία ελληνική τραγωδία, (λόγος εκφωνηθείς τη 16 Δεκεμβρίου 1884)*, Αθήνα, τυπογραφείο Παλιγγενεσία, 1885, σελ. 33

¹⁵⁶ Στ. 489

¹⁵⁷Φιλίππιδης Σ. Ν., «Αμφισημία σε ποιητικά κείμενα: Η περίπτωση της Ορέστειας και του Δωδεκαλόγου του Γύφτου», (επιμ.) Σηφάκης Γ.Μ, *Κτερίσματα, φιλολογικά μελετήματα αφιερωμένα στον Ι.Σ.Καμπίση*, Ηράκλειο, εκδ. Πανεπιστημικές Εκδόσεις Κρήτης, 2000 ,σελ.416.

¹⁵⁸Κωστής Κ., *Περί αδικήματος και ποινής εν τη αρχαία ελληνική τραγωδία, (λόγος εκφωνηθείς τη 16 Δεκεμβρίου 1884)*, Αθήνα, τυπογραφείο Παλιγγενεσία, 1885, σελ.33

Κατά τη διάρκεια του δικαστηρίου, ο Ορέστης επικαλείται ,ως ελαφρυντικό, πως το χέρι του κίνησε ο υπερασπιστής του και ηθικός αυτουργός, ο θεός Απόλλων¹⁵⁹ ,και η θεά Δίκη¹⁶⁰ και καλεί ως μάρτυρα υπεράσπισής του, τον Ήλιο, αφού αυτός γνώριζε όσα είχε πράξει η Κλυταιμνήστρα, εκτός της δολοφονίας του Αγαμέμνονα¹⁶¹. Η απόφαση της Θεάς Αθηνάς ότι σε περίπτωση ισοψηφίας ο κατηγορούμενος θα αθωωθεί¹⁶², παίζει σημαντικό ρόλο στην αθώωση του Ορέστη, αφού υπάρχει ισοψηφία. Αυτή η προνοητικότητα της θεάς να αθώσει τον κατηγορούμενο σε περίπτωση ισοψηφίας φαίνεται ως η απαρχή του σύγχρονου κανόνα του ποινικού δικαίου “indubio pro reo”.

Πράγματι η αρχή της επιεικειάς έχει τις ρίζες της στην αρχαία Ελλάδα. Συγκεκριμένα, ο Αριστοτέλης στα Ηθικά Νικομάχεια¹⁶³ αναφέρει ότι η έξη της επιεικειάς είναι ένα είδος δικαιοσύνης και ,πάντως ,όχι μια διαφορετική από αυτήν, έξη.

Η ίδρυση αυτού του δικαστηρίου από την Θεά αποτέλεσε μια καινοτομία, έναν νέο θεσμό της αθηναϊκής δημοκρατίας, τον οποίο η ίδια η θεά με πανηγυρικό τρόπο εισάγει.¹⁶⁴ Είναι φανερό πως στο έργο του αυτό, ο Αισχύλος, περιγράφει την εγκαθίδρυση μιας δικαιοσύνης ανθρώπινης, η οποία ταυτοχρόνως κατευθύνεται από τους Θεούς και διαδέχεται την εποχή των παλαιών διενέξεων και της αιματηρής εκδίκησης¹⁶⁵. Ωστόσο ο φόβος της τιμωρίας τον οποίον αντιπροσωπεύουν οι Ερινύες , που θεωρούν ότι είναι χρήσιμος προκειμένου να συγκρατεί τους ανθρώπους μακριά

¹⁵⁹ Στιχ. 1035

¹⁶⁰ Στιχ. 936-937

¹⁶¹ Σχινάς Γ. , *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας του Δικαίου*, Τόμος Α , Αθήνα, εκδ. Σάκκουλα, 2005, σελ. 435

¹⁶² Βλ και Ηλέκτρα στ 1268-1269. Ομοίως πράττουν(θεσμοθετούν) και οι Διόσκουροι στην Ηλέκτρα του Ευριπίδη.

¹⁶³ Στιχ. 1138α.

¹⁶⁴ Easterling P.E., *Οδηγός για την Αρχαία Ελληνική Τραγωδία από το Πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ* , Ηράκλειο ,εκδ.Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2007,σελ. 251 και Αισχύλος, *Ευμενίδες*, μτφ. Τ. Ρούσσοσ, Σειρά: Οι Έλληνες, Αθήνα, εκδ.Κάκτος, 1992, σελ. 86-87 και Δεληκωστόπουλος Σ. , *Γένεση του δικαίου και αρχαιοελληνική ποίηση*, Αθήνα-Κομοτηνήεκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, , 1996, σελ. 217

¹⁶⁵ Παπαδάκη Π., *Η Νομική Θεωρία της Επανάστασης*, Αθήνα, εκδ. Παπαδάκη Π., 2014,παρ. 48. Η από αρχαιοτάτων χρόνων μάχη, ανάμεσα στην παλαιά και τη νέα έννομη τάξη και η επικράτηση της δεύτερης, όπως παρουσιάζεται από τον Αισχύλο στις Ευμενίδες.Η δικαιοπαραγωγική εξουσία της επανάστασης: «...ακόμα και στις βίαιες πολιτειακές μεταβολές της νεότερης εποχής, στεκόταν όχι δίκαιο εναντίον δικαίου, αλλά άνομη βία εναντίον αδύναμου δικαίου. Για πρώτη φορά, η νίκη εκείνης της δύναμης παραχωρεί σε αυτή, όπως παρατηρείται και στους διακρατικούς αγώνες , την ιδιότητα της δικαιοπαραγωγικής εξουσίας.»

από το έγκλημα¹⁶⁶, κρίνεται ως απαραίτητος και από την Θεά Αθηνά, που αποδέχεται την τάξη που αξιώνουν οι Ερινύες ,μια μεσότητα ανάμεσα στην αναρχία και τον δεσποτισμό.¹⁶⁷ Η Αθηνά υιοθετώντας την άποψη των Ερινυών, σύμφωνα με την οποία ο σεβασμός και ο φόβος πρέπει να συνυπάρχουν , οι πολίτες πρέπει να βρίσκονται σε ομόνοια ,αλλά και οι κακοί να τιμωρούνται ,περνά σε μια ανθρώπινη δικαιοσύνη όλη την ευθύνη της τάξης και της σύμπνοιας ανάμεσα στους πολίτες ,ή, αλλιώς ,από έναν κόσμο ευλαβή και αρχαϊκό σε έναν κόσμο ευλαβή, που θα τελεί υπό την προστασία και εποπτεία των Θεών. Σημειώνεται, όμως, ότι με την εγκαθίδρυση του δικαστηρίου ,η Θεά Αθηνά διευκρινίζει πως θα υφίσταται για πάντα¹⁶⁸ και πως δεν θα πρέπει ποτέ να χάσει καμιά από τις εξουσίες του, πράγμα το οποίο σημαίνει πρακτικά πως η μετατόπιση της εξουσίας από τις αρχαίες θεότητες του σκότους στις θεότητες του φωτός ,που συνδέονται με τον Δία, είναι μια γεγονός.¹⁶⁹

Κατά την έναρξη της δίκης, η θεά Αθηνά ,ως δικαστής ακούει την κατηγορία και τον κατηγορούμενο Ορέστη, στον οποίο κάνει συγκεκριμένες ερωτήσεις.¹⁷⁰ Αφού καταλήγει στο συμπέρασμα ότι είναι βάσιμη η κατηγορία, αναθέτει την εκδίκαση της υπόθεσης σε ένα σώμα ενόρκων (κοινών θνητών), την αμεροληψία των οποίων, εγγυάται ο Σεβασμός και ο συγγενής του Φόβος, υπό την προϋπόθεση ότι δεν θα τους παραλλάξουν οι άνθρωποι με νόμους¹⁷¹, διότι κανείς δεν είναι δίκαιος, έστω και αν έχει δώσει όρκο, αν κανείς δεν τον φοβίζεται.¹⁷²

Στη συνέχεια, οι Ερινύες, δηλαδή ο κατήγορος, , ρωτά τον Ορέστη-κατηγορούμενο, σχετικά με το έγκλημα που έχει διαπράξει.¹⁷³ Μέσα από τις ερωταποκρίσεις χορού και Ορέστη, ο αναγνώστης συμπεραίνει ότι ο Ορέστης δεν προσπαθεί να κρύψει την ενοχή του , ομολογεί ότι διέπραξε το έγκλημα, αλλά ισχυρίζεται ότι ήταν δίκαιος ο φόνος, ενώ δεν παραλείπει να αναφερθεί στον ρόλο του θεού Απόλλωνα ,τον οποίο καλεί να συμμετάσχει στην αποδεικτική

¹⁶⁶ Στιχ. 389-393

¹⁶⁷ Στιχ. 690-692 και 696-699

¹⁶⁸ Στιχ. 681-695

¹⁶⁹ Στ. 808-809 De Romilly J., *Η αφήγηση της Ορέστειας του Αισχύλου*, Αθήνα, εκδ. Ωκεανίδα, 2008, σελ. 126-127

¹⁷⁰ Δεληκωστόπουλος Σ., *Γένεση του δικαίου και αρχαιοελληνική ποίηση*, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1996, σελ. 217

¹⁷¹ Στιχ. 690-694

¹⁷² Στιχ. 704-706 και 710

¹⁷³ Στιχ. 585-608

διαδικασία.¹⁷⁴ Ο Απόλλωνας προβάλλει το επιχείρημα ότι είχε τον Δία με το μέρος του¹⁷⁵, όταν ζήτησε από τον Ορέστη να σκοτώσει την μητέρα του, επιχείρημα το οποίο δεν γίνεται αποδεκτό από τον κατηγορο-χορό, διότι ο Δίας εμπράκτως έχει αποδείξει ότι καμία τιμή στον πατέρα(πατρικό δίκαιο) περισσότερη δεν αξίζει από ότι στη μητέρα. (μητρικό δίκαιο)¹⁷⁶ Παρατηρείται ,σε αυτό το σημείο, ότι ο Ορέστης μεταθέτει την ευθύνη για τον φόνο στον Απόλλωνα, και ο ίδιος ο Θεός ,με την σειρά του, στον Δία¹⁷⁷. Αυτή η μετάθεση ευθυνών από τον αυτουργό στον ηθικό αυτουργό φανερώνει μια ανευθυνότητα, μια έλλειψη επιχειρημάτων, αλλά και την απαράδεκτη στάση του Απόλλωνα στο δικαστήριο. Εκτός αυτών, ο θεός Απόλλωνας δεν αντιδρά ψύχραιμα στις κατηγορίες του χορού ,τον οποίο και υβρίζει¹⁷⁸, ενώ στη συνέχεια ισχυρίζεται πως η μητέρα δεν έχει δικαίωμα επί του τέκνου, όπως ακριβώς έχει ο πατέρας, διότι αυτή δεν είναι γονέας.¹⁷⁹

Ενδιαφέρον προκαλεί η αναφορά του Απόλλωνα ,προκειμένου να τεκμηριώσει πλήρως τις απόψεις του ,σχετικά με την έλλειψη γονεϊκής ιδιότητας της μητέρας, στην πρόεδρο του δικαστηρίου ,θεά Αθηνά, η οποία γεννήθηκε χωρίς μητέρα, αλλά από τον Δία μόνο.¹⁸⁰ Το επιχείρημα αυτό δεν δυσαρεστεί αρχικά τη Θεά Αθηνά, αφού ομολογεί πως υποστηρίζει τους άντρες¹⁸¹. Από αυτά διαπιστώνεται πως εν τέλει η διεξαγωγή της δίκης δεν γίνεται με τον πιο αντικειμενικό τρόπο, έστω και αν προεδρεύει η Θεά Αθηνά και συνήγορος του Ορέστη είναι ο θεός Απόλλωνας.

¹⁷⁴ Στιχ. 609-639

¹⁷⁵ Η τέλεση της μητροκτονίας ,κατά τον Απόλλωνα, ήταν βούληση του Διός. Κωστής Κ., *Περί αδικήματος και ποινής εν τη αρχαία ελληνική τραγωδία, (λόγος εκφωνηθείς τη 16 Δεκεμβρίου 1884)*, Αθήνα, τυπογραφείο Παλιγγενεσία, 1885, σελ. 34

¹⁷⁶Κωστής Κ., *Περί αδικήματος και ποινής εν τη αρχαία ελληνική τραγωδία, (λόγος εκφωνηθείς τη 16 Δεκεμβρίου 1884)*, Αθήνα, τυπογραφείο Παλιγγενεσία, 1885 σελ. 34.Ο συνήγορος του Ορέστη, Απόλλωνας, σπεύδει να καταδείξει την διαφορά μεταξύ του εγκλήματος της παράνομης κατακράτησης και του φόνου , όταν οι Ερινύες ,προς υποστήριξη της κατηγορίας, επικαλέστηκαν το παράδειγμα του ίδιου του Δία, ο οποίος δέσμευσε τον πατέρα του.

¹⁷⁷Φιλιππίδης Σ. Ν., «Αμφισημία σε ποιητικά κείμενα: Η περίπτωση της Ορέστειας και του Δωδεκαλόγου του Γύφτου», (επιμ.) Σηφάκης Γ.Μ, *Κτερίσματα, φιλολογικά μελετήματα αφιερωμένα στον Ι.Σ.Καμπίση*, Ηράκλειο, εκδ. Πανεπιστημικές Εκδόσεις Κρήτης, 2000 ,σελ. 416.

¹⁷⁸ Στιχ. 644

¹⁷⁹ Στιχ. 658-659

¹⁸⁰ Στιχ. 663-664 , Δεληκωστόπουλος Σ. , *Γένεση του δικαίου και αρχαιοελληνική ποίηση*, Αθήνα-Κομοτηνήεκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, , 1996, σελ.220-221 καιΑισχύλος, *Ευμενίδες*, μτφ. Τ. Ρούσσοσ, Σειρά: Οι Έλληνες, Αθήνα, εκδ.Κάκτος, 1992, σελ. 82-83.

¹⁸¹ Η θεά Αθηνά ανήκει αποκλειστικά στον πατέρα της, όπως και η ίδια αναφέρει, πράγμα το οποίο σημαίνει πως δίνει προτεραιότητα στο πατρικό δίκαιο . Goldhill S., *Αισχύλου Ορέστεια*, Αθήνα ,εκδ.Καρδαμίτσα, 2008, σελ. 97

Εφόσον, η Θεά Αθηνά διακηρύσσει πως είναι πάντοτε υπέρ των ανδρών και ο Θεός Απόλλωνας αναφέρεται σε προσωπικά δεδομένα της προέδρου, προκειμένου να στηρίξει τις απόψεις του και να την παρασύρει με το μέρος του.

Αντιθέτως, οι Ερινύες φαίνεται να προβάλλουν ένα πολύ ισχυρό επιχείρημα, αναφέροντας ότι η Κλυταιμνήστρα δεν σκότωσε ομοαίμό της, συγγενή της, αλλά τον σύζυγό της, ενώ ο Ορέστης σκότωσε την ομοαίμή του, παραβιάζοντας το μητρικό δίκαιο, με αποτέλεσμα να γίνει θύμα τους.¹⁸² Για αίμα δεν διψούν μόνον οι Ερινύες, αλλά και ο Θεός Απόλλωνας, ο οποίος πιστεύει πως μέσω της χειρός του πλησιέστερου συγγενή πρέπει να αποδίδεται η δικαιοσύνη (ανταποδοτικό δίκαιο).¹⁸³ Με άλλα λόγια, δεν μπορεί κανείς να κατηγορεί τις Ερινύες για αγριότητα¹⁸⁴, αν αναλογισθεί πως την ίδια και χειρότερη αγριότητα επιδεικνύει ο Απόλλωνας, ο οποίος όχι μόνον λειτουργεί ως εκφραστής της αρχαϊκής δικαιοσύνης, αλλά εκβιάζει τον Ορέστη, λέγοντας του πως αν δεν πράξει τα δέοντα τον περιμένει τιμωρία.

Στις Ευμενίδες, εκφράζεται η άποψη ότι η δικαιοσύνη και η σωφροσύνη, περίπου αναγκαία, υπάρχουν ταυτόχρονα στον ίδιο άνθρωπο, αφού ο σώφρων είναι δίκαιος και ως τέτοιος τυγχάνει να είναι ευδαίμων.¹⁸⁵ Το μυαλό του ευσεβούς, αυτού που απέχει από κάθε άδικη πράξη, χαρακτηρίζεται ως υγιές.

Στο τέλος της δίκης, η Θεά Αθηνά, πριν λάβει την απόφαση της, διατάζει να γίνει μυστική ψηφοφορία (υδρία)¹⁸⁶. Στην καταμέτρηση των ψήφων, ο Θεός Απόλλωνας¹⁸⁷ επιδεικνύει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, ούτως ώστε να μην αδικηθεί ο κατηγορούμενος. Έξι Αρεοπαγίτες καταδικάζουν τον Ορέστη ως ένοχο για τον φόνο της Κλυταιμνήστρας και πέντε τον κρίνουν αθώο. Το τελικό αποτέλεσμα, την αθώωση του Ορέστη, ανακοινώνει η Θεά.¹⁸⁸ Με βάση τα όσα έχουν ειπωθεί, το αποτέλεσμα, δικαίως εν μέρει, εξοργίζει τις Ερινύες, οι οποίες αναφέρουν πως οι

¹⁸²Biscardi A., *Αρχαίο ελληνικό δίκαιο*, Αθήνα, εκδ. Παπαδήμα, 1998.σελ. 185 και Δεληκωστόπουλος Σ., *Γένεση του δικαίου και αρχαιοελληνική ποίηση*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1996, σελ221

¹⁸³Δεληκωστόπουλος Σ., *Γένεση του δικαίου και αρχαιοελληνική ποίηση*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1996, σελ.233,υποσημ. 44.

¹⁸⁴ Αντιθέτως, De Romilly J., *Η αφήγηση της Ορέστειας του Αισχύλου*, Αθήνα, εκδ. Ωκεανίδα, 2008, σελ.207, που αναφέρεται στη σχέση φόβου δικαιοσύνης, η οποία παρατηρείται στους λόγους του Απόλλωνα και των Ερινυών.

¹⁸⁵Κωστής Κ., *Περί αδικήματος και ποινής εν τη αρχαία ελληνική τραγωδία, (λόγος εκφωνηθείς τη 16 Δεκεμβρίου 1884)*, Αθήνα, τυπογραφείο Παλιγγενεσία, 1885, σελ.11

¹⁸⁶ Στιχ. 734-743

¹⁸⁷ Στιχ. 748-751

¹⁸⁸ Στιχ.752-753

Μοίρες είναι οι θεές του δικαίου και πως από κοινού δράση πολιτών και Ερινυών θα δημιουργήσουν την εντύπωση προς όλους ότι η πόλη είναι δίκαιη.¹⁸⁹ Υπακούοντας ,όμως, στις προτροπές της θεάς μεταμορφώνονται σε Ευμενίδες .

Από τη στιγμή που ολοκληρώνεται το δικαστήριο, ολοκληρώνεται και ο κύκλος της αυτοδικίας¹⁹⁰, αφού πλέον κάθε έγκλημα, όπως αυτά που τελέστηκαν στην Ορέστεια, θα εκδικάζεται από ανθρώπους δικαστές, στον Άρειο Πάγο. Οι μεταμορφωμένες Ερινύες¹⁹¹, οι Σεμνές, ως θεσμοφύλακες θα επιτηρούν την εφαρμογή των θεσμών από τους ανθρώπους, εγγυώμενες την προστασία της δικαιοσύνης και του νόμου, δηλαδή των πραγμάτων αγαπητών στους Αθηναίους.¹⁹² Αν και όλη η Ορέστεια είναι μια μάχη μεταξύ άρρενος και θήλεος, μια σύγκρουση μεταξύ των δύο δικαιοσύνη συστημάτων που καθορίζονται από το φύλο, η λύση του δράματος επέρχεται με την συμφιλίωση της Θεάς Αθηνάς και των Ερινυών¹⁹³ και όχι με την συμφιλίωση των δύο φύλων, εκ των οποίων το ένα, το άρρεν, επικρατεί εν τέλει, ενώ το θήλυ αποδυναμώνεται.¹⁹⁴ Καμιά ,ωστόσο, εντύπωση δεν πρέπει να προκαλεί το γεγονός ,αλλά και τα επαγόμενα προβλήματα, της διαμάχης της μητριαρχίας και της πατριαρχίας σε μια εποχή ,όπως αυτή του Αισχύλου, κατά την οποία οι κοινωνίες αναζητούσαν τα θεμέλια τους.¹⁹⁵ Εν τέλει, η Jaqueline de Romilly¹⁹⁶, παρατηρεί ότι και στα τρία έργα της Ορέστειας κάποιο είδος θεϊκού δικαίου (και συνεπώς θεϊκής

¹⁸⁹ Στιχ.991-995

¹⁹⁰Gregory J., Όψεις και θέματα της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας, 31 εισαγωγικά δοκίμια Αθήνα ,εκδ. Παπαδήμα, 2010, σελ. 425.και Goldhill S., *Αισχύλου Ορέστεια*, Αθήνα ,εκδ.Καρδαμίτσα, 2008, σελ. 78 Κατά τον Μπονάρ, ένας από τους σκοπούς ,για τους οποίους αγωνίζεται ο τραγικός ήρωας της τραγωδίας είναι για να γίνει ο νόμος ενός δικαστηρίου πιο ισχυρός από την αυτοδικία. Bonnard A ,*Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός*, τόμος 1, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1985,σελ. 197

¹⁹¹ Κατά τον Murrey ,οι Ερινύες είναι ο νόμος της δικαιοσύνης, όπως τον αισθάνονται οι παραβάτες, ενώ οι Ευμενίδες είναι ο νόμος της Δικαιοσύνης ,όπως την αντιλαμβάνονταν οι δίκαιοι. Murrey G. ,*Αισχύλος . Ο δημιουργός της τραγωδίας*, Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, 1989 σελ. 170

¹⁹²Bonnard A ,*Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός*, τόμος 1, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1985,σελ. 222-223 καιGoldhill S., *Αισχύλου Ορέστεια*, Αθήνα ,εκδ.Καρδαμίτσα, 2008, σελ. 167-168

¹⁹³Κατά άλλη άποψη την συμφιλίωση Απόλλωνα και Ερινύων .Thomson G., Η αρχαία ελληνική κοινωνία – Οι πρώτοι φιλόσοφοι , Αθήνα, εκδ. Κέδρος, 1987, σελ. 279. Φιλιππίδης Σ. Ν., «Αμφισβημία σε ποιητικά κείμενα: Η περίπτωση της Ορέστειας και του Δωδεκαλόγου του Γύφτου», (επιμ.) Σηφάκης Γ.Μ, Κτερίσματα, *φιλολογικά μελετήματα αφιερωμένα στον Ι.Σ.Καμπίτση*, Ηράκλειο, εκδ. Πανεπιστημικές Εκδόσεις Κρήτης, 2000, σελ. 418.Ο Φιλιππίδης κρίνει ότι παρότι η ερμηνευτική άποψη του Thomson είναι ιδιαίτερα ελκυστική ,δεν καλύπτει την θεμελιώδη δεύτερη θεματική, με την οποία ο Αισχύλος έχει επενδύσει τα γεγονότα του οίκου του Ατρέα που έχει επιλέξει να παρουσιάσει.

¹⁹⁴Goldhill S., *Αισχύλου Ορέστεια*, Αθήνα ,εκδ.Καρδαμίτσα, 2008, σελ. 167-168

¹⁹⁵De Romilly J., *Η αφήγηση της Ορέστειας του Αισχύλου*, Αθήνα, εκδ. Ωκεανίδα, 2008, σελ. 131

¹⁹⁶DeRomilly J.,*Αρχαία Ελληνική Τραγωδία*,Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, 1997,σελ. 75-76.

δικαιοσύνης) επικρατεί και εξελίσσεται ,περνώντας από τα τρία στάδια, τα οποία εμφανίζονται σε κάθε μέρος της τριλογίας. Η θεία δικαιοσύνη αρχικά είναι ζοφερή , έπειτα εμπνέει την ελπίδα κάποιας προόδου και στο τέλος εξανθρωπίζεται.

Προμηθέας Δεσμώτης

Χρονολογικά στοιχεία

Η τραγωδία Προμηθέας Δεσμώτη γράφθηκε και διδάχθηκε μεταξύ των ετών 475-470 π.Χ., ενώ σύμφωνα με τους ερευνητές είναι βέβαιο πως το έργο σίγουρα δεν παίχτηκε πριν από το 470 π. Χ.¹⁹⁷ Μέσω του έργου αυτού, γίνεται ακόμη μια φορά αντιληπτό πως η πολιτισμική εξέλιξη και η μετάβαση από ένα καθεστώς τυραννίας, το καθεστώς δηλαδή της θεϊκής ετερονομίας, σε ένα καθεστώς ανθρώπινης αυτονομίας είναι προϊόν μιας βίαιης σύγκρουσης και «επιβάλλεται» από το δικαίωμα αντίστασης στην αυθαίρετη εξουσία.

Περίληψη υπόθεσης

Ο αγώνας μεταξύ Τιτάνων και ολύμπιων Θεών, λήγει με νίκη των δευτέρων. Ο Δίας αφού πρώτα κατοχυρώνει την ισχύ και την υπεροχή του και εξασφαλίζει τον θρίαμβό του, προβαίνει στην ανάθεση εξουσιών και καθηκόντων στους Θεούς. Το μέλλον της ανθρωπότητας ωστόσο, προβλέπεται δυσοίωνο . Σκοπεύει να προχωρήσει στον αφανισμό της και στην αντικατάστασή της , από μία καινούρια. Το σχέδιό του δεν έχει όμως αίσια έκβαση καθώς αποτελεί τροχοπέδη η ευσπλαχνία του Τιτάνα¹⁹⁸ Προμηθέα, για τα ανθρώπινα όντα. Διδάσκει στο ανθρώπινο γένος την ορθή χρήση της φωτιάς, (μέσω της οποίας μπορούν να κατακτήσουν τις τέχνες), αφού προηγουμένως την κλέβει από τον Όλυμπο. Διδάσκει επίσης τέχνες και επιστήμες κι άλλους τρόπους βιοπορισμού και βελτίωσης της ζωής. Ο Δίας δείχνει οίκτο εντέλει στους ανθρώπους και αποσοβούν την εξόντωση, ενώ ο Προμηθέας καταδικάζεται για την ευεργετική πρωτοβουλία του να υποφέρει αλυσοδομένος, επί αιώνες, σ' έναν βράχο στη χώρα της Σκυθίας(Καύκασος). Ο Προμηθέας -αρχέτυπο του εξεγερμένου ενάντια σε κάθε είδους δεσποτισμό επαναστάτη- κατέχει ένα μοιραίο μυστικό· Ο Ήφαιστος συμπάσχει μαζί του, καθώς το Κράτος και η Βία τον καρφώνουν ανελέητα. Εν συνεχεία τον επισκέπτονται οι Ωκεανίδες, που εκφράζουν και εκείνες τη συμπόνια τους. Έπειτα εμφανίζεται ο Ωκεανός, που τον προτρέπει να υποχωρήσει και να κάμψει την αδιάλλακτη στάση του. Ο Προμηθέας όμως αρνείται. Τρίτος επισκέπτης η Ιώ, η μόνη θνητή, ανάμεσα σε θεούς, καταδιωγμένη απ' την οργή της Ήρας. Στη συζήτηση ο Προμηθέας προμηνύει την απαλλαγή του ίδιου και της Ιώς απ' τα μελλοντικά δεινά, ενώ μέσω κάποιου υπονοούμενου προς τον χορό, αναφέρει ότι γνωρίζει μυστικό για την καταστροφή του Δία. Τα λόγια του ακούγονται και εντός ολίγου καταφτάνει ο Ερμής απειλώντας τον, προκειμένου να του αποσπάσει το μυστικό. Επί ματαίω. Ο Προμηθέας αντιστέκεται ακόμη και στον κεραυνό του Δία. Στο τέλος του έργου βουλιάζει στα βάθη μαζί με τον Χορό (ωκεανίδες), που του μένει πιστός.

¹⁹⁷ Lesky A., Η τραγική ποίηση των αρχαίων Ελλήνων , τόμος Α', Αθήνα, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., 1997, σελ. 243

¹⁹⁸ Ο Προμηθέας είχε πάρει το μέρος του Δία στη διαμάχη και σώθηκε.

Δικαιικά ζητήματα και αξίες

Το έργο ξεκινά με το Κράτος και τη Βία, δύο δουλόφρονες και δουλοπρεπείς θεότητες να συνοδεύουν τον Ήφαιστο, ο οποίος αναγκάζεται να συμμετάσχει στην αιχμαλωσία του Τιτάνα Προμηθέα¹⁹⁹. Υποταγμένες²⁰⁰ στην επικρατούσα εξουσία²⁰¹ του Δία, δεν διστάζουν να προφέρουν διαταγές και εκβιασμούς²⁰² στον κατά πολύ ανώτερό τους Θεό ή ακόμα και να τον ειρωνευτούν για την ευσπλαχνία του προς τον δέσμιό²⁰³. Με αναλγησία²⁰⁴ και απάνθρωπα συναισθήματα, αποτυπώνονται ως φύσει επηρμένες, αλαζονικές και αναιδείς, κατασταλτικές δυνάμεις.

Για τον Jan Kot²⁰⁵, ο προμηθεϊκός κόσμος διαρθρώνεται κάθετα: «πάνω είναι η έδρα των θεών και της εξουσίας, κάτω ο τόπος της εξορίας και της τιμωρίας»

Η επαναστατική τραγωδία του Αισχύλου στον χώρο των ιδεών²⁰⁶ παρουσιάζει το αρχετυπικό πρότυπο επαναστάτη ενάντια σε κάθε είδους δεσποτισμό, αυταρχισμό και τυραννία²⁰⁷. Μέσα από την τραγωδία τίγονται θέματα μείζονος σημασίας με πολιτική διάσταση. Τόσο της ελευθερίας και της ευθύνης, όσο και του αυτοπροσδιορισμού της ανθρώπινης ύπαρξης, με σημείο αναφοράς το χαρακτηριστικό του πολίτη²⁰⁸. Ο τιμωρός Δίας εκπροσωπεί την εξουσία της απολυταρχίας και του ολοκληρωτισμού, που δεν διέπεται από τον νόμο, όπως επίσης και οτιδήποτε ανθρωποβόρο, που στα κοσμικά πλαίσια, είναι συντριπτικό για το

¹⁹⁹ Αφού υπόκειται στην Ανάγκη που αντιστοιχεί στη βούληση του Δία.

²⁰⁰ Στιχ. 50

²⁰¹ Στιχ. 10-11 και *Αισχύλου Προμηθεύς Δεσμώτης*, Εισαγωγή Μπάρλα Τ., Αρχαίο Κείμενο, Απαντα Αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων, Αθήνα, εκδ. Πάπυρος, 1975, σελ.3

²⁰² Στιχ. 53-54 και 66-68

²⁰³ Στιχ. 9-11

²⁰⁴ Στιχ. 42

²⁰⁵ Kott J., *Θεοφαγία, δοκίμια για την αρχαία τραγωδία*, Αθήνα, εκδ. Εξάντας, 1993, σελ.21

²⁰⁶ *Αισχύλου Πέρσαι-Προμηθεύς Δεσμώτης*, Αρχαίο κείμενο, έμμετρη απόδοση στη δημοτική, εισαγωγικό σημείωμα Τάσου Βουρνά, Μικρή Βιβλιοθήκη αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων, Αθήνα, εκδ. Αφοί Τολίδη, 1984, σελ. 13

²⁰⁷ De Romilly J., *Ο νόμος στην ελληνική σκέψη, από τις απαρχές στον Αριστοτέλη*, Αθήνα, εκδ. Το Άστυ, 1997, σελ. 30. Δρομάζος Στ., *Αρχαίο Δράμα, Αναλύσεις*, Αθήνα, εκδ. Κέδρος, 1984, σελ. 90 και Lesky A., *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Κυριακίδη Α.Ε., 2011 σελ. 366. Andrewes A., *Η τυραννία στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, 1982, σελ.31.

²⁰⁸ Μαρουδής Δ., «Ο Προμηθέας του Αισχύλου και η διαλεκτική της ανθρώπινης συνείδησης», Εφημ. *Ελευθεροτυπία*, Παρασκευή 18.06.2010

άτομο και αποτελεί ανασταλτικό φραγμό στην εκπλήρωση και την υλοποίηση των στόχων του²⁰⁹.

Δωρίζει απλόχερα στους ανθρώπους τη φωτιά και συνεπώς συντελεί καθοριστικά στην πολιτιστική τους αφύπνιση, η οποία λαμβάνει χώρα σε δύο διαστάσεις. Η μία σχετίζεται με την απεμπλοκή από τα δεσμά της υλικής δυσχέρειας και ανεπάρκειας, ενώ η άλλη συνίσταται στην συνειδησιακή και πνευματική απελευθέρωση.

Προκλητικός απέναντι στην καταδυναστευτική εξουσία των θεών, προσφέρει στο άτομο την δυνατότητα της κριτικής ικανότητας αναφορικά με την εξουσία που του ασκείται, που εν προκειμένω, για να γίνει αποδεκτή και σεβαστή, πρέπει, αν μη τι άλλο, να ωφελεί και όχι να λειτουργεί σε βάρος του εξουσιαζόμενου²¹⁰. Η εγκαθίδρυση της αυτοσυναίσθησης του ανθρώπου είναι ο πρώτος δικαϊκός ογκόλιθος που ο θέτει ο Αισχύλος. Σε αυτή την τραγωδία, η πράξη του Προμηθέα δεν νοείται ως μια απλή και μεμονωμένη πράξη αντίστασης σε κάποια θεϊκή αυθαιρεσία, αλλά επικρίνεται το θεϊκό σύστημα δικαίου στην ευρύτερη φάση επιβολής του, το καθεστώς εξουσίας, που προσωποποιεί ο Δίας.²¹¹

«Ατίθασος και αγέρωχος ο Προμηθέας, με αλύγιστη υψηλοφροσύνη, αρνείται να δεχθεί καρτερικά τη μοίρα του. Η δύναμη της τολμηρής καρδιάς του αντιστέκεται σθεναρά, περιορίζοντας την ισχύ της ίδιας του της ειμαρμένης. Έτσι συμβολίζει τον αγώνα και τον πόνο του ανθρώπου, που μέσα στους αιώνες κατά της τυραννικής αυθαιρεσίας, κρατά την άσβεστη δίψα για ελευθερία, την αστείρευτη ανάγκη για δικαιοσύνη, την ασάλευτη πίστη στην αρμονία»²¹².

Ο Τιτάνας προσβάλλει την κοσμική τάξη, εφόσον ων θεός, τάσσεται στο πλευρό των θνητών. Το «αμάρτημά» του αυτό, αποτελεί το εφαλτήριο για έναν ασταμάτητο αγώνα κατά της εξουσιαστικής δύναμης. Με ανυποχώρητη υπερηφάνεια, υπομένει αγόγγυστα το αναπόφευκτο μαρτύριο, που αφορμάται από μία συνειδητή επιλογή και καταλήγει σε μία αξιοπρεπή πτώση.

Σε βάρος του ευεργέτη της ανθρωπότητας οργανώνεται από τον Δία, το Κράτος και την Βία μια αποκρουστική υπέρβαση των ορίων της εξουσίας²¹³, τόσο του μονάρχη Δία, όσο και των οργάνων του. Το καθεστώς της θεϊκής ετερονομίας, που αποβλέπει ο Αισχύλος να αντικαταστήσει με άλλο αυτόνομο ανθρώπινο, περιγράφεται στον Προμηθέα, ως σκληρό, άδικο, μεροληπτικό, ως ένα αυθαίρετο καθεστώς που δεν

²⁰⁹Vernant J. P., *Μύθος και Σκέψη στην αρχαία Ελλάδα – Μελέτες ιστορικής ψυχολογίας*, εκδ. Ολκός, Αθήνα 1975,σελ. 250

²¹⁰Αισχύλος, *Προμηθέας Δεσμώτης*, Αθήνα, 1972, σελ.107

²¹¹ Δεληκωστόπουλος Σ., *Γένεση του δικαίου και αρχαιοελληνική ποίηση*,Αθήνα-Κομοτηνή,εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, , 1996, σελ. 155. Βλ. και στιχ. 324.

²¹² Κονδύλη Ι., *Θέατρο και Δίκαιο, (Το δικαϊκό υπόβαθρο του θεατρικού έργου)*, Αθήνα, εκδ. Αντ. Ν.Σάκκουλα, 2010,σελ.316 με περαιτέρω παραπομπή, αριθμ. 74

²¹³Αισχύλος,*Προμηθέας Δεσμώτης*, εισ.Τάκης Μπάρλας,Αθήνα, εκδ. Άπαντα Παπύρου, , 1975, σελ. 10.

περιορίζεται στα εσωκαθεστωτικά των Θεών ,αλλά εκδηλώνεται με την ίδια αναληγσία και ως προς τους ανθρώπους.²¹⁴

Ο δεύτερος δικαιοκός ογκόλιθος, που προσφέρει ο Αισχύλος, με το έργο του αυτό, είναι ότι η τυραννική κρατική εξουσία, έχει τα όρια της. Δικαιολογεί αμυντικές στάσεις εναντίον της και βέβαια τη χρήση βίας, αναγνωρίζει το «δικαίωμα αντίστασης.»²¹⁵ Ο Προμηθέας είναι ένας ευεργέτης, ο οποίος σκοπό του έχει, να ανοίξει τους δρόμους προς τις τέχνες, την εξέλιξη και τον πολιτισμό. Δεν είναι ένας κλέφτης και για τον λόγο αυτόν, ο Αισχύλος του δίνει δίκαιο στην πράξη «ανταρσίας» του. Η ουσιαστική νόμιμη αντίσταση, στην τυπική νομιμότητα της αυθαίρετης εξουσίας, έχει ως σκοπό της την ιστορική επανάσταση, η οποία ανατρέπει την αυθαίρετη εξουσία, προκειμένου να εγκαταστήσει στην θέση της, την αρχή της ουσιαστικής νομιμότητας.²¹⁶

Άλλωστε η επίτευξη της ελευθερίας και της δικαιοσύνης και εν γένει του εξευγενισμού και του εκπολιτισμού του ανθρώπου, προϋποθέτουν απαραίτητα τη σύγκρουση και τον πόνο. Μέσα από αυτές τις συγκρούσεις, το «δίκαιο» του Δία πνίγεται μέσα στην σκληρότητα της άσκησης του και αυτό διαδέχεται ένα νέο δίκαιο, το οποίο δεν είναι καταστρεπτικό για τους ανθρώπους²¹⁷, ένα δίκαιο που συμφέρει αυτούς, που εξασφαλίζει την πρόοδο και την ομαλή συμβίωση της ανθρωπότητας. Εντέλει, στον Προμηθέα, κάθε αντιανθρώπινη έννομη τάξη αναιρείται.

Σοφοκλής

Αντιγόνη

Χρονολογικά στοιχεία

Η Αντιγόνη του Σοφοκλή, η οποία διδάχθηκε το έτος 442 π.Χ. ,είναι χωρίς αμφιβολία το καλύτερο δράμα του, διότι αποτέλεσμα της επιτυχίας του έργου του, ήταν να του ανατεθεί η άσκηση ενός ιδιαίτερα σημαντικού δημοσίου καθήκοντος, καθώς ανέλαβε την αρχηγία του πολέμου κατά των Σαμίων.²¹⁸ Το κυρίως θέμα το οποίο πραγματεύεται ο Σοφοκλής στην Αντιγόνη, είναι η διαμάχη ανάμεσα στους θείους νόμους και στο δίκαιο της πόλεως, η οποία παρουσιάζεται μέσα από την

²¹⁴ Δεληκωστόπουλος Σ., *Γένεση του δικαίου και αρχαιοελληνική ποίηση*,Αθήνα-Κομοτηνή,εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1996, σελ. 156-157.

²¹⁵ Δεληκωστόπουλος Σ., *Γένεση του δικαίου και αρχαιοελληνική ποίηση*,Αθήνα-Κομοτηνή,εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, , 1996, σελ.157-158.

²¹⁶Νικολούδης Η., *Από τον Προμηθέα στον Σωκράτη, το οδοιπορικό του ανθρώπινου πολιτισμού*,Αθήνα, εκδ. Ροές, , 1992.

²¹⁷ Διαμαντόπουλος Α. , *Προμηθέας Δεσμώτης και Λυόμενος του Αισχύλου*,Αθήνα, εκδ. Παπαδήμα, , 1992, σελ. 91

²¹⁸Κρεββατάς, *Οι τρεις μεγάλοι τραγικοί, Ευριπίδης – Σοφοκλής- Αισχύλος*,Αθήνα, εκδ. Καστανιώτη, 1999, σελ. 164

προσωπική και τραγική ιστορία της πρωταγωνίστριας. Το ζήτημα του δικαιώματος της αντίστασης σε μια μη νομιμοποιημένη και βίαιη εξουσία, όπως αυτή του Κρέοντα, τίθεται σε αυτήν τραγωδία. Πέραν αυτών των θεμάτων, ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος με τον οποίον οι δύο πρωταγωνιστές, ο Κρέων (εξουσία) και η Αντιγόνη αντιλαμβάνονται την έννοια του κέρδους, το οποίο κατά τον 5^ο αιώνα, όπως πληροφορεί ο Θουκυδίδης οι Αθηναίοι επεδίωκαν, αγηγώντας τους νόμους και τα ήθη, με αποτέλεσμα να διαβρωθεί η Αθηναϊκή Δημοκρατία από την φιλοτιμία και την φιλοκέρδεια των πολλών²¹⁹.

Περίληψη υπόθεσης

Η Αντιγόνη²²⁰ έξω απ' το παλάτι του Κρέοντα ανακοινώνει στην αδερφή της, την Ισμήνη, την απόφαση της ν' αγηγήσει τη διαταγή του Κρέοντα και να θάψει τον αδερφό της. Εκείνη τρομαγμένη αρνείται να συμπράξει. θεωρεί ότι οι νόμοι του βασιλιά δεν επιδέχονται αμφισβήτηση. Ακολουθούν οι προγραμματικές δηλώσεις του Κρέοντα στο χορό που αποτελεί και το συμβούλιο των ευγενών που πλαισιώνει το βασιλιά. Φύλακας έρχεται τρομοκρατημένος και αναγγέλλει ότι κάποιος έθαψε το νεκρό Πολυνείκη. Ο Κρέοντας βλέπει σκευωρία των πολιτικών του αντιπάλων και απειλεί τους πάντες και τα πάντα αν δεν του φέρουν το δράστη. Ο ίδιος φύλακας επιστρέφει με την Αντιγόνη που τη συλλαμβάνει τη στιγμή που προσπαθεί να ανακουφίσει το νεκρό. Η έκπληξη του Κρέοντα είναι μεγάλη. Η Αντιγόνη δεν αρνείται, δεν μεταμελεί. Θεωρεί αυτονόητο ότι πρέπει να υπακούσει στο θεϊκό νόμο που επιβάλλει την ταφή των νεκρών. Η Αντιγόνη πρέπει να θανατωθεί. Ο χορός αρχικά και ο Αίμονας (γιος του Κρέοντα και αρραβωνιαστικός της Αντιγόνης) αργότερα προσπαθούν να μεταπείσουν τον Κρέοντα. Οι σχέσεις πατέρα και γιου κλονίζονται. Τη φυλακίζουν σε μια σπηλιά. Ο Τειρεσίας έρχεται να αναγγείλει δεινά. Τα λόγια του φοβίζουν τον Κρέοντα που επιτέλους κάμπτεται. Τρέχει να την αποφυλακίσει αλλά είναι αργά. Το τραγικό τέλος Αίμονα και Αντιγόνης είναι γεγονός. Συντετριμμένος εμφανίζεται ο Κρέοντας κρατώντας στα χέρια του το πτώμα του γιου του. Η γυναίκα του Κρέοντα Ευρυδίκη ακούγοντας για το χαμό του γιου της αυτοκτονεί. Ο Κρέοντας καταρρέει.

²¹⁹ Μάντζιου Μ. «Η έννοια του κέρδους στην Αντιγόνη και την Ηλέκτρα», (επιμ.) Σηφάκης Γ.Μ., *Κτερίσματα, φιλολογικά μελετήματα αφιερωμένα στον Ι.Σ. Καμπίση*, Ηράκλειο, εκδ. Πανεπιστημικές Εκδόσεις Κρήτης, 2000, σελ. 117

²²⁰ Η Αντιγόνη του Σοφοκλή είναι μία τραγωδία που εντάσσεται στη δέσμη των λογοτεχνικών κειμένων, τα οποία αναδύονται μέσα από τα βάθη του κειμένου της ανθρωπότητας και αιτούν, υποβάλλουν, διεκδικούν το αίτημα της δικαιοσύνης, την οργάνωση της κοινωνίας στη βάση του δικαίου που δεν αδικεί. Συμβαίνει όπως παρατηρεί ο Καστοριάδης, ορισμένα από αυτά τα κείμενα, ίσως οι πιο καθοριστικές αφηγήσεις της νομικής θέσμησης της ανθρωπότητας, να αποτελούν μέρος της αρχαίας ελληνικής γραμματείας. Καστοριάδης Κ., *Η φανταστική θέσμηση της κοινωνίας*, Αθήνα, εκδ. Κέδρος, 1999

Δικαιικά ζητήματα και αξίες

Μέσα από τη μελέτη της τραγωδίας του Σοφοκλή «Αντιγόνη» καθίσταται κατανοητή η φύση του νόμου και η δύναμη του δικαίου και εμφανής η πόλωση συνείδησης- κράτους, μέσω της σύγκρουσης μίας ανώτερης πηγής καθήκοντος και των κανόνων της εξουσίας. Η Αντιγόνη είναι «η πρώτη μεγάλη ηρωίδα της αντίστασης των πολιτών , σχεδόν ηγέτης ή εμπνεύστρια ενός κινήματος αντίστασης κατά της τυραννίας»²²¹. Τα επιχειρήματα, οι αρχές και οι πράξεις της Αντιγόνης και του Κρέοντα σχετικά με τα ηθικά και πολιτικά θέματα, προκύπτουν από διαμετρικά αντίθετες οπτικές γωνίες και οδηγούν στην οξεία αντιπαράθεση και σύγκρουση δύο ανταγωνιστικών συστημάτων αξιών. Η στάση τους απέναντι στον «νόμο» και η αντίληψή τους για την έννοια της δίκης, της δικαιοσύνης, απέχει παρασάγγας²²².

Η έννοια του Δικαίου, όπως διαφαίνεται από τη συγκεκριμένη τραγωδία, αποτελείται από δύο πυλώνες. Αφενός, το δίκαιο των θεών, της θείας αρχής και εκπόνησης, παναιώνιο, αδιασάλετο και ισχύον εσαεί. Αφετέρου, το δίκαιο των ανθρώπων, το τεχνικό δίκαιο, υποχείριο των εκάστοτε αναγκών και ατομικών επιδιώξεων των εξουσιαστών, συνεχώς μεταβαλλόμενο σε προφάσεις ανανέωσης²²³. Ο Καστοριάδης παρατηρεί ότι δεν αρκούν οι χθόνιοι νόμοι, διότι δεν καθορίζουν αποκλειστικά το θεμιτό, ούτε εξαντλούν το απαγορευμένο. Πλάι σε αυτούς, δηλαδή το θεϊκό, το θεσπισμένο δίκαιο, πρέπει να θεωρηθεί ότι ισχύει και αυτό που ο Σοφοκλής αποκαλεί «θεών ένορκον δίκαν».²²⁴

Το άγραφο δίκαιο των θεών στην Αντιγόνη χρησιμοποιείται ως ο υπέρτατος κανόνας, που θα σταθεί φραγμός ενάντια σε ένα ασυγκίνητο κράτος και σε έναν αυθάδη βασιλιά, που θέλει να θέσει κανόνες αντίθετους προς τους θεϊκούς²²⁵. Στη σύγκρουση μεταξύ του ανθρώπινου και του υπερφυσικού δικαίου ένα χαρακτηριστικό που προκύπτει είναι ότι το δεύτερο υπερισχύει , διότι βρίσκει στήριγμα όχι στην υπερφυσική του προέλευση, αλλά στο γεγονός ότι το δίκαιο αυτό, το θεϊκό, έχει την επιδοκιμασία του λαού²²⁶. Ο Σοφοκλής αντιλαμβάνεται δηλαδή ότι

²²¹ Δουζινάς Κ., *Νόμος και Αισθητική*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 2005, σελ.21

²²² Bowra C., *Οι τραγωδίες του Σοφοκλή, Αντιγόνη, Οιδίπους Τύραννος*, Θεσ/κη, εκδ. Κώδικας, 1993, σελ.55

²²³ Πανωφοροπούλου Α., *Σοφοκλή Αντιγόνη*, Αθήνα, εκδ. Μνημοσύνη, 1995, σελ.151

²²⁴ Καστοριάδης Κ. , «Αισχύλεια ανθρωπογονία και Σοφόκλεια αυτοδημιουργία των ανθρώπων», *Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Δεσποτόπουλο*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 1991, σελ. 223.

²²⁵ Δουζινάς Κ. , *Νόμος και αισθητική*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 2005, σελ. 103 και Κορδάτος Γ., *Η αρχαία τραγωδία και κωμωδία: Ποιες είναι οι κοινωνικές ρίζες του αρχαίου ελληνικού θεάτρου*, Αθήνα, Εκδ. Μπουκουμάνη, 1974, σελ. 222

²²⁶ Δεληκωστόπουλος Σ., *Γένεση του δικαίου και αρχαιοελληνική ποίηση*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1996, σελ.260

οι θεϊκές ρυθμίσεις είναι ουσιαστικά εφαρμόσιμες, καθώς έχουν ρεαλιστική εγκόσμια θεμελίωση: την αποδοχή τους και την αναγνώριση τους από το κοινωνικό σύνολο.

Η Αντιγόνη πρεσβεύει τους θείους νόμους του Δία και των χθόνιων θεών του κάτω κόσμου. Είναι άγραφοι, αδιαμφισβήτητοι και αιώνιοι²²⁷. Δεν πηγάζουν από τα δημόσια κηρύγματα και τις εξαγγελίες, δεν επιδέχονται ερμηνείας, παρά μόνο αναντίρρητης υπακοής, ανεξαρτήτως συνεπειών. Χρονικά ανεξάρτητοι και προηγηθέντες των πολιτικών θεσμών, που αποτελούν δημιούργημα των ανθρώπων. Η Δίκη επίσης είναι θεϊκής προελεύσεως και η λειτουργία της λαμβάνει χώρα σε ιδιωτικό επίπεδο. Προσωποποιημένη χθόνια θεά, που διαβιώνει με τους θεούς του Κάτω Κόσμου. Απευθύνει ατομικά και προσωπικά τις σαφείς και ακριβείς εντολές της, στους επίλεκτους. Όποιος αφουγκράζεται τους νόμους του Άδη, οφείλει να δράσει άμεσα, ανεξαρτήτως συνάρτησης με το προσωπικό του συμφέρον. Η πρωτογενής και μοναδική ευθύνη που γεννάται στον αποδέκτη του νόμου, επιβάλλει στο άτομο να πράξει. Η Αντιγόνη είναι αυτόνομος²²⁸. Γνωρίζει τον νόμο της Δίκης, ενώ παράλληλα ενδιαφέρεται για τα κρατικά συμφέροντα, αλλά δρα με ελεύθερη βούληση και δεν υπακούει στην «άδικη δικαιοσύνη» του νόμου. Αψηφά τον νόμο της πόλης, λόγω της βαρύνουσας σημασίας της αγάπης και των οικογενειακών δεσμών. Θεωρεί ότι οι Θηβαίοι επικροτούν την πράξη της ενδόμυχα, ωστόσο από φόβο στον Κρέοντα, δεν τολμούν να το παραδεχτούν μεγαλόφωνα. Η Αντιγόνη, πεθαίνοντας για την αγάπη, γίνεται η ίδια νόμος.

Εν αντιθέσει, ο Κρέοντας αντιπροσωπεύει τους κανόνες και τους ανθρωπογενείς, κοσμικούς, πολιτικούς νόμους²²⁹. Θεσμοθετούνται από τον εκάστοτε κατέχοντα νομίμως την εξουσία. Αποτελούν το θεμέλιο εκπολιτισμού, διαφυλάσσουν το μεγαλείο της πόλης, ενώ ταυτόχρονα είναι το αίτιο της σωτηρίας της. Για το Κρέοντα, ο νόμος είναι το διάταγμα του κράτους, με την ορθολογιστική εκφορά του, που ισχυροποιείται μέσα από την επισημότητα των εντολών του, ενώ η Δίκη αποτελεί ιδίον της αστικής διακυβέρνησης, άρρηκτα συνδεδεμένης με το θετό δίκαιο, επομένως δίκαιος είναι ο υπάκουος και νομοταγής πολίτης. Αποδέχεται τη θεία δίκη

²²⁷ Όπως διαπιστώνει ο Δεληκωστόπουλος, όμως, οι άγραφοι νόμοι της δικαιοσύνης δεν έχουν αρχή μέσα στον χρόνο, δεν έχουν δημιουργηθεί από κάποια ανθρώπινη ή θεία δύναμη και κανείς δεν γνωρίζει την προέλευση τους. Βλ. Δεληκωστόπουλος, σελ. 148 και στ. 456. Επίσης, ο Καστοριάδης σε σχέση με τον Σοφοκλή και την θέση του για ένα αυτοδημιούργητο πολιτισμό των ανθρώπων, αναφέρει ότι «οι άνθρωποι δεν πήραν τίποτε από τους θεούς και κανένας θεός δεν τους έδωσε τίποτε. Βλ. Καστοριάδης Κ., «Αισχύλεια ανθρωπολογία και Σοφοκλεία αυτοδημιουργία των ανθρώπων», *Αφιέρωμα στον Κων/νο Δεσποτόπουλο*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 1991, σελ. 216

²²⁸ Η αυτονομία είναι μία λέξη που επινόησαν οι αρχαίοι Έλληνες, αλλά για αυτούς είχε ένα καθαρά πολιτικό πλαίσιο, έναν προστατευόμενο βαθμό ελευθερίας έναντι οποιασδήποτε εξωτερικής επιβουλής που ήταν αρκετά ισχυρή για να την παραβιάσει. Η πρώτη γνωστή εφαρμογή της σε μεμονωμένο άνθρωπο, και δη σε γυναίκα, απαντάται στην Αντιγόνη στην ομώνυμη τραγωδία. Φοξ Ρ.Λ, *Ο κλασικός κόσμος, (Μία επική ιστορία από τον Όμηρο στον Ανδριανό)*, Αθήνα, εκδ. Ωκεανίδα, 1996, σελ. 26

²²⁹ Καστοριάδης Κ., *Οι Έλληνες, οι Ρωμαίοι και εμείς- Η επικαιρότητα του αρχαίου κόσμου*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1992, σελ. 293.

θωρώντας την από διαφορετική σκοπιά, από εκείνη της Αντιγόνης. Ξεκινώντας την ομιλία του, κάνει επίκληση στον Δία, ως μάρτυρα για τη δικαιοσύνη της εξουσίας του. Ο άνθρωπος υφίσταται τη μεγαλύτερη δοκιμασία από την εξουσία και τη νομοθεσία και ο Κρέων καυχαιολογεί για την επιτυχή περάτωση αυτής. Σταδιακά όμως συντελείται αλλαγή στη στάση του. Αρχικά, εξομοιώνει τον νόμο με τις διακηρύξεις του και αξιώνει την ανώτατη ισχύ για τα διατάγματα του. Κατά τη διάρκεια της φιλονικίας με τον Αίμονα, απαιτεί κατηγορηματικά την τυφλή υπακοή στους νόμους του, ανεξαρτήτως του δίκαιου ή άδικου χαρακτήρα τους. Ωστόσο όταν ο γιός του παραμένει αμετάπειστος, ο βασιλιάς δεν διστάζει να υποστηρίξει ότι η πόλη του ανήκει, ρήση που οδήγησε ορισμένους να υποστηρίξουν ότι από νόμιμος βασιλιάς μεταβάλλεται σε τύραννο και δημαγωγό.

Η εκτέλεση του διατάγματος²³⁰ του, παίρνει μορφή εφαρμογής νόμου κρατικής αναγκαιότητας και πολιτικού ωφελιμισμού. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί πως ο Κρέων ασκεί την εξουσία μην κατέχοντας την νόμιμη. Βρίσκεται στον θρόνο με νόσφισή της, καθώς μετά τον θάνατο του Οιδίποδα, επιβαλλόταν να περιέλθει στον Πολυνείκη. Συνεπώς δεν είχε αρμοδιότητα να εκδίδει διαταγές²³¹. Το δικαίωμα αντίστασης της Αντιγόνης κατά της παράνομης εξουσίας και κατά των διαταγών αυτής, που έρχονται σε αντίθεση με ένα δίκαιο ανώτερης τάξεως, το θεϊκό ή φυσικό, είναι αυτό που προβάλλεται έντονα σε αυτήν την τραγωδία.

Για τον Κρέοντα η πολιτική τάξη και το κράτος δικαίου είναι οι υψηλότερες αρχές. Η απόρριψη της εκπολιτιστικής επενέργειας του νόμου αποτελεί το μεγαλύτερο έγκλημα. Ο νόμος του κράτους ως αυθεντία της κυβέρνησης, επιβάλλεται να γίνεται σεβαστός, επομένως η παράβασή του συνεπάγεται τιμωρία. Η εξουσία του εδράζεται στο κράτος- αυθεντία, στη βία – εξουσία και στον λόγο. Αντιμετωπίζει τη γλώσσα ως όργανο του κυρίαρχου άρχοντα και ως μέσο έκφρασης του νόμου, με αδιαμφισβήτητους όρους.

Πάντα το δημοκρατικό κράτος απειλείται από εξωτερικούς ακόμα και εξωτερικούς κινδύνους, επομένως στον Πολυνείκη, που πρόδωσε την πόλη του και την οικογένειά του, με την επίθεση εναντίον τους, η τιμωρία που αρμόζει να του επιβληθεί είναι η εσχάτη. Ο άνθρωπος, ως πολιτικό ζώον εξαρτά τη σωτηρία του και την ευημερία του από την ασφάλεια της πόλης και ως εκ τούτου κανένας πολίτης δεν δύναται να την αψηφήσει, να την παραβλέψει και να την αγνοήσει.

Με την αντίσταση της Αντιγόνης τίθεται ένα θέμα δοκιμασίας της αντοχής της κρατικής βίας και του κρατικού καταναγκασμού. Το *consensus*²³² του λαού τείνει

²³⁰BowraC., *Οι τραγωδίες του Σοφοκλή, Αντιγόνη, Οιδίπους Τύραννος*, εκδόσεις Κώδικας, Θεσ/κη 1993, σελ.57-58

²³¹ Δεληκωστόπουλος Σ., *Γένεση του δικαίου και αρχαιοελληνική ποίηση*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1996, σελ.282-283

²³²Μάνεσης Ι., *Συνταγματικό Δίκαιο Ι*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Σάκκουλας, 1980, σελ.79-80.

άραγε προς το θετικό δίκαιο ή το θεϊκό ή φυσικό; Αυτό το ερώτημα πρέπει να τεθεί, ούτως ώστε να διαπιστωθεί, αν το δικαίωμα της παρακοής στις επιταγές της σκληρής εξουσίας του Κρέοντα όντως υφίσταται, πράγμα το οποίο εξαρτάται από την θέση της κοινής γνώμης επί του ζητήματος. Το ότι, κατά τον Σοφοκλή ο λαός δεν επιθυμεί την σκληρή εξουσία του Κρέοντα και τάσσεται στο πλευρό της απείθαρχης-«αναρχικής» Αντιγόνης²³³ γίνεται εμφανές κυρίως από τους Στίχους 692-723, στους οποίους ο Αίμονας αναγγέλλει στον πατέρα του ότι ο λαός, η πόλη καταδικάζει ομόφωνα την αλαζονική του απόφαση, ενώ στον στίχο 737 του εξηγεί πως η πόλη δεν ανήκει στον ένα, αλλά στους πολλούς. Από αυτά τα λόγια του Αίμονα, προκύπτει ότι ουσιαστικά ο λαός αίρει την νομιμοποίηση της κρατικής εξουσίας. (δεύτερη λειτουργία του δικαίου, κατά τον Μάνεση²³⁴)

Αν και κανείς θα χαρακτήριζε σε πρώτη φάση τον Σοφοκλή αναρχικό, κάτι τέτοιο στην πραγματικότητα δεν ισχύει²³⁵. Πράγματι, από τα λόγια του Κρέοντα²³⁶ προκύπτει πως κατά τον τραγικό ποιητή η αναρχία είναι η μεγαλύτερη κατάρρα, γκρεμίζει πόλεις, αναστατώνει σπίτια, σκορπά στις μάχες τον πανικό, ενώ η πειθαρχία, αντιθέτως, σώζει τα κορμιά πολλών αντρών που στέκονται όρθιοι και πολεμούν. Το δικαίωμα της ανυπακοής, συνεπώς, προκύπτει ότι κατά τον Σοφοκλή πρέπει να ασκείται υπό πολύ συγκεκριμένους περιορισμούς, όπως αναφέρθηκε στις προηγούμενες παραγράφους, διότι «όποιος αυθαιρετεί, όποιος τους νόμους πατάει κι όποιος στοχάζεται τους άρχοντες να δρασκελίσει μην περιμένει να του δώσουμε στεφάνι²³⁷», αναφέρει χαρακτηριστικά ο Κρέων. Αυτό που ο Σοφοκλής καταδικάζει μέσω του έργου του δεν είναι η κρατική εξουσία, αλλά η αποκοπή του εξουσιαστή από την λαϊκή, την κοινή αντίληψη πάνω στα γεγονότα: η τυφλή άσκηση της

²³³ Κατά τον Μπονάρ, η κοινότητα στην οποία άρχων είναι ο Κρέων κινδυνεύει από την «αναρχική» στο πνεύμα Αντιγόνη και για τον λόγο αυτό δίδεται στον Κρέοντα ένα δίκαιο όταν πράττει και λαμβάνει σκληρές αποφάσεις, έχοντας ως σκοπό του την αποκατάσταση της δημόσιας τάξης, διότι τα λάθη είναι πολύ συνηθισμένα κατά την άσκηση της πολιτικής εξουσίας, ιδίως όταν κρίνεται πως αυτή η εξουσία που ασκεί ο ηγέτης κινδυνεύει από επαναστατικά στοιχεία. Τα κράτη δεν σώζονται με ευγενείς πράξεις, αλλά με την κατάπιξη των επαναστάσεων, με τον κοινωνικό καταναγκασμό, το πρωταρχικό και έσχατο δηλαδή μέσον που διατηρεί την κοινωνική συνοχή, προς συμφέρον της κυρίαρχης τάξεως. BonnardA. *Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός*, τόμος 2, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1985.σελ. 31, 34 και 38.

²³⁴ Μάνεσης Α., *Συνταγματικό Δίκαιο Ι*, Θεσσαλονίκη Εκδ. Σάκκουλας, 1980, σελ.75.

²³⁵ Αν και ο Μπονάρ χαρακτηρίζει την Αντιγόνη αναρχική δέχεται παρόλα αυτά ότι αυτή δεν προσπαθεί να εξουδετερώσει την τάξη του Κρέοντα, ούτε αμφισβητεί την νομιμότητα της εξουσίας του, όταν αυτός ταυτίζεται με το κράτος. BonnardA. *Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός*, τόμος 2, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1985, σελ. 2 και 37.

²³⁶ Στιχ. 672-676

²³⁷ Στιχ. 667-669

κρατικής βίας, η αδιαφορία του εξουσιαστή για τις συμβουλές που του δίνουν δημόσιοι λειτουργοί, όπως ο Τειρεσίας,²³⁸ η συντριβή της δημοκρατικής αρχής.²³⁹

Από την άλλη πλευρά, το κακό της αναρχίας σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί να δικαιολογήσει, ως επικείμενος κίνδυνος, την άσκηση κρατικής εξουσίας, που έρχεται σε σύγκρουση με την λαϊκή βούληση. Σε αυτήν την περίπτωση, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Αίμονας, μιλώντας για τον πατέρα του, ένας αδιάφορος ηγέτης είναι ικανός στο να κυβερνά μια έρημη χώρα.²⁴⁰ Η πολιτική ελευθερία εναρμονίζεται με την υπακοή στους νόμους, στον χώρο της όμως κυρίαρχος είναι ο λαός και όχι ο άρχων, που ασκεί την κρατική εξουσία.²⁴¹

Ο Κρέοντας προκειμένου να εξασφαλίσει την εξουσία του, απειλεί τον θεσμό της οικογένειας, με θάνατο. Παράλληλα, καθώς η ζωή, η περιουσία και η εργατική δύναμη του κοινωνικού συνόλου τελούν σε άμεση σχέση με την οικογένεια, το κρατικό δίκαιο, έχει καθήκον να τις αποδεχτεί και να τις προφυλάξει. Στο τέλος, όμως, αυτό που ο Κρέων καταστρέφει είναι ο ίδιος του ο εαυτός, η συντριβή του είναι το λογικό αποτέλεσμα των άδικων και σκληρών πράξεων του, που δουλεύονται μέσα στο μυαλό του και στα πάθη της Αντιγόνης και του Αίμονα, και αυτό που μπορεί να παρατηρήσει κανείς είναι πως όλα αυτά είναι αποτέλεσμα μιας φυσικής δικαιοσύνης.²⁴²

Ένα ακόμη ζήτημα το οποίο θίγεται στην τραγωδία Αντιγόνη, είναι αυτό του κέρδους.²⁴³ Ο Κρέων παρουσιάζει το χρηματικό κέρδος ως καταστρεπτική δύναμη στην κοινωνική ζωή²⁴⁴. Ο τύραννος Κρέων σε όλη την τραγωδία φαίνεται πως νοεί το κέρδος ως κίνητρο πράξεων και αδυνατεί να αντιληφθεί την ύπαρξη άλλου κέρδους πέραν του υλικού, σε αντίθεση με την Αντιγόνη και τον Τειρεσία. Περιγράφει δε την

²³⁸ Κατ' αρχάς, οι ιερείς και οι Θεοί θεωρούνταν δημόσιοι λειτουργοί και τίποτε άλλο. Όταν ο μάντης Τειρεσίας κάνει γνωστό τον λόγο των Θεών στον Κρέοντα, που είναι άλλος από εκείνον που περιμένει, γίνεται αμέσως βλάσφημος. Οι Θεοί του Κρέοντα, συνεπώς, υποτάσσονται στην εθνική τάξη, αυτή της πολιτικής αναγκαιότητας, βρίσκονται στην υπηρεσία του κράτους, μαζί με τους λοιπούς δημόσιους λειτουργούς και τους πολίτες. Bonnard A., *Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός*, τόμος 2, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1985, σελ. 36.

²³⁹ Δεληκωστόπουλος Σ., *Γένεση του δικαίου και αρχαιοελληνική ποίηση*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1996, σελ.295. Στιχ. 690-691.

²⁴⁰ Στιχ. 737

²⁴¹ Δεληκωστόπουλος Σ., *Γένεση του δικαίου και αρχαιοελληνική ποίηση*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1996, σελ.297

²⁴² Kitto H., *Αρχαία Ελληνική Τραγωδία*, Αθήνα, εκδ. Παπαδήμα, 1993, σελ. 191

²⁴³ Μάντζιου Μ. «Η έννοια του κέρδους στην Αντιγόνη και την Ηλέκτρα», (επιμ.) Σηφάκης Γ.Μ., *Κτερίσματα, φιλολογικά μελετήματα αφιερωμένα στον Ι.Σ.Καμπίτση*, Ηράκλειο, εκδ. Πανεπιστημικές Εκδόσεις Κρήτης, 2000, σελ.117-121

²⁴⁴ Στιχ. 221-222

«ψυχολογία» του χρήματος και το χρηματικό κέρδος συνδεδεμένο με τις πολιτικές σκευωρίες και αντιπαλότητες. Πιο συγκεκριμένα θεωρεί πως οι πολιτικοί του αντίπαλοι πλήρωσαν ανθρώπους για να θάψουν τον νεκρό Πολυνείκη.²⁴⁵ Παρότι αντιλαμβάνεται μόνο το χρηματικό κέρδος, αυτό δεν σημαίνει απαραίτητα πως δεν το θεωρεί ποταπό.²⁴⁶

Η Αντιγόνη, αντιθέτως, αντιλαμβάνεται πως ο θάνατος που την περιμένει είναι κέρδος, δηλαδή σωτηρία ή ακόμη και δόξα²⁴⁷. Ακόμη και ο Τειρεσίας, ο οποίος προσπαθεί να προειδοποιήσει τον Κρέοντα να υποχωρήσει, προσδίδει στο χρέος ηθικό και όχι υλικό περιεχόμενο, το ταυτίζει με την σωτηρία της πόλεως και το όφελος του βασιλιά.²⁴⁸ Τέλος, ο Χορός, όταν ο Βασιλιάς έχει πλέον χάσει τα πάντα, χαρακτηρίζει την απομάκρυνση του κέρδος για τον βασιλιά.²⁴⁹ Αυτό που τελικά προκύπτει είναι ότι μόνον από τον Κρέοντα, χρησιμοποιείται η έννοια του κέρδους με την οικονομική της σημασία.

Η φύση και ο χαρακτήρας των «νομίμων» της Αντιγόνης

Πλουραλισμός έχει σημειωθεί σχετικά με την έννοια των «νομίμων» που επικαλείται η Αντιγόνη, σχετικά με την ταφή του αδερφού της. Ο κ. Σ.Τζιτζιζής²⁵⁰ αναφέρει ότι ο J.Lacroix και ο A.Passerind'Entreve, αντιλαμβάνονται τα «νόμιμα» ως ένα νόμο του φυσικού δικαίου. Επίσης, ότι σύμφωνα με τον ιταλό διανοητή G.Fasso αποτελούν ένα φυσικό νόμο συγγενή με τον ηθικό κανόνα του Kant, για τον T. Ascarelli κατά κύριο λόγο, νόμο της συνείδησης, ενώ ο J. Marquitez ανακαλύπτει την απαρχή των δικαιωμάτων του ατόμου και ο G.Steiner διακρίνει μία έκφραση προσταγής ανθρωπισμού. Σύμφωνα τέλος με τον συγγραφέα, τα «νόμιμα» είναι αντιπροσωπευτικά ενός είδους αρχών-κανόνων που εντοπίζονται στο ιδρυτικό θεμέλιο της πολιτείας και είναι αναγκαίοι για την εύρυθμη λειτουργία της και την ευημερία των πολιτών της. Προς υποστήριξη της θέσεώς του αυτής, αναφέρει ότι ο άγραφος νόμος της αρχαίας Ελλάδας δεν ταυτίζεται απαραίτητως με το φυσικό

²⁴⁵ Στιχ. 295-301 και 310-315

²⁴⁶ Στιχ. 326

²⁴⁷ Στιχ. 461-464. Επιλέγει, κατά τον Μπονάρ, την υπεροχή της πνευματικής τάξης, την οποία ενσαρκώνει, απέναντι στην πολιτική τάξη. Bonnard A., *Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός*, τόμος 2, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1985, σελ.2, 37.

²⁴⁸ Στιχ. 1031-1032

²⁴⁹ Στιχ. 1326-1327

²⁵⁰ Τζιτζιζής Σ., «Δίκαιο και τραγικός λόγος. Τα «νόμιμα» της Αντιγόνης», (επιμ.) Καραβίτου Γ., *Δίκαιο και τέχνη του λόγου*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, εκδ. Σάκκουλα, 2008, σελ. 115-123

δίκαιο, καθώς ως αντι-φορμαλιστικό, εθιμικό δίκαιο, κατέχει την ίδια τυπική ισχύ, χωρίς να επιβάλλεται για τη νομιμοποίησή του και η τυπική μορφή²⁵¹. Επιπλέον διατυπώνει την άποψη πως η αναφορά στους θεούς (νόμιμα θεών), ενδεχομένως να ερμηνεύεται ως η επίβλεψη από πλευράς των θεών των κανόνων αυτών και επικουρικά κάνει μνεία στις τραγωδίες, Ευμενίδες και Προμηθέα Δεσμώτη του Αισχύλου, που ανευρίσκονται αντίστοιχα παραδείγματα. Αναφορικά δε με τη δίκη θανόντων διαπιστώνει ότι πρόκειται για ένα νομικό προνόμιο που δικαιοδοτικά επαφίεται στους θεούς του Άδη, κοινό νόμο με πανελλήνια ισχύ, τεθειμένο και όχι φυσικό.

Από την άλλη, οι νόμοι για τους οποίους κάνει λόγο ο Κρέοντας, δεν αντιστοιχούν αναγκαία στο θετό δίκαιο, ωστόσο συμπεριλαμβάνονται στους παλαιούς νόμους της ελληνικής πολιτείας, σχετικά με την απαγόρευση της ταφής των προδοτών²⁵². Ο ίδιος ο βασιλιάς άλλωστε, μετά την αναθεώρηση και την αλλαγή της στάσης του, χαρακτηρίζει τα νόμιμα με τον όρο «καθεστώτας νόμους».

Συμπερασματικά λοιπόν, σύμφωνα με τον κ.Τζιτζη, η Αντιγόνη παραβιάζει ισχύοντα κανόνα δικαίου, εφαρμόζοντας άλλον έγκυρο, με υφιστάμενη ισοδύναμη²⁵³ νομική ισχύ στο πολιτειακό πλαίσιο.

Όπως και αν έχει, ολόκληρη η τραγωδία της Αντιγόνης διαπνέεται από μία διχοτόμηση, αντίθεση και σύγκρουση. Η έννοια της δικαιοσύνης-και θεϊκής προελεύσεως ακόμη- αντιπαρατίθεται με τον νόμο, δηλαδή το κρατικό δίκαιο, εισάγοντας για πρώτη φορά την αιώνια εναντιότητα στο επίκεντρο της κανονιστικότητας. Ο όρος «νόμος» επίσης, γίνεται αντιληπτός, με διαφορετική εννοιολογική χροιά και νοηματική απόδοση. Η Αντιγόνη συλλαμβάνει τον νόμο²⁵⁴ ως θρησκευτική επιταγή, αρχαίο και άγραφο έθιμο της οικογένειας, των συγγενικών δεσμών και του Άδη, ενώ ο Κρέων²⁵⁵ ως διάταγμα του βασιλιά το οποίο γνωστοποιείται μέσω του κυρίαρχου λόγου. Ως εκ τούτου, δεν υφίσταται σύγκρουση μεταξύ θείου και ανθρώπινου νόμου, νόμου και δικαιοσύνης, αλλά και οικογένειας – κράτους, ατόμου και κοινωνίας.

²⁵¹ Πλάτων, *Νόμοι*, σιχ. 730^α και επ.

²⁵² Ξενοφώντας, *Ελληνικά*, Βιβλίο 1, 138

²⁵³ Δουζινάς Κ., *Νόμος και Αισθητική*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 2005, σελ. 94

²⁵⁴ Θυμίζοντας την άποψη των σοφιστών, όπου ο νόμος επιβάλλοντας την αυθαίρετη τάξη του γίνεται παραβάτης της φύσης και «δεσπότης της ανθρωπότητας»

²⁵⁵ Αντίστοιχα, σύμφωνα με τον Πλάτωνα, ο νόμος είναι ανθρωπογενής και τεχνητός, Δουζινάς Κ., *Νόμος και Αισθητική*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 2005, σελ. 60

Τραχινίες

Χρονολογικά στοιχεία

Οι Τραχινίες γράφθηκαν τον 5^ο αιώνα π.Χ. και αποτελούν μια τραγωδία ,όπου η ύβρις της διάνοιας οδηγεί την ηρωίδα στην διάπραξη ενός τραγικού σφάλματος ,το οποίο, εν τέλει, θα την οδηγήσει στην αυτοκαταστροφή της. Η γνώση ,η οποία ακολουθεί τα τραγικά ανθρώπινα σφάλματα, η ανθρώπινη πλάνη και το πεπερασμένο της ανθρώπινης αντίληψης, οι θείες ή οι ζώοδεις δυνάμεις που υποκινούν τις ανθρώπινες ενέργειες, όπως και η συναφής αντίθεση ανάμεσα στον πρωτογονισμό και τον πολιτισμό είναι τα κυριότερα θέματα που ανακύπτουν από την εξέταση αυτής της τραγωδίας του Σοφοκλή.

Περίληψη υπόθεσης

Σε αυτήν την τραγωδία του Σοφοκλή²⁵⁶, η Δηιάνειρα ,η σύζυγος του Ηρακλή, τυφλωμένη από την ζήλια της²⁵⁷ και στην προσπάθεια της να σώσει τον γάμο της και να ξαναφέρει κοντά της τον άντρα της, στέλνει σε αυτόν έναν χιτώνα περιλουσμένο , από το αίμα του λαβωμένου, με δηλητηριασμένο βέλος από το δηλητήριο της Λερναίας Ύδρας, από τον Ηρακλή Κένταυρου Νέσσου, για να τον φορέσει ως εορταστικό ένδυμα κατά την τέλεση της ευχαριστήριας θυσίας προσδοκώντας ότι το αίμα του θα λειτουργήσει ως ερωτικό φίλτρο. Αγνοώντας ότι το αίμα του Κένταυρου αποτελεί ένα φονικό δηλητήριο και υπακούοντας στις συμβουλές του Νέσσου²⁵⁸, η Δηιάνειρα, στέλνει τον χιτώνα στον σύζυγό της, με αποτέλεσμα ο τελευταίος να βρει φρικτό θάνατο. Η Δηιάνειρα, εκ του τραγικού αποτελέσματος²⁵⁹, συνειδητοποιεί ότι η πράξη της τελικά δεν έχει τα θετικά αποτελέσματα, που η ίδια πρόσμενε, αλλά αντιθέτως, με τα τεχνάσματά της και τον δόλο του Νέσσου, οδηγεί τον αγαπημένο της στον θάνατο. Είναι δε τόσο μεγάλος ο πόνος της, που στο ξέσπασμα του γιου της, του Ύλλου, ο οποίος την κατηγορεί ως αυτουργό του εγκλήματος και επικαλείται την «ποίνιμον Ερινύν» προς τιμωρία της, δεν αντιδρά, δεν αναφέρει τίποτα ,προκειμένου να υπερασπιστεί τον εαυτό της, αντιθέτως, αφού αναγνωρίζει την ενοχή

²⁵⁶ Ο μύθος του Ηρακλή ενέπνευσε τον Σοφοκλή(Τραχινίαι) και τον Ευρυπίδη(Ηρακλής ο Μαινόμενος) να γράψουν μια τραγωδία. De Romilly J., Γιατί η Ελλάδα; Αθήνα ,εκδ. Το Άστυ, 1999, σελ.200.

²⁵⁷ Πληροφορήθηκε η άτυχη Δηιάνειρα ότι ο άντρας της, κατά την επιστροφή του στην Τραχίνα, έφερε μαζί του την βασίλισσα Ιόλη.

²⁵⁸ Ο Νέσσος πριν πεθάνει έδωσε το αίμα του στην Δηιάνειρα, για να το χρησιμοποιήσει ως ερωτικό φίλτρο, αν αυτή κάποτε έχανε την αγάπη του άντρα της.

²⁵⁹ Είχε μερικές αμφιβολίες ωστόσο για την «καλοσύνη» του Νέσσου.(Στιχ. 707-711) . Συνεπώς, η Δηιάνειρα και λίγο πριν μάθει τα δυσάρεστα από τον γιο της αντιλαμβάνεται πως αργά κατάλαβε την αλήθεια και τώρα πια που αυτή δεν ωφελεί καθόλου.

της,²⁶⁰ προτιμά να μείνει στο σπίτι της, να θρηνήσει την κακή της μοίρα²⁶¹ και ,τέλος, να επιβάλλει την χειρότερη τιμωρία στον εαυτό της, τον θάνατο.

Δικαιικά ζητήματα και αξίες

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι σε αυτήν την τραγωδία η στάση του Χορού, ο οποίος ,όταν η Δηιάνειρα εκφράζει τις πρώτες της αμφιβολίες σχετικά με την πράξη της, της καθιστά σαφές ότι ακόμη και αν συμβεί κάτι, τότε δεν πρέπει να νιώσει ένοχη, διότι είναι αθώα, αφού δεν έχει σκοπό να βλάψει τον άντρα της²⁶². Ενοχές πρέπει ,ωστόσο, να αισθάνεται, όχι μόνο για το αποτέλεσμα, το οποίο σε τελική ανάλυση θα μπορούσε να είχε αποφευχθεί αν έδειχνε την απαραίτητη προσοχή, αλλά και για τα ανήθικα μέσα που νόμιζε πως χρησιμοποίησε (ερωτικό φίλτρο), προκειμένου να ξαναφέρει κοντά της τον Ηρακλή.

Όσον αφορά στην ενοχή σε αυτήν την τραγωδία, είναι εμφανές ότι δεν βρίσκει οποιοδήποτε στήριγμα σε κάποιες αρχές ηθικής ή νομικής τάξης και μιας υποκειμενικής- προσωπικής αντίθεσης του δράστη σε αυτές, αλλά αντικειμενικοποιείται και ταυτόχρονα απολυτοποιείται²⁶³. Αν και η Δηιάνειρα σε καμιά περίπτωση δεν επιθυμεί να επέλθει ο θάνατος του άντρα της, η πράξη της να στείλει μέσω του Λίχα στον Ηρακλή έναν χιτώνα, (για τον οποίο αγνοεί ότι είναι δηλητηριασμένος) και το αποτέλεσμα αυτής,την καθιστούν ένοχη. Ο κατηγορος της, ο Ύλλος, απευθυνόμενος εναντίον της με σκληρότητα, χωρίς να της ζητήσει καν να απολογηθεί, αναφέρει: «Δίκαιο είναι να τιμωρηθείς από την Ερινύα, την τιμωρό της Δικαιοσύνης, γιατί σκότωσες τον καλύτερο της γης, που όμοιο του δεν θα αντικρίσεις ποτέ.²⁶⁴» Συνεπώς, καθίσταται σαφές ότι στον Σοφοκλή ένα αναίτιο έγκλημα αρκεί ,για να θεμελιωθεί η ευθύνη της Δηιάνειρας , η ενοχή της είναι αντικειμενικοποιημένη, όπως ακριβώς και η ευθύνη του Οιδίποδα.

Στη τραγωδία αυτή, ορθά διαπιστώνει η Easterling²⁶⁵ ότι όλοι μαθαίνουν πως έχουν τα πράγματα από τα λάθη τους. Όχι μόνον η Δηιάνειρα, από το τραγικό λάθος, συνειδητοποιεί ότι το ερωτικό φίλτρο ήταν τελικά δηλητήριο, αλλά και ο Ύλλος ότι αδικώς ασκεί δριμύτατη κριτική και εξαπολύει κατηγορίες κατά της μητέρας του. Επίσης, ο Χορός την πραγματική σιωπή της Δηιάνειρας και της απόσυρσης της στην

²⁶⁰ Κωστής Κ., *Περί αδικήματος και ποινής εν τη αρχαία ελληνική τραγωδία, (λόγος εκφωνηθείς τη 16 Δεκεμβρίου 1884)*, Αθήνα, τυπογραφείο Παλιγγενεσία, 1885, σελ. 15

²⁶¹ Στιχ. 910

²⁶² Στιχ. 729-730

²⁶³ Δεληκωστόπουλος Σ., *Γένεση του δικαίου και αρχαιοελληνική ποίηση*, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, , 1996, σελ. 169.

²⁶⁴ Στιχ. 811-812

²⁶⁵ Easterling E., *Σοφοκλέους Τραχίνιαι*, Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1996, σελ. 21.

νυφική της κλίση, ενώ ο Λίχας ότι δεν μετέφερε δώρο, αλλά φαρμάκι. Τέλος, το θύμα, ο Ηρακλής ότι ο Νέσσος ευθύνεται για τον τρομερό του θάνατο.²⁶⁶

Τα τραγικά σφάλματα των ανθρώπων εκπηγάζουν από την ψευδαίσθηση τους ότι μπορούν να κατανοήσουν την ανώτερη τάξη των πραγμάτων, ότι έχουν πλήρη έλεγχο των επιλογών τους²⁶⁷. Στην πραγματικότητα, άλλες δυνάμεις, είτε θεϊκές, είτε ζωώδεις τους υποκινούν. Όταν τους υποκινούν οι δεύτερες²⁶⁸ η καταστροφή και οι δυστυχίες είναι δεδομένες, ενώ όταν τους υποκινούν οι πρώτες, επέρχεται η ισορροπία στις ζωές τους και η ανθρώπινη συνείδηση ευθυγραμμίζεται με την συνείδηση των αθανάτων, τότε ο άνθρωπος είναι κάτοχος της πραγματικής γνώσης.

Γενικότερα στις Τραχινίες, το θέμα της γνώσης και της μεταβλητότητας των πραγμάτων διαδραματίζει πρωταγωνιστικό ρόλο. Η γνώση συνιστά προϊούσα επίγνωση της τραγικής ανθρώπινης άγνοιας και του πεπερασμένου της ανθρώπινης αντίληψης, της αστάθειας της ανθρώπινης τύχης μέσα στην γενική μεταβλητότητα των πραγμάτων και της αδυναμίας του ανθρώπινου μυαλού να συλλάβει τη βουλή του Δία, η οποία δεν προκαθορίζει τις επιλογές των ανθρώπων, αλλά αφορά τους πάντες (κοινούς θνητούς και ημίθεους όπως ο Ηρακλής). Εξασφαλίζει δε, την μακροπρόθεσμη ισορροπία μέσα από βραχυπρόθεσμες και βίαιες συγκρούσεις²⁶⁹.

Συνδεδειγμένο κρίκο σε αυτό το έργο αποτελεί η μεταβλητότητα, η οποία συνδέει τους τρεις κεντρικούς νοηματικούς άξονες του έργου: το θέμα της ανθρώπινης άγνοιας, το θέμα του χρόνου και το βίαιο και πρωτόγονο πάθος, που διαταράσσει την ισορροπία των πραγμάτων.

Η αντίθεση ανάμεσα στον πρωτογονισμό και τον πολιτισμό, ανάμεσα στην άγρια φύση και στον πολιτισμένο οίκο, γίνεται αντιληπτή μέσω της διάστασης ανάμεσα στο αριστοκρατικό παρελθόν και στο λαϊκό παρόν²⁷⁰, (το θέμα του χρόνου στις Τραχινίες

²⁶⁶ Ο Ηρακλής πάντως φαίνεται ότι από τις ίδιες τις πράξεις του άξιζε την τιμωρία, διότι υπέκυψε στο πάθος του και έστειλε την παλλακίδα του στο ίδιο του το σπίτι εκεί που τον περίμενε πάντοτε πιστή η γυναίκα του. Με τα ίδια του τα έργα, ο Ηρακλής, σε συνδυασμό με το φοβερό λάθος της Δηϊάνειρας προκάλεσε τον θάνατο του, έγινε θύμα των πράξεων του. Winnimington – Igram R.P., *Σοφοκλής – Ερμηνευτική Προσέγγιση*, Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, 1999, σελ. 124-125.

²⁶⁷ «Πριν την Επίδαυρο- Σοφοκλή, Τραχινίες, Ένα από τα «κρυφά» αριστουργήματα του Σοφοκλή, από τον σκηνοθέτη Θωμά Μοσχόπουλο <http://www.lifo.gr/guide/cultureblogs/theaterblog/29790> και Εθνικό Θέατρο -Τραχινίαι-1970 Θεόδωρος Κρητικός <http://www.nt-archive.gr/viewFiles1.aspx?playID=539&pubID=2846>

²⁶⁸ Easterling, *Σοφοκλέους Τραχινίαι.*, Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, 1996, σελ. 42-43.

²⁶⁹ «Για τις Τραχινίες του Σοφοκλή, Γνώση, Χρόνος, Πάθος». Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης 20.01.2015 https://antonispetrides.wordpress.com/2012/01/29/trachinies_1/.

²⁷⁰ Μοσχόπουλο.Θ., «Πριν την Επίδαυρο- Σοφοκλή, Τραχινίες, Ένα από τα «κρυφά» αριστουργήματα του Σοφοκλή

)²⁷¹ ενώ συνδετικός κρίκος αυτής της σύγκρουσης είναι ο Ύλλος , ο γιος των εκπροσώπων των δύο αυτών ακροτήτων- αντιθέσεων²⁷². Οι αξίες του οίκου στις Τραχινίες, εκπροσωπούνται από την Δηιάνειρα και ο ηρωισμός και η πρωτόγονη βιαιότητα από τον Ηρακλή.²⁷³ Μολονότι η Δηιάνειρα , η εκπρόσωπος των αξιών του πολιτισμένου οίκου, έπρεπε να είναι εκείνη που κρατά τις ισορροπίες ,στο πρόσωπο της καταρρέει η αντίθεση ανάμεσα στα πρωτόγονα ένστικτα και στον πολιτισμένο οίκο, διότι παρασύρεται από το ερωτικό πάθος και καταστρέφει ,εν τέλει, τον οίκο και την θέση της (status) σε αυτόν , που πάει να διασώσει.

Αν και οι Τραχινίες έχουν χαρακτηριστεί ως μια τραγωδία των δύο φύλων, ως ένα οικογενειακό δράμα, όπου οι ήρωες καθίστανται θύματα του έρωτα²⁷⁴, έχει υποστηριχθεί και η άποψη ότι αυτή η τραγωδία του Σοφοκλή δεν ασχολείται με ψυχολογικά προβλήματα της Δηιάνειρας και τα οικογενειακά του Ηρακλή, αλλά θέμα και εδώ, όπως και σε κάθε τραγωδία, αποτελεί η ανθρώπινη μοίρα , η πλάνη των θνητών πως μπορούν να ελέγξουν την ζωή τους, η οποία τους οδηγεί στην καταστροφή.

Οιδίπους Τύραννος

Χρονολογικά στοιχεία

Ο Οιδίπους τύραννος του Σοφοκλή πιθανόν παρουσιάστηκε την περίοδο που ξέσπασε ο πόλεμος, περί το 430 π.Χ, και η δράση του τοποθετείται στην πόλη των Θηβαίων, οι οποίοι ήταν από τους βασικούς εχθρούς της Αθήνας και, στην πραγματικότητα, ως σύμμαχοι της Σπάρτης, ήταν υπεύθυνοι για την έναρξη των εχθροπραξιών.²⁷⁵ Σε αυτήν την τραγωδία του Σοφοκλή παρουσιάζεται το έγκλημα του τέκνου που στρέφεται κατά του γονέα του και η τιμωρία αυτού, το ζήτημα της απόλυτης εξάρτησης της ενοχής από την άδικη πράξη αυτή καθαυτή, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η υπαιτιότητα- ο βαθμός υπαιτιότητας, στον αρχαιοελληνικό κόσμο, και η ευθύνη των επιγόνων για τα προγονικά εγκλήματα.

²⁷¹«Για τις Τραχινίες του Σοφοκλή, Γνώση, Χρόνος, Πάθος»

²⁷²Μοσχόπουλο.Θ,«Πριν την Επίδαυρο- Σοφοκλή, Τραχινίες, Ένα από τα «κρυφά» αριστουργήματα του Σοφοκλή

²⁷³Easterling ,*Σοφοκλέους Τραχινίαι.*, Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, 1996, σελ. 23-24.

²⁷⁴Lesky A., *Η τραγική ποίηση των αρχαίων Ελλήνων*, τόμος Α', Αθήνα ,εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., 1997, σελ.359
WaltonM. J.,*Το αρχαίο ελληνικό θέατρο επί σκηνής- εγχειρίδιο για τις παραστάσεις του αρχαίου δράματος στην κλασική εποχή και στους νεότερους χρόνους*, Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 1997, σελ. 118.

²⁷⁵CartledgeP.,«Θεατρικά έργα με βάθος: το θέατρο ως διαδικασία στη ζωή των πολιτών της αρχαίας Ελλάδας», EasterlingP. (επιμ.), *Οδηγός για την αρχαία ελληνική τραγωδία*, Ηράκλειο, εκδ. Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2010,σελ. 45

Περίληψη υπόθεσης

Λοιμός ερημώνει τη Θήβα και θα σταματήσει, σύμφωνα με χρησμό που δόθηκε, αν τιμωρηθεί ο φονέας του άλλοτε βασιλιά Λαΐου. Ο Οιδίποδας, που είχε παντρευτεί τη χήρα του Λαΐου και είναι βασιλιάς των Θηβών, προσπαθεί να ανακαλύψει τον φονέα. Η έρευνα αποκαλύπτει: 1) Ότι φονέας του Λαΐου είναι ο ίδιος ο Οιδίποδας και 2) ότι πραγματοποιήθηκε ο χρησμός που είχε δοθεί από τον Απόλλωνα στο Λαίο, ότι δηλαδή ο Οιδίποδας θα σκότωνε τον πατέρα του και θα παντρευόταν τη μητέρα του. Η Ιοκάστη απελπισμένη απαγονίζεται και ο Οιδίποδας με εξοργμένα τα μάτια παρουσιάζεται στο τέλος αιμόφυρτος για να καταραστεί τη φρικτή μοίρα του.

Δικαιικά ζητήματα και αξίες

Πριν ξεκινήσει η ανάλυση των σημείων του μύθου του Οιδίποδα, που παρουσιάζουν ιδιαίτερο νομικό ενδιαφέρον, παρατίθενται μερικές πληροφορίες, σχετικά με τις γενικότερες αντιλήψεις του Σοφοκλή για το δίκαιο και τον νόμο. Όπως όλοι οι τραγικοί, έτσι και ο Σοφοκλής αντιλαμβάνεται το δίκαιο όχι ως επινόημα και κατασκεύασμα ανθρώπινο, αλλά ως θεμελιώδη όρο της ύπαρξης και της αρμονίας του παντός. Η δικαιοσύνη, λοιπόν, αποτελεί ιδιάζον προσόν της θεότητας και οι νόμοι, στους οποίους αποτυπώνεται η ιδέα της δικαιοσύνης, είναι οι βασιλείς θνητών και αθανάτων.²⁷⁶ Αυτή η ενότητα της θεότητας, της δικαιοσύνης και των νόμων, οι οποίοι πηγάζουν από αυτήν, φαίνεται έντονα από τους στίχους του Σοφοκλή, ο οποίος γράφει: «...νόμοι πρόκεινται υψίποδες, ουρανίαν δι' αιθέρα τεκνωθέντες, ων Όλυμπος πατήρ μόνος, ου'δε νιν θνατά φύσις ανέρων έτικτεν, ουδέι μήποτε λάθα κατακοιμάση. Μέγας εν τούτοις Θεός, ουδέ γηράσκει».²⁷⁷

Οι θεοί, φύλακες και φρουροί του δικαίου, κάθε αντίθετη προς το δίκαιο πράξη τιμωρούν αυστηρά. Αν δε οι Θεοί, παρέλειπαν να τιμωρήσουν αδικήματα θνητών, τότε αυτό αποτελούσε αφορμή δισταγμού, σχετικά με την ύπαρξη αυτών.²⁷⁸ Η παράβαση των καθηκόντων του ανθρώπου προς τους ομοίους του και προς τους Θεούς, υπέρ φιλαυτίας και λόγω εγωισμού, χαρακτηριζόταν από τους αρχαίους ως ύβρις.²⁷⁹ Αυτή η παράβαση, η ύβρις είναι που γεννά την τυραννίδα, η οποία

²⁷⁶ Κωστής Κ., *Περί αδικήματος και ποινής εν τη αρχαία ελληνική τραγωδία, (λόγος εκφωνηθείς τη 16 Δεκεμβρίου 1884)*, Αθήνα, τυπογραφείο Παλιγγενεσία, 1885, σελ.

²⁷⁷ Στιχ. 865

²⁷⁸ Στιχ. 895

²⁷⁹ Στιχ. 872. Εντούτοις, η έννοια της ύβρεως δεν σχετίζεται με το δίκαιο ή το άδικο. Η διάπραξη της, δεν συνιστά απαραίτητα παραβίαση δικαϊκού κανόνα, αλλά υπέρβαση του ορθού μέτρου, όπως αυτό ορίζεται από τους θεούς ή σχετίζεται με τις επιταγές της φύσης. Δελγκωστόπουλος Σ., *Γένεση του δικαίου και αρχαιοελληνική ποίηση*, Αθήνα-Κομοτηνήεκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1996, σελ. 173

κατακρημνίζεται από το βάρος των κακοπραγιών αυτής.²⁸⁰ Ακόμη, όμως, κι αν ο αδικών ξεφύγει από την τιμωρία των θεών, αδυνατεί ,όπως ο Οιδίπους²⁸¹, να διαφύγει τις τύψεις συνειδήσεως, οι οποίες αποτελούν συνέπεια μετανοίας. Οι Ερινύες γίνονται οι τιμωροί των τέκνων τα οποία δεν δείχνουν σεβασμό προς τους γονείς τους²⁸² Ασχέτως, όμως, από την λειτουργία των Ερινυών, θεωρείται από τους τραγικούς η τιμωρία των αδικούντων, ως αναπόφευκτη και μοιραία, και ως εκ τούτου και η προσωποποίηση της ποινής ως Μοίρας.²⁸³

Ο φόνος του Λαίου από τον Οιδίποδα παρουσιάζει ιδιαίτερο νομικό ενδιαφέρον, διότι η πορεία της πλοκής αποτελείται από μία άλωση αιτίων και αιτιατών, από μια αρχική παράβαση ενός δικαιοκτικού κανόνα μέχρι και τις απώτερες συνέπειες αυτής.²⁸⁴ Συζήτηση έγινε από διάφορους ερευνητές σχετικά με τον καθορισμό του δικαίου και του αδικού, αλλά και του προσδιορισμού της ενοχής του ατόμου για τις ενέργειές του.²⁸⁵

Αμφιλεγόμενο είναι, όμως, το ζήτημα της νομικής ερμηνείας και αντιμετώπισης του φόνου, με βάση τα σύγχρονα δεδομένα, στον μύθο του Οιδίποδα. Πράγματι, έχουν εκφραστεί ποικίλες απόψεις.²⁸⁶

²⁸⁰ Στιχ. 873 και επ. Η έπαρση γεννά τον τύραννο·
η έπαρση, αν ανόητα φουσκώσει
με πολλά πράγματα που ούτε
κατάλληλα είναι ούτε ωφέλιμα,
ανεβαίνει κατακόρυφα στα ύψη,
μα ύστερα πέφτει αναγκαστικά στον
γκρεμό· εκεί δεν μπορεί ξανά να ορθοποδήσει.
Μα το θεό παρακαλώ ποτέ να μη διακόψει τον
αγώνα για το καλό της πόλης. Ποτέ δεν θα
σταματήσω να έχω το θεό προστάτη. Αν κάποιος
παίρνει το δρόμο της υπεροψίας με τα έργα ή
τα λόγια του, χωρίς να λογαριάζει τη Δίκη,
χωρίς να δείχνει σεβασμό για τους ιερούς
τόπους των θεών, μακάρι κακή τύχη να τον βρει για την
ανόσια αλαζονεία του·

²⁸¹ Στιχ. 893

²⁸² «Αμφιπλήξ πατρός τε και πατρός δεινόπους αρά». Ο χορός στον Οιδίποδα Τύραννο λέει ότι ο αδικών αδυνατεί να διαφύγει την τύψη του συνειδότος, η οποία είναι η συνέπεια της μετανοίας για το τελεσθέν αδίκημα . Κωστής Κ., *Περί αδικήματος και ποινής εν τη αρχαία ελληνική τραγωδία, (λόγος εκφωνηθείς τη 16 Δεκεμβρίου 1884)*, Αθήνα, τυπογραφείο Παλιγγενεσία, 1885,σελ.27 .

²⁸³ Στιχ. 884

²⁸⁴ Κατζούρος Φ., «Αίτιος, Αιτία, Αίτιον εις το αρχαίον ελληνικόν δίκαιον», (επιμ) Στραγγάς Ι., Γραβάρης Ι., Χάνος Α., *Αίτιο, Αιτιότης και Δίκαιο*, Αθήνα ,εκδ. Σάκκουλα , 2003, σελ. 281.

²⁸⁵ Βλ και στιχ. 800-813

²⁸⁶ Δελικωστόπουλος Σ. , *Γένεση του δικαίου και αρχαιοελληνική ποίηση*, Αθήνα-Κομοτηνήεκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, , 1996, σελ. 166.

- Έχει υποστηριχθεί η άποψη ότι ο Οιδίπους δεν είχε ούτε έστω ενδεχόμενο δόλο, όταν σκότωσε τον πατέρα του, με το σκεπτικό ότι δεν είχε ως σκοπό του την πραγμάτωση της αντικειμενικής υπόστασης του εγκλήματος της πατροκτονίας- αφού δεν ήξερε ότι ανάμεσα στο πλήθος βρισκόταν ο πατέρας του και ούτε ήθελε να τον σκοτώσει- αλλά ούτε καν το πρόβλεψε ως αναγκαία ή τουλάχιστον ενδεχόμενη συνέπεια και το αποδέχθηκε. Ακόμη και η αιμομιξία που τέλεσε ο Οιδίπους δεν έγινε με την θέλησή του, αλλά εν αγνοία του.
- Κατ' άλλους ,πιστεύεται ότι ο Οιδίπους εν βρασμώ ψυχής τέλεσε το έγκλημα, αφού η συμπλοκή του με τους ανθρώπους ,που ακολουθούσαν τον Λάιο του δημιούργησε ιδιαίτερη ψυχική αναστάτωση.
- Σύμφωνα με άλλη εκδοχή, γίνεται λόγος για γνήσια άμυνα του Οιδίποδα, που αποτελεί λόγο άρσεως του αδικού σήμερα ,αλλά και τότε.²⁸⁷ Κατά πάσα πιθανότητα, υπερέβη τα όρια της άμυνας, διότι σκότωσε, παρότι δεν απειλήθηκε σε τέτοιο βαθμό η ζωή του, αλλά και γιατί σκότωσε τους πάντες και δεν σταμάτησε την εγκληματική του ενέργεια στον πρώτο φόνο.

Ο Δεληκωστόπουλος²⁸⁸ υποστηρίζει ότι προσβάλλεται η έννομη τάξη όταν μετέχει η βούληση του δράστη στην παραβίαση της. Ο Οιδίπους, όμως, όταν τέλεσε την αιμομιξία δεν είχε επίγνωση της πράξης του, αλλά εκ των υστέρων έμαθε για αυτήν ,ένιωσε αποτροπιασμό. Μια πράξη, η οποία τελέστηκε άνευ συνείδησης ,δεν θεμελιώνει ευθύνη αυτού, ο οποίος την έπραξε, με βάση το ισχύον ποινικό δίκαιο. Ωστόσο, χρειάστηκαν πολλοί αιώνες, για να καθιερωθεί αυτό.²⁸⁹ Αν η πράξη δεν τελέστηκε με δόλο ή αμέλεια ,τότε μόνη η παράβαση του κανόνα δικαίου μόνο, δεν συνεπάγεται ποινική ευθύνη του δράστη. Στον αρχαιοελληνικό κόσμο, γενικά, παρατηρείται η τάση να εξαρτάται απολύτως η ενοχή από την άδικη πράξη αυτή καθαυτή, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η υπαιτιότητα- ο βαθμός υπαιτιότητας (δόλος, αμέλεια)- του δράστη.

Πράγματι, στην αρχαιότητα ο ένοχος ανθρωποκτονίας, είτε εκ προμελέτης, είτε εξ αμελείας ,ή εν αμύνη τελεσθείσας, θεωρείτο μίasma της χώρας, ο πιο εχθρικός από τους ανθρώπους προς τους θεούς, για αυτό και ο Οιδίπους όταν μαθαίνει ότι έγινε ο φονιάς του πατέρα του αναφωνεί: «Απάγετ' εκτόπιον ότι τάχιστα με απάγετ' ω φίλοι

²⁸⁷ Λιακόπουλος, *Η νομοθεσία της αρχαίας αθηναϊκής πολιτείας*, Θεσσαλονίκη, εκδ.Κυρομάνος, 1999, σελ. 278

²⁸⁸ Δεληκωστόπουλος Σ., *Γένεση του δικαίου και αρχαιοελληνική ποίηση*, Αθήνα-Κομοτηνή ,εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, , 1996, σελ. 167

²⁸⁹ Δεληκωστόπουλος Σ., *Γένεση του δικαίου και αρχαιοελληνική ποίηση*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1996, σελ.168

τον μεγ'όλεθριον τον καταρατότατον έτι δε και θεοίς εχθρότατον βροτών.»²⁹⁰ Ο Οιδίπους, πάνω στην απελπισία του, ζητάει να εκπατρισθεί ως ανόσιος μιάστωρ του πατρώου εδάφους ,υχόμενος τον θάνατο²⁹¹ και αιδούμενος το φως , με το χέρι που σκότωσε τον ίδιο του τον πατέρα, βγάζει τα μάτια του.

Και σε αυτήν την τραγωδία ο πρωταγωνιστής πέφτει θύμα των πράξεων των προγόνων του, τις οποίες πληρώνει ακριβά, έστω και αν δεν φέρει καμιά ευθύνη για αυτές. (ευθύνη των επιγόνων για τα προγονικά εγκλήματα). Η θεϊκή δικαιοσύνη, που οδηγεί τα παιδιά αμαρτωλών γονέων να πληρώνουν τα εγκλήματα τους, μπορεί να φανεί τόσο σκοτεινή και αυθαίρετη όσο η βία του τυράννου²⁹². Η πράξη προσβολής από τους προγόνους του θεϊκού στοιχείου ενεργεί καταστροφικά τόσο για τον αθώο απόγονο των Λαβδακιδών, τον Οιδίποδα, όσο και σε τρίτους, δηλαδή για τον λαό της Θήβας, ο οποίος επίσης κινδυνεύει να αφανιστεί²⁹³. Η άδικη πράξη των προγόνων, συνεπώς, μετατρέπεται σε ανταποδοτικό μίasma ,που περνάει στις επόμενες γενιές και κάποτε δίπλα σε αυτούς που ζουν δίπλα στον δράστη.

Το αδίκημα της αιμομιξίας, θεωρείται στον αρχαιοελληνικό κόσμο, ως αντικείμενο στους νόμους της φύσεως, στα άγραφα και ασφαλή των Θεών νόμιμα.²⁹⁴. Ο Οιδίπους ,συναισθανόμενος το μέγεθος της ευθύνης του ,εξαιτίας της αθέτησης των νόμων αυτών, αποκαλεί τον εαυτό του «καταρατότατο και τοις θεοίς εχθρότατον βροτών».

Τέλος, στον ελληνικό νομικό κόσμο, ανευρίσκονται ίχνη τρισλειτουργικής κοινωνικής δομής²⁹⁵ ,τα οποία είναι έντονα στην αρχαϊκή περίοδο και εντοπίζονται στις τραγωδίες του Αισχύλου, αλλά και του Σοφοκλή και του Ευριπίδη.²⁹⁶ Οι δύο

²⁹⁰ Στιχ. 1340 και 97 «Μίασμα χώρας ως τεθραμμένον χθονί εν τηδ' ,ελαύνεν μηδ' ανήκεστον τρέφειν.»

²⁹¹ Στιχ. 353, 1410 Η Θήβα υποφέρει, νοσεί (στιχ. 26-27, 59-61, 303, 307) από το μίasma του Οιδίποδα ,που έχει προκαλέσει τον λοιμό στην πόλη(στιχ. 29).

²⁹²Vernant J. P. –Naquet-Vidal P., *Μύθος και Τραγωδία στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα, εκδ.Ζαχαρόπουλος, 1988, σελ. 36.

²⁹³Δεληκωστόπουλος Σ., *Γένεση του δικαίου και αρχαιοελληνική ποίηση*,Αθήνα-Κομοτηνή,εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, , 1996, σελ. 176

²⁹⁴Κωστής Κ., *Περί αδικήματος και ποινής εν τη αρχαία ελληνική τραγωδία, (λόγος εκφωνηθείς τη 16 Δεκεμβρίου 1884)*, Αθήνα, τυπογραφείο Παλιγγενεσία, 1885, σελ. 24

²⁹⁵ Εν συντομία αναφέρεται πως η αρχαϊκή ινδοευρωπαϊκή κοινωνία, είχε μια ιδιαίτερη δομή συγκροτούμενη εκ τριών λειτουργιών: μιας πρώτης η οποία είχε αντικείμενο τη θρησκεία και την εξουσία, μιας δεύτερης που είχε ως αντικείμενο τον πόλεμο και την άσκηση βίας και μιας τρίτης, η οποία είχε ως αντικείμενο την παραγωγή και την γονιμότητα. Κατζούρος Φ., «Η τρισή κοινωνική δομή εις τας Θηβαϊκής τραγωδίας του Σοφοκλέους», Τόμος Β', τεύχος β',Ανάτυπο από τηνΕταιρεία Βοιωτικών Μελετών,Αθήνα, εκδ.Εταιρεία Βοιωτικών Μελετών, 1995, σελ.949.

²⁹⁶ Κατζούρος Φ., «Η τρισή κοινωνική δομή εις τας Θηβαϊκής τραγωδίας του Σοφοκλέους», Ανάτυπο από τηνΕταιρεία Βοιωτικών Μελετών,Τόμος Β', τεύχος β, Αθήνα, εκδ.Εταιρεία Βοιωτικών Μελετών, 1995, σελ. 951

τραγωδίες των οποίων η σκηνή υπόκειται στην Θήβα, η Αντιγόνη και ο Οιδίπους Τύραννος ,προϋποθέτουν την ύπαρξη μιας κοινωνίας ,η οποία παρουσιάζει τρισσή λειτουργική δομή , το δε δράμα εκτυλίσσεται ως μία σύγκρουση ενός ανώτατου άρχοντα ,προερχομένου από την πολεμική λειτουργία, προς τους κανόνες που διέπουν ένα τέτοιο σύστημα.

Πιο συγκεκριμένα, από την συγκινητική σκηνή που οι ικέτες εκφράζουν δια του στόματος του ιερέα το παράπονο τους στον Οιδίποδα, όπου ο Οιδίπους χαρακτηρίζει την ομάδα των τέκνων ως νέα τροφή και από τη φύση των παραπόνων τους, τα οποία αφορούσαν την γεωργική και κτηνοτροφική παραγωγή ως και την ανθρώπινη γονιμότητα, φανερώνει ότι αυτή η ομάδα ενεργεί ως ο εκπρόσωπος της τρίτης παραγωγικής λειτουργίας ,την οποία απαρτίζει η μάζα των πολιτών, που επιλέγει ως εκπρόσωπο της τα νέα παιδιά ,τα οποία κομίζουν την ικεσία του λαού. Συνεπώς, οι δύο λειτουργίες, η παραγωγική και η θρησκευτική ,που εκπροσωπούνται από τον ιερέα, προβάλλουν το αίτημα τους στον ηγέτη της πόλεως.²⁹⁷

Το αντίρροπο του αιτήματος των εκπροσώπων των δύο κοινωνικών λειτουργιών αποτελεί η απάντηση του Απόλλωνα, την οποία κατ' εντολή του Οιδίποδα μεταφέρει ο Κρέων, ο οποίος εκπροσωπεί την πολεμική λειτουργία, στην οποία και ο ίδιος ο Οιδίπους ανήκει, αφού έχει καταλάβει την εξουσία ,μέσω πολεμικής σύγκρουσης, που ως αποτέλεσμα είχε την θανάτωση του Λαίου.

Ας σημειωθεί ότι ο Οιδίπους διαπράττει προσβολή όλων των λειτουργιών. Πρώτον, προσβάλλει την Τρίτη λειτουργία, διότι συνάπτει γάμο ανόσιο, εκ του οποίου γεννιούνται τέκνα που φέρουν στίγμα και διότι γίνεται υπαίτιος της φθοράς της παραγωγικής διαδικασίας, όπως προκύπτει από τα λεγόμενα του χορού²⁹⁸. Δεύτερον, προσβάλλει διπλά την θρησκευτική εξουσία, διότι αρχικά προκαλεί τον θάνατο της Σφίγγας, η οποία είχε θεία ιδιότητα, και ,δεύτερον, επειδή συγκρούεται με τον Μάντη Τειρεσία, τον εκπρόσωπο της θρησκευτικής λειτουργίας. Τέλος, προσβάλλει την πολεμική λειτουργία, εκπρόσωπος της οποίας είναι ο Κρέων, όταν τον κατηγορεί πως ορέγεται την αρχή αυτού.

Ευριπίδης

Μήδεια

Χρονολογικά στοιχεία

Η Μήδεια διδάχθηκε την τραγωδία στα Μεγάλα Διονύσια το 431 π.Χ. και κατέλαβε την Τρίτη θέση στους δραματικούς αγώνες. Και σε αυτήν την τραγωδία οι συγκρούσεις αποτελούν πραγματικότητα για τους ήρωες και προέρχονται από

²⁹⁷ Στιχ. 17-19

²⁹⁸ Στιχ.171-174

αυτούς. Το βαρβαρικό δίκαιο της Μήδειας, η οποία επιθυμεί την αποκατάσταση του δικαίου και δρα αυτοδίκως προκειμένου να το αποκαταστήσει, συγκρούεται με το πολιτισμένο δίκαιο του αδικήσαντα αυτήν Ιάσονα και το ασθενέστερο κοινωνικά γυναικείο φύλο συγκρούεται με το ισχυρότερο κοινωνικά ανδρικό.

Περίληψη υπόθεσης

Η Μήδεια²⁹⁹ προδίδει τον πατέρα της, τον Αιήτη βασιλιά της Κολχίδας, και παράσχει βοήθεια στον Ιάσονα, προκειμένου να κλέψει το χρυσόμαλλο Δέρας. Δραπετεύει με τον Αργοναύτη, με τον οποίο είναι ερωτευμένη, ενώ δεν διστάζει ταυτόχρονα να απαγάγει τον αδελφό της, τον Άψυρτο, τον οποίο τελικά δολοφονεί και τεμαχίζει, με σκοπό να καθυστερήσει τη σύλληψή της, από τον πατέρα της, Αιήτη, ο οποίος είναι απασχολημένος με τη συλλογή των μελών του διαμελισμένου του γιου. Έτσι ξεκινά η εγκληματική της δράση στην Κολχίδα: δρώντας ως συνεργός σε κλοπή και δολοφονώντας με ιδιαίτερα άγριο τρόπο τον αδελφό της, τον οποίο πρώτα απαγάγει, ενώ εν συνεχεία στην Ιωλκό, λειτουργεί ως ηθικός αυτουργός σε φόνο³⁰⁰.

Η εγκληματική δράση της Μήδειας, μέσα από την ομώνυμη τραγωδία του Ευριπίδη, συνεχίζεται στην Κόρινθο, όταν ο Ιάσωνας λαμβάνει την απόφαση να παντρευτεί την κόρη του βασιλιά της πόλης, Κρέοντα. Ενώ είναι υποχρεωμένη να αποχωρήσει³⁰¹, ζητά ως χάρη, να παραμείνει μια ακόμη ημέρα στην Κόρινθο, με σκοπό να εκτελέσει μια ακόμη εγκληματική πράξη: να δηλητηριάσει την Κορίνθια πριγκίπισσα, στέλνοντάς της, με τα παιδιά της, ένα δηλητηριασμένο φόρεμα και ένα χρυσό στεφάνι. Η άτυχη γυναίκα βρίσκει τραγικό θάνατο, παρασύροντας σε αυτόν και τον πατέρα της, που προσπαθεί να τη σώσει. Οι εγκληματικές της πράξεις και συνεπώς τα εκδικητικά της σχέδια, δεν σταματούν εδώ. Η Μήδεια, προκειμένου να προκαλέσει ιδιαίτερο πόνο στον άπιστο³⁰² Ιάσονα, δεν διστάζει να δολοφονήσει τα ίδια της τα παιδιά και να διαφύγει στην Αθήνα³⁰³, με το άρμα του θεού Ήλιου, τη βοήθεια του οποίου είχε ήδη ζητήσει, για την επίτευξη του σκοπού της και την

²⁹⁹ Το όνομά της, μία λέξη ελληνική, ετυμολογικά συγγενής με το Μητις<Μήδομαι: σκέφτομαι, εφευρίσκω, προνοώ, νοιάζομαι, καθορίζει την ουσία της. Κοτταρίδη Α., «Γυναίκες του Μύθου, Μήδεια, το τίμημα της γνώσης», *Επτά ημέρες, Καθημερινή*, 20.08.2000,σελ. 4

³⁰⁰ Εφόσον πείθει τις θυγατέρες του γέροντα Πελία να τον τεμαχίσουν και να τον βράσουν.

³⁰¹ Ο Κρέων ως βασιλιάς της πόλης, διαθέτει το δικαίωμα να απελάσει άμεσα τόσο εκείνη, όσο και τα παιδιά της

³⁰² Αν και υπήρχε η πεποίθηση για την αμοιβαία υποχρέωση των συζύγων, ως προς την αυστηρή τήρηση της συζυγικής πίστωσης, η τέλεση απιστίας, από την πλευρά του άνδρα ήταν λιγότερο αξιόποινη, καθώς η απιστία από την πλευρά της γυναίκας, είχε ως ενδεχόμενο, την προσβολή της οικογενειακής τάξης.

³⁰³ Όπου ο βασιλιάς Αιγέας, της προσφέρει πολιτικό άσυλο

αποκατάσταση του δικαίου. Παρόλο δηλαδή που προβαίνει σε παραβίαση τόσο του φυσικού, όσο και του ανθρώπινου νόμου, δολοφονώντας, παραμένει ατιμώρητη³⁰⁴.

Δικαιικά ζητήματα και αξίες

Το αν όντως αδικείται περισσότερο απ' ό,τι αδικεί, δεν θα απαντηθεί. Βέβαιο ωστόσο είναι ότι ο χορός³⁰⁵, ο οποίος αποτελείται από Κορίνθιες γυναίκες, θεωρεί πως η Μήδεια είναι μια αδικημένη σύζυγος, που προδίδεται από τον άνδρα της³⁰⁶- χωρίς όμως να αναφέρεται με βάση ποιο δίκαιο- και που θα έχει με το πλευρό της, τον Δία, ως προστάτη του δικαίου.³⁰⁷ Ως άδικη πράξη, ο Χορός θεωρεί την μοιχεία³⁰⁸, στην οποία αρκετές φορές αναφέρεται,³⁰⁹ ενώ φαίνεται πως η παιδοκτονία σχετίζεται με την απιστία του Ιάσονα³¹⁰. Σύμφωνα με τη δική του θεώρηση επίσης, η συζυγική αφοσίωση τελεί σε άμεση σύνδεση, όχι μόνο με την δικαιοσύνη, αλλά και με την κοινωνική θέση³¹¹. Η Μήδεια, αρχικά σιωπά, παρόλο που έχει προδοθεί από τον σύζυγό της, ούσα νικημένη από τον ισχυρότερο³¹² κάτι που οδηγεί τον Σχινά³¹³ να συμπεράνει πως αδικείται διπλά. Ο αδύναμος, όχι μόνον αδικείται από τον ισχυρότερο που τον αδικεί, αλλά και αφ' εαυτού του, εφόσον δεν μπορεί να υπερασπιστεί και να διεκδικήσει το δίκαιο του.

Παρότι ο χορός, αναφέρει ότι η Μήδεια αδικήθηκε διπλά, προσπαθεί να την αποτρέψει, όταν εκείνη ετοιμάζεται να σκοτώσει τα παιδιά της, για να εκδικηθεί τον

³⁰⁴ Κοτταρίδη Α., «Γυναίκες του Μύθου, Μήδεια, το τίμημα της γνώσης», *Επτά ημέρες, Καθημερινή*, 20.08.2000,σελ.6

³⁰⁵ Στιχ. 26

³⁰⁶ Ο οποίος παρουσιάζεται ως ο υπεύθυνος που ώθησε την Μήδεια στην παραβίαση του δικαίου, Αλεξοπούλου Χ., *Γυναικεία δράση στον Ευριπίδη – Εκδίκηση και επιβολή*, Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα,2000, σελ. 69

³⁰⁷ Στιχ. 158

³⁰⁸ Στιχ. 494, όπου η Μήδεια ρωτά τον άντρα της πότε έπαψε να σέβεται τα θέσμια. Πάντως, η μονομερής εγκατάλειψη του συζύγου ή της συζύγου ήταν δικαίωμα, που είχε ο άνδρας και η γυναίκα. Συνεπώς, η εγκατάλειψή της από τον Ιάσονα δεν αποτελούσε άδικη πράξη. Δεληκωστόπουλος Σ., *Γένεση του δικαίου και αρχαιοελληνική ποίηση*, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, , 1996, σελ.134

³⁰⁹ Στιχ. 159, 206, 436-438 και 443-445

³¹⁰ Στιχ. 998-1001, 1290-1292

³¹¹ Στιχ. 157, 208-209, 659-662,1000

³¹² Στιχ. 314-315

³¹³ Σχινάς Γ. , *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας του Δικαίου*, Τόμος Α , Αθήνα, εκδ. Σάκκουλα,2005,σελ. 506

Ιάσονα, διότι κατά τον τρόπο αυτόν θα δείξει τον απαραίτητο σεβασμό στους νόμους και θα αποκομίσει οφέλη.³¹⁴ Ομοίως, ο χορός ,σε άλλο σημείο της τραγωδίας, προσπαθεί να εμποδίσει την τέλεση παιδοκτονίας ,λέγοντας ότι θα μολυνθεί το χόμα από το αίμα των παιδιών της και ότι τέτοιου είδους θάνατοι, δηλαδή των συγγενών, (πόσο μάλλον των παιδιών) φέρνουν τον αφανισμό των θνητών και τιμωρίες στα σπίτια τους από τους θεούς³¹⁵.

Η Μήδεια ως παιδοκτόνος, θεωρείται πρόσωπο τραγικό καθώς συνδυάζει το πράττειν με το πάσχειν και μέσα από την αμφισημία του καλού και του κακού, καθιστά το δίκαιο άδικο και το όσιο ανόσιο³¹⁶.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον επίσης, προκαλεί η αντιφατική συμπεριφορά της Μήδειας , η οποία από τη μία επικαλείται τον Δία και την Θέμιδα³¹⁷ προτρέποντας τους να λάβουν υπόψη τους όλα όσα έπαθε από την Κορίνθια πριγκίπισσα και τον Ιάσονα , ενώ από την άλλη θεωρεί ότι δεν υπάρχει δικαιοσύνη στα μάτια των ανθρώπων.³¹⁸ Ίσως ξεκινώντας από τη θέση ότι δεν υπάρχει δικαιοσύνη στους ανθρώπους την αναζητά από τους θεούς. Αλλά τι αξία έχει αυτό, αν η απαίτηση για δικαιοσύνη αναφέρεται στις σχέσεις της με ανθρώπους και όχι με τους θεούς; Εξάλλου, στον Ευριπίδη οι άνθρωποι δρουν αυτοβούλως, δεν επηρεάζονται από την επιθυμία των θεών³¹⁹. Όπως και να 'χει ,η Μήδεια εξηγεί στον χορό ότι θα τιμωρήσει τον Ιάσονα «ενδίκως», με τον δικό της τρόπο. Επιλέγει την αυτοδικία, δικαιολογημένα ή μη, εφόσον δεν δείχνει εμπιστοσύνη στη δικαιοσύνη, την οποία ωστόσο απαιτεί επιτακτικά, εμφορούμενη από το υψηλό περί δικαίου αίσθημα που την διέπει³²⁰. Ο Ιάσοντας έχει αδικήσει κατάφωρα τόσο εκείνη, όσο και τα παιδιά τους. Αυτό αποτελεί και το κίνητρο που την ωθεί στην παιδοκτονία³²¹.

³¹⁴ Στιχ. 812-813.

³¹⁵ Στιχ.1268-1270

³¹⁶Μπακονικόλα Χ., *Στιγμές της ελληνικής τραγωδίας*, τόμος Β', Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, 2004
Σελ. 104

³¹⁷ Εκτός από το Δία, την μέριμνα για την προστασία του δικαίου είχαν : η εύβουλη Θέμιδα, η Δίκη και οι Ερινύες

³¹⁸ Στιχ.219

³¹⁹ Δεληκωστόπουλος Σ., *Γένεση του δικαίου και αρχαιοελληνική ποίηση*, Αθήνα-Κομοτηνή, ,εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1996 , σελ. 132

³²⁰ Ευριπίδης,*Μήδεια*, μτφ. Τ.Ρούσσοσ,Αθήνα, εκδ. Κάκτος, 1992, σελ.70-71 και στιχ. 309

³²¹ Σύμφωνα με τον κ.Κωστή , η ελευθερία βουλήσεως , ως παράγωγη αιτία του αδικήματος , παρουσιάζεται με σαφήνεια, μέσα από τον μονόλογο της Μήδειας. Απεικονίζεται καθαρά ο ψυχικός αγώνας , τον οποίο διατελεί κατά τη στιγμή της απόφασης, του θανάτου των παιδιών της. Το αίσθημα της εκδίκησης , το οποίο υποδαυλίζει , η ορμή της ζηλοτυπίας , την παροτρύνει στην εκτέλεση του συγγερότατου εγκλήματος. Η μητρική στοργή παραλύει προς στιγμήν, την δύναμη των αποφάσεων και το χέρι ατονεί, αλλά αμέσως ακολουθεί το αίσθημα της εκδίκησης , χωρίς να

Στον Κώδικα αξιών της Μήδειας περιλαμβάνονται ο σεβασμός του δικαίου, η τιμή, η ανταπόδοση στην ευεργεσία και η υπεράσπιση του θεσμού του γάμου, η προσβολή του οποίου επισύρει εκδικητικά συναισθήματα³²².

Ανεξαρτήτως των ανωτέρω, αυτό που μετά βεβαιότητας προκύπτει από το έργο του Ευριπίδη, είναι η αντίληψή του για την δικαιοσύνη, η οποία επιβεβαιώνεται από τα λόγια του χορού και δη από τους εξής στίχους: «ἄνω ποταμῶν ἱερῶν χωροῦσι παγαί, καὶ δίκαια πάντα πάλιν στρέφεται³²³...». Η δικαιοσύνη στον Ευριπίδη είναι συμβατή με τους φυσικούς νόμους, ενώ η αδικία αντίκειται σε αυτούς. Η αντίληψη αυτή φαίνεται πως είναι κοινή σε Ευριπίδη και Αριστοτέλη.

Ο Ιάσωνας στον αγώνα λόγων, δεν αρνείται τις θυσίες, που εκείνη επικαλείται ότι έκανε για εκείνον, προσπαθεί όμως να τις αποδώσει στην ιδιοτέλεια της και στην επιρροή των θεών. Παράλληλα, τονίζει τη δική του προσφορά προς αυτήν. Η βάρβαρη γυναίκα, χάρις σ' αυτόν ζει στην Ελλάδα, μια ελεύθερη και ευνομούμενη κοινωνία, όπου τη δοξάζουν και την τιμούν και όχι σε μια κοινωνία όπου επικρατεί το δίκαιο του ισχυρότερου και η βία. Μια κοινωνία, όπου η καλή φήμη είναι πολυτιμότερη από τα υλικά αγαθά. Αδίκως επομένως ισχυρίζεται ότι οι άνθρωποι δεν κρίνουν δίκαια.³²⁴ Ωστόσο και μέσα σ' αυτήν την πολιτισμένη κοινωνία, η Μήδεια υποτάσσεται τώρα στο δίκαιο του ισχυρότερου. Αυτό που της προσφέρεται σε αντάλλαγμα για την εγκατάλειψή της είναι χρήματα και ασφάλεια. Ο Ιάσων επιλέγει την κορίνθια πριγκίπισσα για λόγους συμφέροντος, δρώντας ως ωφελιμιστής, με γνώμονα τον ψυχρό υπολογισμό. Η προδοσία του, παρότι επικαλύπτεται με το πολυτελή μανδύα της σοφίας και του ορθού λόγου, δεν παύει να αποτελεί μια ανόσια πράξη. Ο Ιάσων έχει καταπατήσει τους όρκους του³²⁵. Είναι επομένως, ο εκφραστής μιας δεδομένης πολιτικής και κοινωνικής κατάστασης. Τόσο

αφαιρεί τη συνείδηση των πράξεων και την ευθύνη αυτών, όπως ακριβώς ομολογεί και η ίδια. Στιχ 1078,

³²² Αλεξοπούλου Χ., *Γυναικεία δράση στον Ευριπίδη – Εκδίκηση και επιβολή*, Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 2000, σελ. 75

³²³ Πίσω πηγαίνουν τα ιερά νερά των ποταμών και ανάποδα γυρίζουν δικαιοσύνη και όλα

³²⁴ Στ 536-538 και Όλες οι γυναικείες μορφές του Ευριπίδη «μας δείχνουν της αλήθειας της θέσης τους όπως είναι, και πολλές, εκτός από της γυναίκας τη θέση, μας δείχνουν και του ανθρώπινου όντος ποια είναι η θέση μέσα στον κόσμο, τέτοιον που τον γνώρισε ο Αθηναίος ποιητής της εποχής του Περικλή και του Πελοποννησιακού πολέμου.» Διαμαντόπουλος Α., *Ευριπίδου Μήδεια με τη Μαρία Κάλλας*, Αθήνα, εκδ. Νίκας-Τεγόπουλος Ε.Ε. 1978, σελ. 11.

³²⁵ «Η αντίθεση του πιστού βάρβαρου και του ψευδόμενου Έλληνα ήταν ήδη από καιρό κοινοτοπία». Ευριπίδης, *Μήδεια*, εισαγωγή D.L.Page, μτφρ. Γ. Γιατρομανωλάκης, Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, 1990, σελ. 30. Και Κατά τον Ισοκράτη «...η ρητορική παιδεία ταυτίζεται με το πνεύμα της Αθήνας και τον χαρακτήρα των πολιτών της. Χαρακτηριστικά υπεροχής των Αθηναίων δεν είναι ούτε οι πολεμικές ενασχολήσεις, ούτε η ευνομία, αλλά η φρόνηση και ο ωραίος λόγος...». Αλεξίου Ε., «Η ρητορική στην κλασική αρχαιότητα», *Γράμματα Ι: Αρχαία Ελληνική και Βυζαντινή Φιλολογία, τόμος Α΄*, Πάτρα, εκδ.Ε.Α.Π., 2001, σελ. 423.

ο Αιγέας , όσο και κορυφαία του χορού αντιδρούν στα λόγια του Ιάσονα και τον αποδοκιμάζουν³²⁶, αφού παραπέμπουν σε λόγια Σοφιστή³²⁷.

Η Μήδεια είναι η σύζυγος σε μια ανδροκρατούμενη κοινωνία, υποταγμένη στη άδικη μοίρα που οι άνδρες ορίζουν γι' αυτήν³²⁸. Πάνω από όλα είναι μια βάρβαρη, θύμα ξενηλασίας³²⁹, πράγμα που επιβαρύνει ακόμη περισσότερο τη θέση της. Μόνο που δεν υπομένει τη μοίρα της αδιαμαρτύρητα. Είναι οργισμένη και ασυγκράτητη, είναι μια προδομένη γυναίκα που ο έρωτάς της έχει μετατραπεί σε μίσος. Ικανή για κάθε ακραία πράξη, καθώς για εκείνη οι δεσμοί αίματος είναι ισχυρότεροι από τις κοινωνικές σχέσεις³³⁰. Εκείνη για την αγάπη ενός ξένου, αρνείται τον κόσμο της, προδίδει τον πατέρα της, εξυφαίνει την δολοφονία του βασιλιά , για να βρεθεί ξεριζωμένη , με μόνη πατρίδα³³¹ το κρεβάτι του συζύγου της , που χωρίς δισταγμό την εγκαταλείπει προκειμένου να εξασφαλίσει το μέλλον των παιδιών του, όπως προφασίζεται. Έτσι αποφασίζει μία για πάντα, να εκδικηθεί για όλα τα δεινά που υποφέρει το φύλο της. Σκοτώνοντας τα παιδιά που η ίδια γέννησε και στερώντας του την δυνατότητα να αποκτήσει άλλα, καταδικάζει τον Ιάσονα σε κοινωνικό εunuχισμό. Φανερώνει με αυτόν τον τρόπο τις ακραίες συνέπειες , ενός συστήματος, βασισμένου στην ανισότητα και στην πόλωση των φύλων, στο όνομα της απόλυτης ανδρικής εξουσίας, που θέλει τα παιδιά «αδιοκτησία» του πατέρα και «ξένα» για τη μητέρα.

³²⁶ Στιχ. 576-578 και 695

³²⁷ Θεωρείται πως ο Ευριπίδης ,σε αυτούς τους στίχους, αποδοκιμάζει τους σοφιστές. Σχινάς Γ. , *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας του Δικαίου*, Τόμος Α , Αθήνα, εκδ. Σάκκουλα, 2005, σελ. 507. Bonnard A. , *Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός*, τόμος 3, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1985, σελ. 18 και De Romilly J., *Ο νόμος στην ελληνική σκέψη, από τις απαρχές στον Αριστοτέλη*, Αθήνα , εκδ. Το Άστυ, 199, σελ. 29-30.

³²⁸ Για την πατριαρχική Αθήνα του 5^{ου} αιώνα , , την πόλη που φιλοδόξησε περισσότερο από κάθε άλλη να μορφοποιήσει του Νόμου και του Ορθού λόγου, την κοινωνία που καταδίκασε τις γυναίκες, στη σιωπή, στην αμάθεια και την αφάνεια, η Μήδεια είναι μία ηρωίδα αρνητική. Κοτταρίδη Α., «Γυναίκες του Μύθου, Μήδεια, το τίμημα της γνώσης», *Επτά ημέρες, Καθημερινή*, σελ.4-7

³²⁹ Διαμαντόπουλος Α., *Η πολιτική μαρτυρία του ερωτικού μύθου στην Τραγωδία, Μήδεια-Ιππόλυτος*, Αθήνα, χ.ε, 1978, σελ. 58

³³⁰ Ανδριανού Ε- Ξιφάρá Π, «Η τραγωδία και το σατυρικό δράμα της κλασικής περιόδου», *Ο Δραματικός λόγος από τον Αισχύλο ως τον Μέγανδρο*, Πάτρα ,εκδ. ΕΑΠ, 2001, σελ. 88

³³¹ Και οι τραγικοί ποιητές, όπως πολύ σωστά παρατηρεί ο κ. Κωστής, χαρακτηρίζουν ως αξιόποινη την προσβολή των καθηκόντων της ξενίας. Η Μήδεια αποκαλεί ψεύδορκο και «ξεναπάτη» , τον Ιάσονα, εξαιτίας της άδικης συμπεριφοράς που δείχνει απέναντί της, παρόλο που είναι ξένη. Κωστής Κ., *Περί αδικήματος και ποινής εν τη αρχαία ελληνική τραγωδία, (λόγος εκφωνηθείς τη 16 Δεκεμβρίου 1884)*, Αθήνα, τυπογραφείο Παλιγγενεσία, 1885, σελ.

Στην τραγωδία αυτή του Ευριπίδη, συγκρούεται το βαρβαρικό δίκαιο³³² της Μήδειας, η οποία κινείται από την σφοδρή επιθυμία αποκατάστασης του³³³ -όπως το εννοεί εκείνη- και από την έλλειψη κανόνων προστασίας αυτού³³⁴, και το πολιτισμένο δίκαιο του Ιάσονα, ο οποίος κινείται βάσει του ατομικού συμφέροντος.³³⁵

Η τραγωδία αυτή είναι κοινωνική, πολιτική και δη νομική. Πρόκειται για την διαδικασία παρασκευής και γένεσης δικαίου, κατά την οποία η πόλη αποτελεί τον ενεργό φορέα που ερευνά στον χώρο του δικαίου κάνει περισυλλογή του υλικού της και προχωρά στην άρθρωση και την ανάπτυξη της νομικής σκέψης δημόσια. Η Μήδεια που αντιπροσωπεύει την κοινωνία δίνει αγώνα μπροστά σε όλους, να γεννήσει το δίκαιο³³⁶.

Η Μήδεια, τέλος, δίνει και έναν ακόμη αγώνα: τον αγώνα κατά των ανδρών, που φέρονται εξευτελιστικά στις «κοινωνικά κατώτερες» γυναίκες τους.³³⁷ Η Μήδεια μάλιστα προσπαθεί να ξεσηκώσει τον χορό που αποτελείται από γυναίκες, λέγοντας: «θα προτιμούσα τρεις φορές να σταθώ δίπλα στην ασπίδα, παρά να γεννήσω έστω και μια φορά!» Η γυναίκα έχει το δικό της πεδίο μάχης, το οποίο και δικαιούται να υπερασπιστεί: την νυφική κλίνη. («Σ' όλα τα άλλα η γυναίκα φοβάται και δεν έχει την δύναμη να αντικρίξει τα όπλα. Μα αν τύχει να αδικηθεί στην κλίνη της δεν υπάρχει άλλη ψυχή πιο αιμοβόρα.»)

³³² Η ηρωίδα δεν κατάγεται από την Αθήνα

³³³ Δεληκωστόπουλος Σ. , *Γένεση του δικαίου και αρχαιοελληνική ποίηση*, Αθήνα-Κομοτηνήεκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, , 1996, σελ.134

³³⁴ Η Μήδεια φιλοδοξούσε να καλύψει αυτό το κενό του νόμου . Αυτή η έλλειψη ήταν που όπλισε το χέρι της. Sourvinou-Inwood C.,*Αρχαία Ελληνική Τραγωδία, Θεωρία και Πράξη, (επιμ)Μαρκαντωνάτος, Α.,Τσαγγάλης Χ.,*Αθήνα, εκδ.Gutenberg, 2008, σελ. 151.

³³⁵BonnardA. ,*Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός*, τόμος 3, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1985,σελ. 18.

³³⁶Δεληκωστόπουλος Σ. , *Γένεση του δικαίου και αρχαιοελληνική ποίηση*, Αθήνα-Κομοτηνήεκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, , 1996, σελ. 130 -131

³³⁷BonnardA. ,*Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός*, τόμος Γ', Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1985, σελ.16.

Εκάβη

Χρονολογικά στοιχεία

Η Εκάβη του Ευριπίδη γράφτηκε πιθανώς κατά το 425 π.Χ. και ανήκει στον κύκλο των τραγωδιών του Ευριπίδη που αντλεί τον μύθο της από τον Τρωικό κύκλο.³³⁸ Το ανταποδοτικό –άγραφο δίκαιο, ο σεβασμός του δικαίου της προστασίας των ξένων και ο νόμος που επέβαλλε την μη θανάτωση των δούλων από τον κατακτητή, η διαιτησία του Αγαμέμνονα για την επίλυση της διαφοράς και η εφαρμογή της αρχής της εκατέρωθεν ακροάσεως, η σύλληψη της ιδέας ενός πανανθρώπινου δικαίου από την Εκάβη και η αντίληψη του ουτοπιστικού χαρακτήρα μιας τέτοιας σκέψης από την ίδια και ο θεσμός της δουλείας³³⁹ είναι τα θέματα που παρουσιάζονται σε αυτήν την τραγωδία.

Περίληψη υπόθεσης-Δικαιικά ζητήματα και αξίες

Η Εκάβη, όπως περίπου και η Κλυταιμνήστρα, μετά τον φόνο του δεύτερου παιδιού της, του Πολύδωρου, καθοδηγούμενη από τους άγραφους νόμους του ανταποδοτικού δικαίου³⁴⁰, λαμβάνει την απόφαση να εκδικηθεί για τον άδικο χαμό τόσο του γιου της, όσο και της κόρης της. Σχετικά με τον προηγηθέντα θάνατο της κόρης της, της Πολυξένης, η Εκάβη εκφράζει τις αμφιβολίες της, σχετικά με το αν ήταν άδικη ή δίκαιη, η πράξη της σφαγής³⁴¹ της, πάνω στον τάφο του Αχιλλέα, και πιθανολογεί πως η θανάτωση της ήταν επιθυμία του Αχιλλέα³⁴² να ανταποδώσει τα ίσα στους εχθρούς του. Ωστόσο, η Πολυξένη δεν είχε αναμειχθεί με κανένα τρόπο στην δολοφονία του, αλλά απλώς υπήρξε θύμα μιας πρακτικής των κατεχόντων την

³³⁸ Lesky A., *Η τραγική ποίηση των αρχαίων Ελλήνων*, τόμος Α', Αθήνα, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., 1997, σελ. 102.

³³⁹ Η δουλεία γίνεται γρήγορα η κυρίαρχη μορφή παραγωγής σε όλους τους λαούς που εξελίσσονταν. Χάρη στη δουλεία, ο καταμερισμός εργασίας, ανάμεσα στη γεωργία και τη βιομηχανία, έφτασε σε σημαντικό επίπεδο και δημιούργησε τον ελληνικό πολιτισμό. Δίχως τον θεσμό αυτό, δεν θα μπορούσε να υπάρξει κράτος, τέχνη ή επιστήμη στην αρχαία Ελλάδα. Η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, η εξάπλωση του εμπορίου, η ανάπτυξη του κράτους και του δικαίου και η δημιουργία της τέχνης και της επιστήμης, ήταν δυνατές μόνο μέσω ενός αυξημένου καταμερισμού εργασίας. Η πιο απλή και φυσική μορφή αυτού του καταμερισμού υπήρξε η δουλεία. Μαρξ Κ.-Ενγκελς Φ., *Κείμενα για την Τέχνη*, επιμ. Μαστοράκη Τζ., Αθήνα, εκδ. Εξάντας, 1975, σελ. 77-78

³⁴⁰ Ορθά παρατηρεί η Αλεξοπούλου ότι είναι πλέον αναγκαίο η ηρωίδα να στηρίξει τη δράση της σε αμετακίνητες και σταθερές αξίες. Αλεξοπούλου Χ., *Γυναικεία δράση στον Ευριπίδη – Εκδίκηση και επιβολή*, Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 2000, σελ. 86

³⁴¹ Στιχ. 271

³⁴² Στιχ. 258-264

εξουσία να σκοτώνουν αδιακρίτως, η οποία δεν ήταν καθόλου αγαπητή στον Ευριπίδη.³⁴³

Πέραν αυτού στρέφεται εναντίον του νόμου που αφορά στους δολοφόνους δούλων³⁴⁴, ενώ παράλληλα λαμβάνει την απόφαση να στείλει τον Οδυσσέα, τον ίδιο της τον εχθρό, στους Αχαιούς, για να τους καταστήσει σαφές ότι είναι απαράδεκτη η θανάτωση αιχμαλώτων γυναικών³⁴⁵. Ιδίως στην περίπτωση της σφαγής της Πολυξένης, η Εκάβη έχει κάθε δικαίωμα να θεωρεί πως πρόκειται για μια πράξη άδικη, καθώς δεν δικαιολογείται από κανέναν άγραφο κανόνα του ανταποδοτικού δικαίου, αφού η κόρη της, ποτέ της δεν έβλαψε τον δολοφονηθέντα.

Σκέφτεται το δίκαιο της προστασίας των ξένων,³⁴⁶ και στην περίπτωση, του επίσης άδικου χαμού του Πολύδωρου³⁴⁷ και πιο συγκεκριμένα όταν ανακαλύπτει το άψυχο σώμα του, το οποίο έχει ρίξει στη θάλασσα ο δολοφόνος του, ο βασιλιάς της Θράκης Πολυμήστορας³⁴⁸. Τότε ζητά την βοήθεια του Αγαμέμνονα στην αποκατάσταση του δικαίου, υπογραμμίζοντάς του ότι ο Νόμος θα χαθεί, ακόμα και αν όλοι το δίκαιο σέβονται, ουσιαστικά θα εξαφανιστεί, εφόσον όσοι σκοτώνουν ξένους και βεβηλώνουν ιερά, παραμείνουν ατιμώρητοι.³⁴⁹ Πολύ σοφά, στη συνέχεια, διαπιστώνει η Εκάβη πως οι έννοιες δίκαιο και ισότητα δεν είναι ασύμβατες, πράγμα το οποίο αντιλαμβάνεται μέσω της ατιμωρησίας. Αν ένας που διαπράττει μια άδικη πράξη μένει ατιμώρητος, ενώ ένας άλλος τιμωρείται για την ίδια πράξη, υποδηλώνεται ότι ο νόμος, δεν τους μεταχειρίζεται ίσα, με αποτέλεσμα αυτό να συνεπάγεται κινδύνους για τις κοινωνίες. Ο Ευριπίδης, σε αντίθεση με τον Αισχύλο, αναδεικνύει την αξία του δικαίου, που προκύπτει από τους άγραφους νόμους και η οποία είναι ανώτερη από κάθε Θεό.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι στίχοι 783-788, στους οποίους η Εκάβη μιλά για ένα ιδιαίτερο είδος δικαίου το οποίο είναι κοινό σε όλους τους ανθρώπους, ελεύθερους ή δούλους, κατακτητές και κατεκτημένους, ανεξαρτήτως φυλετικής

³⁴³ Ευριπίδης, *Εκάβη*, Σειρά: Οι Έλληνες, μτφ. Τ. Ρούσσος, Εκδ. Κάκτος, Αθήνα, 1994, σελ. 50-51. Και Σχινάς Γ., *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας του Δικαίου*, Τόμος Α, Αθήνα, εκδ. Σάκκουλα, 2005, σελ. 519

³⁴⁴ Στιχ. 287-292

³⁴⁵ Η Εκάβη μάλιστα χαρακτηρίζει άναρχους, ακόλαστους και χειρότερους από πυρ τους ναύτες, διότι η συμπεριφορά τους απέναντι στις γυναίκες ήταν πολύ άσχημη. Ευριπίδης, *Εκάβη*, μτφ. Τ. Ρούσσος, Αθήνα, εκδ. Κάκτος, 1994, σελ. 76-77 και στιχ. 602-604

³⁴⁶ Στιχ. 701

³⁴⁷ Σχινάς Γ., *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας του Δικαίου*, Τόμος Α, Αθήνα, εκδ. Σάκκουλα, 2005, σελ. 520

³⁴⁸ Ο οποίος είχε αναλάβει το καθήκον προστασίας του Πολύδωρου από τον Πρίαμο.

³⁴⁹ Ευριπίδης, *Εκάβη*, μτφ. Τ. Ρούσσος, Αθήνα, εκδ. Κάκτος, 1994, σελ. 90-91.

καταγωγής. Ο Αριστοτέλης αναφέρεται σε ένα δίκαιο που υπάρχει με το ίδιο περιεχόμενο σε όλα τα μέρη του κόσμου, σε όλα τα έθνη, το φυσικό, που μαζί με το νομικό, αποτελούν το πολιτικό δίκαιο³⁵⁰. Το φυσικό δίκαιο έχει παντού την ίδια ισχύ και δεν εξαρτάται από τις αρνητικές γνώμες του κόσμου, σε αντίθεση με το θετικό-νομικό. Υπάρχει δηλαδή ένα δίκαιο, το οποίο έχει την αρχή του στην φύση και που, όπως ακριβώς τα φυσικά πράγματα είναι αμετάβλητα (η φωτιά καίει παντού), έτσι και αυτό δεν παρουσιάζει διαφορές από τόπο σε τόπο. Σε αντίθεση με την ιδεαλίστρια Εκάβη, ο Αριστοτέλης δεν αναφέρεται σε ένα δίκαιο κοινό σε όλους τους ανθρώπους ανεξαρτήτως κοινωνικής τάξεως, διότι εκ φύσεως υπάρχουν άνθρωποι που είναι δούλοι και δεσπότες³⁵¹, αλλά αναφέρεται σε ένα δίκαιο που έχει καθολική ισχύ, που είναι το ίδιο σε όλους τους λαούς. Παρόλα αυτά, η Εκάβη επικαλείται και τον νόμο, αφού οι ηθικές της αντιλήψεις περί ενός πανανθρώπινου δικαίου, δεν θα μπορούσαν άμεσα να βρουν εφαρμογή.

Εν τέλει, ο ίδιος ο Αγαμέμνων αναλαμβάνει να επιλύσει τη διαφορά³⁵² μεταξύ των δύο μερών, δίνοντας τον λόγο και στους δύο, με σκοπό να βγάλει μια δίκαιη κρίση, αφού πρώτα έχει ακούσει την τοποθέτηση και των δύο, επί του θέματος.³⁵³ Η Εκάβη, όπως επέτασσε το άγραφο δίκαιο, αντεκδικείται τον Πολυμήστορα, τραυματίζοντας τον στα μάτια, με τη βοήθεια του Αγαμέμνονα, ενώ στη συνέχεια σκοτώνει τα παιδιά του. Όταν εκείνος εκφράζει την αυτό-λύπη που αισθάνεται, διότι μια γυναίκα και δη δούλη τον νικά, η Εκάβη του απαντά ότι η ήττα του αποτελεί έργο της δικαιοσύνης.

Από τους στίχους 592-598, προκύπτει ότι εκ πρώτης όψεως οι αντιλήψεις της Εκάβης για την αρετή δεν διαφέρουν από την παραδοσιακή αριστοκρατική αντίληψη, σύμφωνα με την οποία η αξία εξαρτάται από την κληρονομικότητα, δηλαδή οι εσθλοί (αριστοκράτες, ευγενείς ως προς την καταγωγή) θεωρούνται αγαθοί, ενώ οι πονηροί (ταπεινής καταγωγής και κατώτερης κοινωνικής τάξης) θεωρούνται και ηθικά κακοί, κατώτεροι. Ωστόσο, ο τρόπος με τον οποίο συμπεριφέρονται οι βασιλικοί άνδρες, ο Οδυσσεύς, ο Αγαμέμνων και ο Πολυμήστορας έρχεται σε αντίθεση με την άποψη περί κληρονομικής αρετής. Έχει, λοιπόν, διατυπωθεί η άποψη³⁵⁴ ότι δεν φαίνεται πιθανό η Εκάβη στους στίχους αυτούς να είχε αποκλειστικά στο μυαλό της την

³⁵⁰ Αριστοτέλης, Ηθικά Νικομάχεια βιβλία Ε'-Κ', μτφ. Λυπουρλής Δ., εκδ. Ζήτρος, 2006, σελ. 71.

³⁵¹ Αριστοτέλης, Πολιτικά, Β' τόμος, μτφ. Μαγγίνας Σ., χ.τ., εκδ. Ελληνικός εκδοτικός οργανισμός, χ.χ σελ. 47.

³⁵² Ευριπίδης, *Εκάβη*, μτφ. Τ. Ρούσσο, Αθήνα, εκδ. Κάκτος, 1994, σελ. 114-115

³⁵³ Στιχ. 1108-1111 και Δελγκωστόπουλος Σ., *Γένεση του δικαίου και αρχαιοελληνική ποίηση*, Αθήνα-Κομοτηνή εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1996, σελ. 397

³⁵⁴ Συνοδινού Κ., «Προβλήματα κειμένου και ερμηνείας στην Εκάβη του Ευριπίδη», (επιμ.) Σηφάκης Γ.Μ, *Κτερίσματα, φιλολογικά μελετήματα αφιερωμένα στον Ι.Σ. Καμπίση*, Ηράκλειο, εκδ. Πανεπιστημικές Εκδόσεις Κρήτης, 2000, σελ. 354-359

αριστοκρατική αντίληψη για την κληρονομικότητα και το αδιάφθορο της φύσεως των ευγενών.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο στίχος 599³⁵⁵, στον οποίο η Εκάβη αναρωτιέται που οφείλεται η διαφορά ανάμεσα στους «καλούς» και στους «κακούς», στην αριστοκρατική καταγωγή που έλκουν από τους γονείς ή στην ανατροφή, στην παιδεία που λαμβάνουν τα παιδιά. Αυτός ο φιλοσοφικός στοχασμός της μητέρας, αντανακλά τον προβληματισμό, που τίθεται, ιδίως κατά τον 5^ο αιώνα π.Χ., από τη σοφιστική διδασκαλία, σχετικά με το διδακτό της αρετής. Μια τέτοια αντίληψη έρχεται σε αντίθεση με την παλαιά αντίληψη ότι η αρετή είναι κληρονομική και συνεπώς αποτελεί προνόμιο των ευγενών³⁵⁶.

Αν θεωρηθεί ότι, στον στίχο 599, ο όρος «φύσις» αναφέρεται στις εγγενείς ιδιότητες του ανθρώπου, οι οποίες δεν σχετίζονται με την κληρονομικότητα, αλλά με τον φυσικό προικισμό, που απαιτείται για την προσοικείωση διαφορετικών δεξιοτήτων, τότε η ανωτέρω εκφρασθείσα άποψη μπορεί να υποστηριχθεί, αν κανείς σκεφτεί ότι μέσα από την τραγωδία αυτή, είναι φανερό πως η φύσις του Οδυσσέα και του Πολυμήστορα είναι ποταπή, μολονότι και οι δύο από κοινωνική άποψη ανήκουν σε βασιλική γενιά. Συνεπώς, αν και τίποτα δεν αποκλείει ότι η φύσις, ως εγγενής ποιότητα του ανθρώπου, έχει τη σημασία της στην διαμόρφωση του χαρακτήρα, ο ρόλος της παιδείας έγκειται στο ότι μπορεί να τους συμπεριλάβει όλους, ανεξαρτήτως κοινωνικής τάξεως.

Εκτός των ανωτέρω θεμάτων, επί τη ευκαιρία, γίνεται αναφορά και στο θέμα της δουλείας στην Αρχαία Ελλάδα, καθώς η Εκάβη από Βασίλισσα, μετατρέπεται σε δούλη μετά την πτώση της Τροίας.

Η δουλεία εμφανίζεται σε όλες τις κοινωνίες της αρχαιότητας και φαίνεται να γεννιέται από την στιγμή που οι κατακτητές αποφασίζουν να διατηρήσουν τον αιχμάλωτο στην ζωή, για να επωφεληθούν από την εργασία του. Η εμφάνιση του εμπορίου συντείνει στη διάδοση της δουλείας. Ο δούλος, το έμψυχο εμπόρευμα, με την ανάπτυξη της εμπορικής δραστηριότητας, αποτελεί ένα ιδιαίτερος χρήσιμο αγαθό³⁵⁷. Η δουλεία, συνδέεται επίσης, με τον πόλεμο³⁵⁸, ο οποίος τους ελεύθερους ανθρώπους που ηττήθηκαν, τους μεταμορφώνει σε αιχμαλώτους. Ωστόσο στους

³⁵⁵ Στιχ. 599-602

³⁵⁶ Πίνδαρος . Ολυμπ. 2 ,86:σοφός ο πολλά ειδώς φυά. 9, 100: το δε φυα κράτιστον άπαν.

³⁵⁷ Αριστοτέλης *Πολιτικά Α'*, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, μτφ. , Μαγγίνας Σ., χ.τ, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, χ.χ, σελ. 50.

³⁵⁸ Bonnard A ,*Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός*, τόμος 1, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1985, σελ.145

Έλληνες υπήρχε η συνείδηση ότι το γένος τους ήταν δεσποτικό, ενώ οι βάρβαροι ξένοι, γένη δουλικά.³⁵⁹

Ο δούλος όχι μόνο δεν αποτελεί μέρος της πολιτείας, αλλά δεν θεωρείται καν ανθρώπινο ον. Από νομικής απόψεως, ο δούλος αποτελεί απλώς ένα αντικείμενο, του οποίου ο ιδιοκτήτηςδικαιούται να το πουλήσει, να το ενοικιάσει, να το κληροδοτήσει ή και να το χαρίσει. Οι γάμοι των δούλων δεν είναι νόμιμοι, αλλά τους παρέχεται το δικαίωμα της συμβίωσης, εφόσον γίνεται αποδεκτό από τον κύριο τους. Τα παιδιά που προέρχονται από αυτήν την ένωση, δεν είναι νόμιμα. Επίσης, ο κύριος διατηρεί το δικαίωμα να τιμωρεί τον δούλο του, να τον φυλακίζει, να τον χτυπά, να τον βασανίζει³⁶⁰ ή ακόμα και να τον σκοτώσει, όχι όμως στην Αθήνα.

Ας σημειωθεί ,όμως, ότι ο δούλος δεν φέρει διακριτικά ,η ενδυμασία του είναι όμοια με των άπορων Αθηναίων πολιτών και επιτρέπεται σε αυτόν να συμμετέχει σε θρησκευτικές τελετές ισότιμα με τους πολίτες. Επιπλέον, στην Αθήνα παρέχονται στον δούλο εγγυήσεις εναντίον της αγριότητας των αρχών, εγγυήσεις που αποτελούν ένα προοίμιο νομικής κατοχύρωσης. Το ανώτατο όριο ποινής των σκλάβων αγγίζει τους πενήντα ραβδισμούς ημερησίως. Ο νόμος, δηλαδή αναγνωρίζεισηματικά ένα δικαίωμα στον σκλάβο, απέναντι στους αντιπροσώπους του Αθηναϊκού κράτους.

Επίσης, ο Αριστοτέλης στα Ηθικά Νικομάχεια³⁶¹ και στα Πολιτικά του, αναφέρεται στο είδος της δικαιοσύνης και συνεπώς της φιλίας³⁶² ,που υπάρχει ανάμεσα στον κύριο, δεσπότη και στον δούλο του. Ο Αριστοτέλης θεωρεί πως άλλοι άνθρωποι είναι εκ φύσεως δούλοι, ενώ αντίστοιχα άλλοι ελεύθεροι, και είναι συμφέρον και δίκαιο³⁶³για τον δούλο να άρχεται από τον κύριο του, από εκείνον ο οποίος εκ φύσεως έχει προορισθεί να άρχει. Η ανεπαρκής, όμως , εκτέλεση της δεσποτικής εξουσίας είναι ασύμφορη και για τους δύο, διότι έχουν ο κύριος και ο δούλος του, από κοινού συμφέρον, όπως ακριβώς το σώμα και το μέρος αυτού, ή αλλιώς η ψυχή και το σώμα ,στο οποίο εκείνη υπάρχει. Ο δούλος είναι ένα μέρος του κυρίου του, το οποίο ,όμως, διαχωρίζεται από αυτόν και μεταξύ τους υπάρχει μια μορφή φιλίας και συνεπώς ένα δίκαιο. Φιλία όμως και δίκαιο δεν υπάρχει μεταξύ δούλου και κυρίου,

³⁵⁹ . Αριστοτέλους *Πολιτικά Α'*, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, μτφ, Μαγγίνας Σ., χ.τ, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, χ.χ, σελ. 44-45 «Ο δούλος είναι εν κτήμα ζωντανόν, και έκαστος υπηρέτης δύναται να θεωρηθή ,ότι κατά τινά τρόπον είναι εν οργανον...»

³⁶⁰ Σημειώνεται ότι η βάσανος των δούλων συνηθιζόταν και αποτελούσε μάλιστα αποδεικτικό μέσον στις δίκες. Στις Νεφέλες , ο φάλαγγας , αναφέρεται ως μέσον βασανισμού των δούλων. Βλ. Νεφέλες Στιχ. 592.

³⁶¹ Αριστοτέλους ,*Ηθικά Νικομάχεια* ,*Βιβλία Ε' - Κ* , μτφ.Λυπουρλής, Εκδόσεις Ζήτηρος, 2006, σελ.69 και Αριστοτέλους *Πολιτικά Α'*, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, μτφ. Μαγγίνας Σ., χ.τ, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, χ.χ, σελ. 51-52.

³⁶² Κατά τον Αριστοτέλη, σε οποιαδήποτε ανθρώπινη σχέση υπάρχει κάποιο δίκαιο υπάρχει κάποια μορφή φιλίας. Οι έννοιες της φιλίας και του δικαίου είναι ομογενείς.

³⁶³ Αριστοτέλους *Πολιτικά Α'*, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, μτφ. Μαγγίνας Σ., χ.τ, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, χ.χ, σελ.47.

όταν δεν συνδέονται μεταξύ τους εκ φύσεως, αλλά κατά συμβατικότητα και εκ εξωτερικής βίας συνάπτουν τη σχέση δούλου και κυρίου, όπως ,με βάση τα σημερινά δεδομένα δούλος εκ συμβάσεως είναι ο ελληνικός λαός στους δανειστές του.

Σχετικά με το δίκαιο που ρυθμίζει τις σχέσεις του κυρίου με τους δούλους του αξίζει να αναφερθεί πως είναι το ίδιο, κατά τον Αριστοτέλη, με αυτό που ρυθμίζει τις σχέσεις του πατέρα με τα παιδιά του. Και αυτό διότι δεν μπορεί να υπάρξει , γενικά αδικία προς κάτι που μας ανήκει, διότι κανείς δεν επιθυμεί να βλάπτει την ιδιοκτησία του και τους απογόνους του, ώσπου αυτό να ενηλικιωθεί και να ανεξαρτητοποιηθεί, να πάψει να είναι μέρος τους εαυτού μας. Μεταξύ αυτών δεν βρίσκει εφαρμογή το πολιτικό δίκαιο, το οποίο εφαρμόζεται μεταξύ ίσων ανθρώπων, αλλά κάποιο άλλο δίκαιο, το οποίο πρέπει να διακρίνεται από το οικιακό («οικονομικόν δίκαιον») δίκαιο, που ρυθμίζει τις σχέσεις του άντρα και της συχύγου του, που επίσης διακρίνεται από το πολιτικό δίκαιο.

Το πιο ενδιαφέρον όμως, είναι ότι ο Αριστοτέλης αναφέρεται στην δεσποτική γνώση ή επιστήμη, δηλαδή σ' εκείνη τη γνώση ,η οποία καθορίζει την χρησιμοποίηση των δούλων. Διότι χαρακτηριστικό γνώρισμα του κυρίου δεν είναι να αποκτά απλώς δούλους, αλλά να γνωρίζει επιπλέον να τους μεταχειρίζεται. Πρόκειται λοιπόν για την απαραίτητη γνώση εκ μέρους του δούλου να ξέρει να εκτελεί τις διαταγές του αφέντη του.

Στην Αθήνα δεν έγινε ποτέ καμιά εξέγερση των δούλων, διότι τα ήθη και ο τρόπος μεταχείρισης των δούλων ήταν πιο ανθρώπινα, από τους νόμους που ρύθμιζαν την κατάσταση τους. Οι πρώτες διαμαρτυρίες εναντίον της δουλείας ακούστηκαν για πρώτη φορά από τον Ευριπίδη³⁶⁴, από τον μαθητή του Γοργία, τον Αλκαδάμακα ως φαινόμενο καυτηριάστηκε τέλος μέσω των Κωμωδιών.³⁶⁵

Οι πρωτοπόρες για την εποχή, αντιλήψεις του Ευριπίδη για την δουλεία και ο ανθρωπιστικός χαρακτήρας του έργου του, γίνονται εμφανή και στην Εκάβη. Σε αυτήν την τραγωδία ,η νεαρή βασιλοπούλα Πολυξένη προτιμά να θυσιαστεί, προτιμά την θανατική καταδίκη, καθώς κρίνει τον θάνατο προτιμότερο από τα δεινά και τις ταπεινώσεις της σκλαβιάς, που δεν της πρόβουν.³⁶⁶ Η μοίρα αποδεικνύεται σε αυτό το έργο του Ευριπίδη αδύναμη να νικήσει τον άνθρωπο. Το υψηλό της φρόνημα, θαυμάζεται και επαινείται από τον χορό ³⁶⁷, καθώς επιλέγει να τοποθετήσει πάνω

³⁶⁴ Πιο αναλυτικά Δεληκωστόπουλος Σ., *Γένεση του δικαίου και αρχαιοελληνική ποίηση*, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, , 1996, σελ.316-319

³⁶⁵ Bonnard A ,*Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός*, τόμος 1, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1985, σελ. 159

³⁶⁶ Στιχ. 373-376

³⁶⁷ Στιχ. 377-379

από την αρχοντιά της γενιάς της, την προσωπική αξία του ατόμου, και από θύμα να μετατραπεί σε νικήτριαηρώίδα.³⁶⁸

Φοίνισσαι

Χρονολογικά στοιχεία

Οι Φοίνισσαι παρουσιάστηκαν στους δραματικούς αγώνες του 412 π.Χ. και αντλούν το περιεχόμενο τους από τον Θηβαϊκό μυθικό κύκλο.³⁶⁹ Τα νομικά ζητήματα της στέρησης της ελευθερίας έκφρασης της γνώμης, της πολιτικής ευθύνης του άρχοντος και η προσπάθεια επίλυσης διαφορών με την πολιτική διαιτησία ανακύπτουν από αυτήν την τραγωδία.

Περίληψη υπόθεσης

Σε αυτήν την τραγωδία, η Ιοκάστη προσπαθεί να συμφιλιώσει τους δύο γιους της, οι οποίοι μάχονται για το ποιος θα κερδίσει την βασιλεία των Θηβών. Ο Πολυνείκης, ύστερα από μια έντονη διαμάχη με τον αδελφό του, κατευθύνεται στο Άργος, όπου παντρεύεται την πριγκίπισσα του Άργους και εν συνεχεία στρέφεται κατά των Θηβών μαζί με τους Αργείους στρατηγούς. Προκειμένου να σωθεί η Θήβα, απαιτείται, κατά τον χρησμό του μάντη Τειρεσία, να θυσιαστεί ο γιος του Κρέοντα, ο Μενοικέας. Ο Κρέων ζητά από τον Τειρεσία να τηρήσει σιγή συννεοχής, διότι μόνο η παρασιώπηση του χρησμού θα σώσει την ζωή του γιου του.³⁷⁰ Ο Μενοικέας, ωστόσο, επειδή επιθυμεί να σωθεί η πόλη, θυσιάζει, εντέλει, τον εαυτό του, αφού πρώτα παραπλανά τον πατέρα του.³⁷¹ Το αποτέλεσμα της συντριβής είναι ο αλληλοσκοτωμός των δύο αδελφών. Η Ιοκάστη, αντικρίζοντας το θέαμα, αυτοκτονεί μπροστά στην Αντιγόνη και βασιλιάς της Θήβας γίνεται ο Κρέων, τον δεύτερο γιο του οποίου αρνείται η Αντιγόνη να παντρευτεί, αποφασίζοντας να ακολουθήσει τον εξόριστο πατέρα της. Η κατάρα του Οιδίποδα, με την οποία διακόπτεται η σειρά του

³⁶⁸ Δεληκωστόπουλος Σ., *Γένεση του δικαίου και αρχαιοελληνική ποίηση*, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, , 1996, σελ.113

³⁶⁹ Lesky A., *Η τραγική ποίηση των αρχαίων Ελλήνων*, τόμος Α', Αθήνα , εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., 1997 σελ. 549

³⁷⁰ Μπακονικόλα Χ., *Τραγωδία και γλώσσα*, Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, 2008, σελ. 52

³⁷¹ Μπακονικόλα Χ., *Στιγμές της ελληνικής τραγωδίας*, τόμος Α', Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, 2004, σελ. 140

γένους,πραγματοποιείται³⁷². Αρνείται ο Οιδίπους την κοινωνική τάξη, όπως και οι γιοι του την αρνήθηκαν σε εκείνον.³⁷³

Δικαιικά ζητήματα και αξίες

Οι Φοίνισσαι εμπεριέχουν στοιχεία ιδιαίτερου νομικού ενδιαφέροντος. Κατ' αρχάς, στους στίχους 389-396, η Ιοκάστη ,ενώπιον του Ετεοκλή, καλεί τον Πολυνείκη ,με σκοπό να δοθεί μια λύση στο πρόβλημα των δύο αδελφών, με ειρηνικό τρόπο. Θα μπορούσε να ειπωθεί ότι η Ιοκάστη επεμβαίνει ,ως πολιτικός διαιτητής³⁷⁴, που έχει ως στόχο της, την ειρηνική επίλυση της διαμάχης. Στον στίχο 392 ,η Ιοκάστη, όπως και πιο πριν ο Πολυνείκης, που αναφέρει πως το πιο μεγάλο μειονέκτημα είναι η στέρησης της ελευθεροστομίας, μιλά για τη στέρηση του δικαιώματος της ελεύθερης έκφρασης³⁷⁵, που προσιδιάζει στο καθεστώς της δουλείας. Το αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης αντιλαμβάνεται ο Πολυνείκης³⁷⁶, το οποίο δεν είναι άλλο από το ότι οι φυγάδες υποχρεούνται να υφίστανται την έλλειψη σοφίας των ισχυρών, πράγμα στο οποίο και η Ιοκάστη συμφωνεί, θεωρώντας το λυπηρό.³⁷⁷ Ωστόσο, ο Πολυνείκης κρίνει πως αυτή η υποταγή που δείχνουν οι ασθενείς φυγάδες προς τους ισχυρούς, μολονότι αντίκειται στη φύση τους, είναι συμφέρουσα και αναγκαία για αυτούς. Εκ των ανωτέρω, προκύπτει πως , μέσω τεσσάρων διατυπώσεων ο Ευριπίδης θεμελιώνει το δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης της γνώμης³⁷⁸: 1.)η στέρηση της ελευθερίας της έκφρασης της γνώμης είναι κάτι κακό για τους φυγάδες, 2.) αυτός που στερείται την ελευθερία του λόγου είναι ουσιαστικά δούλος και όχι ελεύθερος άνθρωπος, 3.) αυτή η στέρηση εξαναγκάζει τον σοφό να ανέχεται την έλλειψη σοφίας

³⁷² Ο Οιδίπους καταράστηκε δύο φορές τους γιους του να φιλονικήσουν σχετικά με την πατρική κληρονομιά ,ώστε στο τέλος να αλληλοεξοντωθούν. Ως αιτία της κατάρας φαίνεται η υβριστική τους συμπεριφορά. Γκάρτζιου- Τάττη Α., «Θυσία και Μαντική στον οίκο των Λαμβακιδών. Η εκδοχή της Αντιγόνης του Σοφοκλή», (επιμ.) Σηφάκης Γ.Μ, *Κτερίσματα,φιλολογικά μελετήματα αφιερωμένα στον Ι.Σ.Καμπίση*, Ηράκλειο, εκδ. Πανεπιστημικές Εκδόσεις Κρήτης,σελ. 45

³⁷³Γκάρτζιου- Τάττη Α., «Θυσία και Μαντική στον οίκο των Λαμβακιδών. Η εκδοχή της Αντιγόνης του Σοφοκλή», (επιμ.) Σηφάκης Γ.Μ, *Κτερίσματα,φιλολογικά μελετήματα αφιερωμένα στον Ι.Σ.Καμπίση*, Ηράκλειο, εκδ. Πανεπιστημικές Εκδόσεις Κρήτης σελ. 47-48.

³⁷⁴ Η Ιοκάστη που έγινε πολιτική διαιτητής από μητρική αγάπη, έδωσε στους γιους της ένα μάταιο μάθημα δικαιοσύνης ,ισότητας ,ισοτιμίας και πολιτισμού.Μπακονικόλα Χ., *Στιγμές της ελληνικής τραγωδίας*, τόμος Β', Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, σελ. 149

³⁷⁵ Ο Σχινάς θεωρεί πως ο Ευριπίδης , στους στίχους 389-396, γίνεται ο θεωρητικός θεμελιωτής του δικαιώματος της ελευθερίας της έκφρασης της γνώμης. Σχινάς Γ. , *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας του Δικαίου*, Τόμος Α , Αθήνα, εκδ. Σάκκουλα, 2005, σελ. 547

³⁷⁶ Στιχ. 393

³⁷⁷ Στιχ. 394

³⁷⁸Σχινάς Γ. , *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας του Δικαίου*, Τόμος Α , Αθήνα, εκδ. Σάκκουλα, 2005, σελ. 547

του ισχυρότερου και 4.) η εξασφάλιση του συμφέροντος ,ως αναγκαίο κακό, υπερισχύει ,με αποτέλεσμα ο άνθρωπος να δέχεται τη στέρηση του δικαιώματος ελεύθερης έκφρασης.

Στους στίχους 452-453, η Ιοκάστη αντιλαμβάνεται ότι η επικράτηση του δικαίου χρειάζεται χρόνο, καθώς στο σωστό κανείς φτάνει πιο καλά, μιλώντας αργά. Η δικαιοσύνη, λοιπόν, κατά τα λεγόμενά της , γεννιέται αργά. Ιδιαίτερο, επίσης, ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι στίχοι 546-548, στους οποίους η Ιοκάστη αντιλαμβάνεται την ισότητα, στην οποία η Νυξ και ο Ήλιος υποτάσσονται, ως φυσικό αγαθό. Στην προσπάθεια της να βοηθήσει προκειμένου να βρεθεί μια λύση, δίνει τον λόγο πρώτα στον Πολυνείκη, τον οποίο θεωρεί αδικημένο. Παίρνοντας πρώτος τον λόγο από την Ιοκάστη, ο Πολυνείκης, παρομοιάζει τον άδικο λόγο με την αρρώστια³⁷⁹, η οποία πλήττει το ανθρώπινο σώμα, όπως ο άδικος λόγος την κοινωνική τάξη. Ορθώς ο Πολυνείκης ισχυρίζεται πως όλες του οι πράξεις διαπνέονται από ένα πνεύμα δικαιοσύνης, διότι δεν αθέτησε την υπόσχεση του. Αντιθέτως, ο Ετεοκλής αθέτησε την υπόσχεση που έδωσε στον Πολυνείκη, σχετικά με τον χρόνο ανάληψης της εξουσίας.

Από την επιχειρηματολογία του Ετεοκλή ,γίνεται αντιληπτό ότι η αγάπη του για την εξουσία είναι μεγαλύτερη από ότι αυτή για το δίκαιο.³⁸⁰ Θεωρεί πως το να αδικεί κανείς χάριν της εξουσίας δεν είναι κακό, αλλά για τα άλλα πράγματα πρέπει κανείς να δείχνει σεβασμό. Ο χορός εύλογα εκφράζει, στο σημείο αυτό, την δυσαρέσκεια του³⁸¹ ,ενώ η Ιοκάστη, σε ένα πρώτο επίπεδο, αναρωτιέται για ποιον λόγο ο Ετεοκλής³⁸² παραδίδεται στην φιλοδοξία, σε μια άδικη θεά , και έπειτα υποστηρίζει την άποψη ότι η τυραννίδα είναι αδικία ευδαίμων, δηλαδή ευχάριστη ,εξαιτίας των πολλών αγαθών, τα οποία απολαμβάνει ο βασιλιάς.³⁸³ Η Ιοκάστη θεωρεί πως η ισότητα³⁸⁴ αποτελεί τη μόνη εγγύηση για την ειρηνική λειτουργία της πόλης, ενώ η προσήλωση στη φιλοδοξία και οι υπάρχουσες ανισότητες, την οδηγούν στον αφανισμό³⁸⁵, για αυτό και συμβουλεύει τον γιο της να δώσει στον Πολυνείκη ίσο μερίδιο από την περιουσία, που κληρονόμησαν, ούτως ώστε να επιτευχθεί η Δίκη.³⁸⁶

³⁷⁹ Στιχ.469-472

³⁸⁰ Στιχ. 524-525

³⁸¹ Στιχ. 526-527

³⁸² Στιχ. 531-532

³⁸³ Στιχ. 549

³⁸⁴ Κατά τον Σχινά, η ισότητα αποτελεί στοιχείο της δικαιοσύνης. Σχινάς Γ. , *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας του Δικαίου*, Τόμος Α , Αθήνα, εκδ. Σάκκουλα, 2005, σελ. 551

³⁸⁵Στιχ. 535-540, 533-534 και 535-540

³⁸⁶ Στιχ.547-548

Κατά τον Δεληκωστόπουλο³⁸⁷, η αυτοθυσία του Μενοικέα συνδέεται με την έννοια της πολιτικής ευθύνης, την οποία αναλαμβάνει ο ηγέτης για οποιοδήποτε κακό συμβεί. Η επανόρθωση του κακού, το οποίο συνέβη στην πόλη, πραγματοποιείται με την εθελούσια αυτοθυσία του Μενοικέα, ο οποίος θεωρεί πως είναι ασυγχώρητο για εκείνον να προδώσει την πατρίδα του.³⁸⁸

Η Αντιγόνη, μετά τον θάνατο των αδελφών της, απογοητευμένη αναφέρει ότι η δικαιοσύνη δεν βλέπει τους κακούς, μήτε τους άμυαλους θνητούς παιδεύει.³⁸⁹ Η Αντιγόνη εστιάζει στον πραγματικό σκοπό της δικαιοσύνης, ο οποίος είναι η πάταξη της αδικίας και η υπεράσπιση της ισότητας. Τα προνόμια της εξουσίας, τα οποία είναι δελεαστικά, κάνουν την εξουσία επιθυμητή στους ανθρώπους και τους οδηγούν στην καταστροφή, όταν κανείς τα ποθεί άπληστα. Έτσι και ο Ετεοκλής, ο οποίος δεν διστάζει να αδικήσει τον αδελφό του, προκειμένου να καρπωθεί τους καρπούς της πατρογονικής εξουσίας, και αρνείται να συμβιβαστεί με τη δικαιοσύνη και την ισότητα, διαπράττει ύβρη και οδηγείται στην καταστροφή του εαυτού του και του οίκου του.³⁹⁰

Αριστοφάνης

Νεφέλες

Χρονολογικά στοιχεία

Η παράσταση της αρχικής παραλλαγής των Νεφελών διδάχθηκε το έτος 423 π.Χ. στα Μεγάλα Διονύσια.³⁹¹ Οι κριτές έδωσαν σε αυτήν την τραγωδία την τρίτη θέση. Οι Νεφέλες που σώζονται δεν είναι το αρχικό έργο, αλλά διασκευή του από τον ίδιο τον Αριστοφάνη.³⁹² Αν και οι Νεφέλες του Αριστοφάνη δεν ήταν ένα από τα πιο επιτυχημένα του έργα, έχουν ιδιαίτερο νομικό ενδιαφέρον, διότι σε αυτήν την κωμωδία δίνονται αρκετές πληροφορίες, σχετικά με την απονομή της δικαιοσύνης, όπως πλάγιες μέθοδοι με τις οποίες μπορούσε να απαλλαγεί κανείς από την δικαστική διαδικασία, τρόποι αντιμετώπισης προβλημάτων, τα οποία έπρεπε να επιλύσει ο

³⁸⁷ Δεληκωστόπουλος Σ., *Γένεση του δικαίου και αρχαιοελληνική ποίηση*, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1996, σελ.184-185

³⁸⁸ Στιχ. 995-996

³⁸⁹ Στιχ. 1726-1727

³⁹⁰ Η έριδα μεταξύ των αδελφών, την οποία προκάλεσε ο Ετεοκλής, είχε ως αποτέλεσμα την πτώση του οίκου των Λαβδακιδών. Στιχ. 1495-1496.

³⁹¹ Cartledge P., «Θεατρικά έργα με βάθος: το θέατρο ως διαδικασία στη ζωή των πολιτών της αρχαίας Ελλάδας», Easterling P. (επιμ.), *Οδηγός για την αρχαία ελληνική τραγωδία*, Ηράκλειο, εκδ. Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2010, σελ.17.

³⁹² Dover J., *Η κωμωδία του Αριστοφάνη*, Αθήνα, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ, 1981, σελ. 147

εμπλεκόμενος σε δικαστική διαμάχη και πληροφορίες, σχετικά με το ποια άτομα είχαν μειωμένη ικανότητα προς καταλογισμό. Ακόμη δίδονται ορισμένες πληροφορίες ,σχετικά με τις δύο σημαντικές εξελίξεις που συνέβησαν τον 5^ο αιώνα π.Χ. στην πνευματική ζωή των αρχαίων Ελλήνων και την σύγκρουση των νεωτεριστικών αντιλήψεων της εποχής εκείνης με τον νόμο.

Περίληψη υπόθεσης

Ο Στρεψιάδης, είναι ένας ηλικιωμένος, χωρίς καλλιέργεια και μόρφωση, χωρικός, παντρεμένος με μία επηρμένη αριστοκράτισσα Αθηναία, με την οποία έχουν αποκτήσει έναν γιό, τον Φειδιπίδη, που αναθρέφεται σαν αριστοκράτης , σπαταλά αλόγιστα και επιβαρύνει με χρέη τον πατέρα του. Υπό την πίεση των δανειστών που καταφέρονται εναντίον του, ο Στρεψιάδης προσπαθεί να πείσει τον γιό του να διδαχθεί στο πλευρό του Σωκράτη, τον δίκαιο³⁹³ και τον άδικο λόγο, ώστε να έχει την δυνατότητα αθώωσης στα δικαστήρια αναφορικά με τα δανεικά. Ωστόσο, καθώς ο νέος δεν φιλοτιμείται να φοιτήσει στη σχολή, αποφασίζει να παρακολουθήσει ο ίδιος ο πατέρας τα μαθήματα του δικανικού λόγου, αν και εντέλει η κατάληξη αποβαίνει σε βάρος του.

Δικαιικά ζητήματα και αξίες

Τα νομικά θέματα που προβάλλονται είναι ποικίλα. Ο Μαθητής Στρεψιάδης, μέσα από τον διάλογό του , με τον δάσκαλο Σωκράτη, αναφέρει ότι προκειμένου να απαλλαγεί από την δίκη, αν κάποιος καταθέσει εναντίον του μήνυση για οφειλόμενο ποσό, το μόνο που αρκεί να κάνει , είναι να προβεί σε καταστροφή της πινακίδας, στην οποία ο γραμματέας κάνει καταγραφή των μηνυτήριων αναφορών³⁹⁴. Η ακροαματική διαδικασία , βάσει του δικονομικού κανόνα ξεκινά με την ανάγνωση των εισαγωγικών εγγράφων, χωρίς τα οποία δεν υφίσταται δίκη³⁹⁵. Η αναθεώρηση των νόμων³⁹⁶, που αφορούν στη λειτουργία των δικαστηρίων, είναι αναμενόμενη , εφόσον οι εμπλεκόμενοι σε δικαστικές διαμάχες , ακολουθούν συχνά τέτοιες τακτικές απάτης. Εν συνεχεία , ο ευρηματικός μαθητής, βρίσκει λύση και στην πιθανή δυσκολία , που του θέτει ο δάσκαλός του και σχετίζεται με την απουσία μαρτύρων υπερασπίσεως που θα είναι ικανοί να ανατρέψουν τις εις βάρος του κατηγορίες. Σε αυτήν την περίπτωση λοιπόν, θα επιλέξει ως σωτήρια λύση τον απαγχονισμό³⁹⁷,

³⁹³ Ο πατέρας και ο γιος παρακολουθούν έναν τυπικό αγώνα ανάμεσα στον Δίκαιο και στον Άδικο Λόγο, δύο πρόσωπα συμβολικά, που βγαίνουν από το σχολείο. Ο Δίκαιος επαινεί την καλλιέργεια και την ηθική ,που χαρακτήριζαν τις παλαιές γενιές και αναφέρεται υποτιμητικά στην σύγχρονη νεολαία ,ενώ ο Άδικος υποβάλλει ερωτήσεις στον Δίκαιο, προσπαθεί να του στήσει παγίδες και μιλά με ενθουσιασμό για τις ηδονές που θα αποκτήσει ο νέος ,όταν θα έχει εκπαιδευτεί να υπερνικά με τη γλώσσα κάθε δυσκολία.

³⁹⁴ Στιχ. 770-772

³⁹⁵ Δεκάζου-Στεφανοπούλου Φ., «Δίκες, δικαστές και δικαστήρια στις κωμωδίες του Αριστοφάνη», Τετράδια Εργασίας, αρ.31, Τμήμα Ψυχολογίας, Αθήνα ,Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 1999, σελ. 5

³⁹⁶ Στιχ 1421-1424

³⁹⁷ Στιχ 781-782

εφόσον η ποινική δίωξη και δίκη διακόπτεται λόγω θανάτου του κατηγορουμένου³⁹⁸. Τέλος, θίγονται έστω και σε αδρές γραμμές, τα ζητήματα πνευματικής ασθένειας που επιφέρουν μειωμένη ικανότητα προς καταλογισμό ή η κλήση μαρτύρων και η αντίκρουση με πειθώ των επιχειρημάτων που προβάλλει ο αντίδικος³⁹⁹. Επίσης, στις Νεφέλες ο Αριστοφάνης αναφέρεται στην διαδικασία της κατάθεσης της αγωγής δανείου, η οποία πρέπει να κατατεθεί στο Πρυτανείο ,όπου ο ενάγων πληρώνει και κάποιο δικαστικό παράβολο.⁴⁰⁰

Πέρα από τις πληροφορίες που αντλούνται, σχετικά με την απονομή της δικαιοσύνης, δίδονται στις Νεφέλες και διάφορες πληροφορίες για τις δύο σημαντικές εξελίξεις που συμβαίνουν κατά τον 5^ο αιώνα στην πνευματική ζωή των αρχαίων Ελλήνων⁴⁰¹.

Η πρώτη είναι ο επιστημονικός στοχασμός για την δομή του σύμπαντος. Με τον στοχασμό αυτόν, οι Έλληνες κάποια φαινόμενα, τα οποία μέχρι την εποχή εκείνη θεωρούνταν από την παράδοση ενέργειες υπερφυσικών όντων, επιχειρούν να ερμηνεύσουν ως φυσικά φαινόμενα. Αυτή ,όμως, η επιστημονική άνθηση έρχεται σε σύγκρουση με την παλαιότερη αντίληψη, που θέλει τους Θεούς υπεύθυνους για τα διάφορα φαινόμενα. Επέρχεται η ένταση ανάμεσα στον κοινό άνθρωπο και τον διανοούμενο, η οποία οξύνεται, όταν η κριτική διερεύνηση περνά από τα στοιχεία της φύσης στους κοινωνικούς θεσμούς. Το ερώτημα πώς διαμορφώθηκαν οι νόμοι απασχολεί τους διανοούμενους σε δεύτερο χρόνο. Η αρχαία λέξη «νόμος» και το ρήμα «νομίζω» δηλώνουν τις κοινές συνήθειες: το πολίτευμα, τους γραπτούς νόμους, τις διοικητικές διαδικασίες ,μέχρι και την χρήση της γλώσσας. Ο στοχαστής , εντελώς φυσιολογικά ξεκινά από τη μελέτη του κόσμου που τον περιβάλλει, και καταλήγει στη μελέτη του περιβάλλοντος, που ο ίδιος δημιούργησε. Όπως και να ' χει, οποιοσδήποτε κριτικός στοχασμός , είτε αφορά στη φύση, είτε στον άνθρωπο είναι λογικό να συγκρούεται με τον νόμο μέχρι έναν βαθμό, γι' αυτό ο μέσος άνθρωπος θεωρεί πως η κριτική σκέψη απειλεί την ησυχία του.

Σχετική με τις Νεφέλες του Αριστοφάνη είναι και η δεύτερη εξέλιξη που επέρχεται στον πνευματικό κόσμο της εποχής εκείνης , η ανάπτυξη του ενδιαφέροντος για την τεχνική που οι ρήτορες χρησιμοποιούν στα δικαστήρια και στις πολιτικές συγκεντρώσεις ,για να πείθουν το ακροατήριο. Τη χρησιμότητα της ρητορικής , της τέχνης του να παρουσιάζει κανείς εξίσου επιτυχημένα και τις θετικές και τις αρνητικές όψεις της ίδιας πρότασης ,αντιλαμβάνονται οι άνθρωποι του 5^{ου} αιώνα. Η παραδοσιακή εκπαίδευση των νέων στην Αθήνα περιλαμβάνει την ανάπτυξη δεξιοτήτων και την καλλιέργεια τεχνών χρήσιμων για την πολιτεία στον πόλεμο και καθόλου σκοπό της δεν έχει την καλλιέργεια της κριτικής σκέψης. Η ρητορική τέχνη ,που διδάσκεται από τους Σοφιστές σε νέους, δεν αντικαθιστά την παραδοσιακή εκπαίδευση, αλλά λόγω της δύναμης που δίνει στον κάτοχο της, γίνεται περιζήτητη.

³⁹⁸ Δεκάζου-Στεφανοπούλου Φ., «Δίκες, δικαστές και δικαστήρια στις κωμωδίες του Αριστοφάνη», Τετράδια Εργασίας, αρ.31, Τμήμα Ψυχολογίας, Αθήνα ,Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 1999, σελ. 6

³⁹⁹ Στιχ 845 και 874-875 αντίστοιχα

⁴⁰⁰ Στιχ. 1255-1256

⁴⁰¹ Dover J., *Η κωμωδία του Αριστοφάνη*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ ,1981, σελ. 157.

Στις ίδιες τις Νεφέλες, ο Σωκράτης μελετά την αστρονομία, την μετεωρολογία, την γεωλογία, ενώ παράλληλα προσπαθεί να εξηγήσει την γραμματική, ως βάση για την ρητορική εκπαίδευση, την οποία επιθυμεί ο Στρεψιάδης να λάβει ο γιος του. Αφού τελειώνει το σχολείο ο Στρεψιάδης δεν έχει ασκηθεί μόνο στον εύστροφο χειρισμό της γλώσσας, αλλά έχει αναπτύξει και μια διάθεση να αμφισβητεί τον νόμο, προβάλλοντας και την αντίθεση νόμου- φύσεως, που είναι από τις ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες πνευματικές ανακαλύψεις του 5^{ου} αιώνα.

Ωστόσο, σύμφωνα με την λαϊκή ηθική, ο άδικος άνθρωπος ακόμη και αν δεν τιμωρηθεί από τους δικαστές, πράγμα το οποίο επιτυγχάνουν όσοι είχαν εξασκηθεί στη ρητορική, δεν συνεπάγεται πως δεν θα τιμωρηθεί από τους Θεούς αυτός ο ίδιος, ή σε περίπτωση θανάτου του ίδιου, οι απόγονοι του. Ο θάνατος, ωστόσο, κατά τις λαϊκές αντιλήψεις δεν εξισώνεται με εξιλέωση του άδικου ανθρώπου, διότι ο αδικών σε αυτήν την ζωή, τιμωρείται στον Κάτω Κόσμο. Για την εποχή εκείνη το να κατακρίνει κανείς τις γενεαλογίες των θεών, όπως τις έχουν συνθέσει οι ποιητές, και να αποδίδει την λειτουργία του σύμπαντος σε απρόσωπες φυσικές δυνάμεις, είναι σαν να απελευθερώνει τους επιτήδειους και τους βίαιους, από τον φόβο, που τους αναγκάζει να τηρούν τον νόμο.

Αν και το ηθικό πλαίσιο που περιβάλλει την υπόθεση των Νεφελών είναι άκαμπτο, πρέπει να επισημανθεί ότι η αθηναϊκή κοινωνία είναι ανεκτική απέναντι στις νεωτεριστικές δοξασίες. Ιδιαίτερα ανάμεσα στους αριστοκράτες υπάρχει ασυνήθιστα μεγάλο ποσοστό πνευματικά ανήσυχων ανθρώπων. Συνήθως, εφευρετικοί άνθρωποι με καινοτόμες ιδέες δεν διώκονται για τις ιδέες τους, αν δεν βρίσκονται σε περιόδους πολιτικών κρίσεων ανακατεμένοι με πολιτικές παρατάξεις.

Σφήκες

Χρονολογικά στοιχεία

Οι Σφήκες διδάχθηκαν το 422 π.Χ. στα Λήνια και απέσπασαν την δεύτερη θέση στον διαγωνισμό⁴⁰². Οι Σφήκες αποτελούν μια κωμωδία με μεγάλο νομικό ενδιαφέρον, διότι πέραν από τις πολλές πληροφορίες που δίνονται σε αυτήν την κωμωδία για τα δικονομικά έθιμα και τις διαδικασίες που ακολουθούνται κατά τις δικαστικές διαδικασίες στην αρχαία Αθήνα, παρουσιάζονται γενικότερα οι παθογένειες κατά την απονομή της δικαιοσύνης, την εποχή του Αριστοφάνη. Στους Σφήκες, αμφισβητείται από τον Αριστοφάνη η ηθική στάση των δικαστών κατά την άσκηση των καθηκόντων του, ενώ γίνεται αντιληπτή από τον κωμικό ποιητή η έλλειψη αμεροληψίας τους, η οποία γίνεται εμφανής όταν ο δικαστής κατά την λήψη της απόφασης κρίνει τους διαδίκους με κριτήρια οικονομικής φύσεως, με βάση δηλαδή την οικονομική κατάσταση των διαδίκων. Πέραν αυτού, στους Σφήκες αναφέρεται πως οι δικαστές ήταν ένα σώμα, το οποίο ενεργούσε κατ' εντολή διαφόρων δημαγωγών και άρα μεροληπούσε εις βάρος των πολιτικών αντιπάλων των δημαγωγών. Ακόμη, θίγεται από τον Αριστοφάνη το ζήτημα της έκδοσης μη σύννομων αποφάσεων από την δικαστική λειτουργία και, τέλος, εμμέσως γίνεται αναφορά στο θέμα της αιμομιξίας.

⁴⁰²Dover J., *Η κωμωδία του Αριστοφάνη*, Αθήνα, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., 1981, σελ. 173

Περίληψη υπόθεσης

Στους Σφήκες, ο γέρο-Φιλοκλέων έχει παραδώσει τη διαχείριση της περιουσίας του στον γιο του, τον Βδελυκλέωνα, ο οποίος έχει αναλάβει τη συντήρηση του πατέρα του. Ο Φιλοκλέων, όμως, δεν είναι ένας «εύκολος» ηλικιωμένος άνδρας, αλλά αντίθετα, ένας αλλόκοτος, με ένα ιδιαίτερα παράξενο και αρρωστημένο πάθος (νόσον αλλόκοτον)⁴⁰³: να υπηρετεί καθημερινά και ολημερίς ως δικαστής⁴⁰⁴. Ο γιος του αποφασισμένος να τον κρατήσει στα όρια της οικίας, τοποθετεί δούλους να φρουρούν κάθε έξοδο του σπιτιού, με σκοπό να ματαιώσει κάθε προσπάθεια εξόδου του γέρο – Φιλοκλέωνα. Ο χορός, ο οποίος αποτελείται από συνομήλικους φίλους του Φιλοκλέωνα, οι οποίοι έχουν το ίδιο πάθος για την δικαστική υπηρεσία, με αυτόν, περνά κάθε πρωί από το σπίτι του δεύτερου και εξοργίζεται καθώς τον αντικρίζει έγκλειστο. Οι ηλικιωμένοι που απαρτίζουν τον χορό είναι ντυμένοι σφήκες, εξαιτίας του ανελέητου και οργίλου χαρακτήρα, που έχουν αυτά τα έντομα. Σε μια σχεδόν πετυχημένη προσπάθεια του Φιλοκλέωνα να δραπετεύσει και να πάει μαζί με τον χορό, επεμβαίνει εγκαίρως ο Βδελυκλέων, με τους δούλους και τον εμποδίζει να συμπεριληφθεί στους σφήκες. Ο Βδελυκλέων καταφέρνει να πείσει τον εξαγριωμένο χορό να τον ακούσει, όση ώρα θα επιχειρεί να αποδείξει στον πατέρα του πως είναι αναγκαίο να αλλάξει τρόπο ζωής. Ο Φιλοκλέων, πρώτα, αναφέρει στον γιο του τους λόγους, για τους οποίους αρέσκειται στην ενάσκηση των δικαστικών καθηκόντων. Ο Φιλοκλέων αποδέχεται πως διασκεδάζει με το να ασκεί τα καθήκοντα του με σκληρότητα και μιλά αναλυτικά για τις χαρές της ανώτατης και ανεύθυνης δύναμης, την οποία έχει ο δικαστής. Ο γιος του, τού εξηγεί πως αυτή η δήθεν δύναμη του δικαστή είναι ψεύτικη και στην πραγματικότητα, τα νήματα κινούν και την αληθινή δύναμη κατέχουν, οι πολιτικοί, οι οποίοι χρησιμοποιούν τους δικαστές, για να εκδικηθούν τους προσωπικούς τους εχθρούς και να πλουτίσουν. Αν και ο χορός πείθεται από τα λόγια του Βδελυκλέωνα ο γέρο-Φιλοκλέων δεν αλλάζει γνώμη εύκολα. Ο Βδελυκλέων σκέφτεται να βάλει τον Φιλοκλέωνα να παραστήσει τον δικαστή στο σπίτι και οργανώνει μια απομίμηση δικαστηρίου εντός της οικίας, όταν από μία ευνοϊκή συγκυρία ένας σκύλος, κατηγορος του οποίου είναι ένας άλλος σκύλος, κλέβει ένα κομμάτι τυρί και εισάγεται αμέσως σε δίκη. Βάζοντας δύο σκύλους για διάδικους, ο Αριστοφάνης διακωμωδεί την δικαστική δίωξη που κινεί ο Κλέων κατά του Λάχη, ο οποίος κατηγορείται από τον πρώτο για κατάχρηση

⁴⁰³ Στιχ. 71

⁴⁰⁴ Σε ένα θεατρικό έργο, δύναται να υπάρχουν ρόλοι δικηγόρων, εισαγγελέων ή δικαστών. Ταυτόχρονα ο θεατρικός συγγραφέας έχει τη δυνατότητα να παίζει έναν ρόλο δικηγόρου ή εισαγγελέα, αφήνοντας στον θεατή τον ρόλο ενός σχετικά σιωπηλού δικαστή. Δικαστής «εν λευκώ», αφού δεν μπορεί να αποφανθεί επίσημα επί των γεγονότων που παρουσιάζονται. Ωστόσο, διαθέτοντας οι θεατές μία αντίληψη περί δικαιοσύνης, αποτελούν την «κοινή γνώμη», το σύνολο των διαφόρων προσωπικών και εσωτερικών αποφάσεων. Το θεατρικό κοινό γίνεται ειδικό δικαστήριο και εκφράζει τις προσωπικές του πεποιθήσεις στο όνομα της δικής του δικαιοσύνης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, αποκαλύπτονται οι αδυναμίες και οι αποτυχίες του κόσμου. Μουσταίρα Ε., *Σχέση δικαίου και τέχνης*, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2006, σελ. 34 και 36

εξουσίας. Αφότου ο Φιλοκλέων δίνει αθωωτική ψήφο στο ψευδο-δικαστήριο που στήνεται στο σπίτι του, συνειδητοποιεί ότι εξαπατάται με τέχνασμα, ότι προδίδει τις αρχές του και λιποθυμά από ντροπή. Αν και ο Βδελυκλέων τον ετοιμάζει ,μετά από αυτό το συμβάν, για μια πιο ήσυχη ζωή, ο Φιλοκλέων συνεχίζει να συμπεριφέρεται ανώριμα. Μια μέρα βίαιος και υπό την επήρεια αλκοόλ, φτάνει σπίτι με μια κλεμμένη αυλητρίδα, στην οποία μιλά σαν ερωτευμένος. Ο γιος του, αποσπά το κορίτσι ,αλλά βρίσκεται αντιμέτωπος με μια γυναίκα και έναν άντρα, στους οποίους επιτέθηκε ο πατέρας του στον δρόμο. Εκτός αυτού, ο Φιλοκλέων τους υβρίζει και αυτοί απειλούν ότι θα τον καταγγείλουν για ύβρη, γεγονόςπου οδηγεί τον γιο σε απελπισία. Στο τέλος, ο Φιλοκλέων επιθυμεί να επιδείξει τις χορευτικές του ικανότητες και αποχωρεί από την σκηνή μαζί με τον χορό και τρεις χορευτές ,τους οποίους προκαλεί να τον συναγωνιστούν.

Δικαιικά ζητήματα και αξίες

Σε αυτό το έργο του Αριστοφάνη, σε πρώτο στάδιο, δεν προκαλεί τόση εντύπωση το γεγονός ότι ο γιος επιθυμεί να κρατήσει τον πατέρα του στο σπίτι, αν και ο τελευταίος δεν βγαίνει έξω για διασκέδαση. Το απορίας άξιο γεγονός είναι ότι ένας ηλικιωμένος άνθρωπος ,όπως ο Φιλοκλέων, επιθυμεί σφοδρά να ασκεί τα καθήκοντα του δικαστή, στο δικαστήριο της Ηλιαίας,⁴⁰⁵ ολημερίς και καθημερινά. Φυσικά, λύνεται η απορία όταν γίνεται φανερό από τα λεγόμενα του⁴⁰⁶ ότι αυτό που του αρέσει στην δικαστική υπηρεσία δεν είναι μόνο η ευκαιρία που του δίνει να ασκεί αυθαίρετη και ανεύθυνη⁴⁰⁷ εξουσία ,αλλά και η δύναμη να βλάπτει τους άλλους.

Το ίδιο περίπου ερώτημα θέτει και ο J. Dover⁴⁰⁸ ,ο οποίος υποθέτει ότι δεν είναι σωστό να υπηρετεί ο Φιλοκλέων ως δικαστής για τέσσερις πιθανούς λόγους. Ίσως διότι:

1. είναι εργασία για νεώτερους
2. ο Φιλοκλέων δεν έχει πάρει στα σοβαρά τον ιδιαίτερα σοβαρό ρόλο του
3. η δουλειά του δικαστή δεν ταιριάζει σε οικονομικά εύρωστους πολίτες ,όπως ο Φιλοκλέων
4. το ίδιο το σύστημα των λαϊκών δικαστηρίων δεν είναι σωστό

⁴⁰⁵ Δεκάζου Στεφανοπούλου Φ., «Δίκες, Δικαστές και Δικαστήρια στις κωμωδίες του Αριστοφάνη», Τετράδια Εργασίας αρ. 31, Αθήνα, 1999, σελ. 6.

⁴⁰⁶ Στιχ. 320-323 και 340 « κακόν τι ποιήσαι»

⁴⁰⁷ Κανείς δεν μπορούσε να ζητήσει από τους δικαστές να λογοδοτήσουν ,ούτε να εφεσιβάλει τις αποφάσεις τους.

⁴⁰⁸ Dover J., *Η κωμωδία του Αριστοφάνη*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ ,1981, σελ. 182.

Σχετικά με το 3 και 4, υποτίθεται ότι μόνο οι φτωχοί ασκούν δικαστικά καθήκοντα, ώστε να λάβουν την πολυπόθητη αποζημίωση, ή αντίστοιχα η δικαιοσύνη θα πρέπει να παραδοθεί στα χέρια αυτών, τους οποίους ο Ησίοδος ονόμαζε δωροφάγους βασιλίας. Παρ' όλα αυτά, ο Αριστοφάνης δεν αναφέρει τίποτα για τη σύγκρουση ανάμεσα στα θύματα των δικαστηρίων, τους ενάρετους γεωργούς και τους θύτες – κατοίκους των πόλεων. Συνεπώς, δεν μπορεί να γίνει λόγος για τις περιπτώσεις 3 και 4 στους Σφήκες. Επίσης, και το 1, επειδή δεν είναι εφικτό, δεν μπορεί να υποστηριχθεί. Οι γηραιότεροι ήταν σε θέση να δικάζουν, διότι δεν τους έλειπε η πείρα και δεν τους βασάνιζαν πια οι καθημερινές έγνοιες. Άλλωστε, οι γηραιότεροι δικαστές αποτελούσαν το δημοκρατικό ισοδύναμο ενός παλαιού κοινωνικού θεσμού, αυτού των πρεσβυτέρων της κοινότητας, που ως γερούσια, ασκούσαν τα δικαστικά καθήκοντα⁴⁰⁹.

Αφού, λοιπόν, αποκλείστηκε η 1, 3 και 4 εκδοχή, η απομείνασα εκδοχή 2, είναι η πιο πιθανή. Πράγματι, ο Φιλοκλέων είναι, στην καλύτερη περίπτωση, ο λιγότερο κατάλληλος άνθρωπος για να ασκήσει τα καθήκοντα του δικαστή, διότι εκτός από ανεύθυνος, είναι όπως θα διαπιστωθεί, και κακοπροαίρετος. Απολαμβάνει να βλέπει ανθρώπους, οι οποίοι έχουν προσέλθει στο δικαστήριο ως κατηγορούμενοι για δωροληψία, για στρατιωτικές αποτυχίες, για κακές πολιτικές εισηγήσεις, να κλαίνε, να τους ζητούν έλεος ή και να τους κολακεύουν, προκειμένου να πάρουν αυτό που επιθυμούν από αυτούς.

Σχετικά με την «ανεύθυνη» δύναμη που έχει στην αρχαία Αθήνα ο δικαστής, ο Φιλοκλέων, κομπάζοντας αναφέρει πως παρόλο που στις περιπτώσεις του θανάτου ενός πατέρα, ο οποίος αφήνει την κόρη του (και μέρος της περιουσίας του μαζί με αυτήν) να την πάρει εκείνος που κατονομάζεται στην διαθήκη, οι δικαστές δεν ενδιαφέρονται καθόλου για την διαθήκη και την σφραγίδα που αποδεικνύει την ισχύ της, αλλά αποφασίζουν να δώσουν κόρη και περιουσία, σε όποιον τους το ζητά πειστικά. Από τα λόγια του συμπεραίνει κανείς πως αρκετοί δικαστές της εποχής, ασκούν τα καθήκοντα τους όχι μόνον εντελώς ανεύθυνα, αλλά φτάνουν σε σημείο να περιφρονούν τον νόμο και σχεδόν η συμπεριφορά τους να συγγενεύει με ένα αδίκημα, την κάκωση, δηλαδή την ζημία που γινόταν σε χήρες, ορφανά και γυναίκες κληρονόμους⁴¹⁰. Εξ αυτού, προκύπτει ότι οι δικαστές εκδίδουν αποφάσεις αντίθετες προς τους ισχύοντες νόμους.⁴¹¹

Στην προσπάθεια του ο Βδελυκλέωνας, να μεταπείσει τον πατέρα του και να τον «γιατρέψει» από την νόσο του⁴¹², το πάθος του να ξημεροβραδιάζεται στα

⁴⁰⁹DoverJ., *Η κωμωδία του Αριστοφάνη*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ, 1981, σελ.183

⁴¹⁰DoverJ., *Η κωμωδία του Αριστοφάνη*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ, 1981, σελ.181

⁴¹¹Δεκάζου – Στεφανοπούλου Φ., *Δίκαιο και Κοινωνία στην Κωμωδία του Μενάνδρου*, Αθήνα, εκδ. Πεδίο, 2011, σελ.134.

⁴¹² Η νόσος του Φιλοκλέωνα αποτελεί ατομική περίπτωση του φαινομένου που ο Βδελυκλέων ονομάζει νόσον αρχαίαν εν τη πόλει εντετοκυίαν. Για τον Αριστοφάνη η απονομή της δικαιοσύνης

δικαστήρια, αναφέρει πως στην πραγματικότητα ο δικαστής έχει μια ψεύτικη και όχι υπέρτατη εξουσία, όπως ο Φιλοκλέων εσφαλμένα θεωρεί⁴¹³. Χαρακτηρίζει μάλιστα τους λαϊκούς δικαστές δούλους⁴¹⁴ των πολιτικών, οι οποίοι και έχουν την πραγματική εξουσία. Το ότι είναι αληθής αυτή του η άποψη προσπαθεί να το αποδείξει με τους αριθμούς, θέτοντας περίπου το ερώτημα: «Αν τα έσοδα του κράτους είναι δύο χιλιάδες τάλαντα τον χρόνο, τότε πόσα εξ αυτών καταλήγουν στους δικαστές, οι οποίοι παίρνουν μισή δραχμή ημερομίσθιο;» Το ερώτημα, δεν είναι αναγκαίο να απαντηθεί- αν και ο Αριστοφάνης υπολογίζει την ετήσια δαπάνη για την πληρωμή του τριώβολου σε εκατόν πενήντα τάλαντα⁴¹⁵- αλλά σκοπός του είναι να αποδείξει ότι σαφώς τα περισσότερα εισπράττονται από τους πολιτικούς, που μεταχειρίζονται τους λαϊκούς δικαστές, αναφορικά με το συμφέρον τους.

Ο Αριστοφάνης υπογραμμίζει απλά ότι οι λαϊκοί δικαστές αποτελεί ένα σώμα που ενεργεί κατ' εντολή. Πραγματικά, αυτό προκύπτει από τα λεγόμενα του Φιλοκλέωνα, ο οποίος αναφέρει γεμάτος έπαρση ότι ο Κλέων, ο προστάτης τους, που προσφέρεται να διώξει ακόμη και τα έντομα, που ενοχλούν τους ηλιαστές, έχει δώσει εντολή να κατευθυνθούν νωρίς στο δικαστήριο, εφοδιασμένοι με οργή τριών ημερών, προκριμένου να δικάσουν τον Λάχη και να τον τιμωρήσουν για τις αδικίες που έχει διαπράξει.⁴¹⁶ Μάλιστα, οι άνθρωποι του δημαγωγού επισκέπτονται τακτικά το σπίτι του Φιλοκλέωνα, με σκοπό να την υπενθύμιση των δικαζόμενων της επόμενης μέρας.⁴¹⁷

Επιπλέον, ο Φιλοκλέων εξομολογείται στον χορό πως δεν είναι το μόνο του αμάρτημα η επιθυμία του να βλάπτει τους άλλους στα δικαστήρια. Δίνει την πληροφορία⁴¹⁸ πως στο παρελθόν, όταν ήταν στρατιώτης στην άλωση της Νάξου, είχε προβεί σε κλοπή. Συνεπώς, από αυτά προκύπτει πως, κατά μία άποψη, στην αρχαία Αθήνα, τα δικαστικά καθήκοντα ενδεχομένως ασκούνται από ανθρώπους που δεν έχουν ιδιαίτερες ηθικές αρετές, αλλά ο οποιοσδήποτε δικάζει, με σκοπό είτε να λάβει το τριώβολο, είτε να κάνει κάποιο κακό στους άλλους, όπως ο Φιλοκλέων. Κατά

,όπως γινόταν στην Αθήνα, ήταν μια παλιά αρρώστια (νόσος) που είχε θροναστεί στην πόλη. Στιχ. 651 και Δεκάζου-Στεφανοπούλου Φ., «Δίκες, Δικαστές και Δικαστήρια στις κωμωδίες του Αριστοφάνη», Τετράδια Εργασίας αρ. 31, Αθήνα, 1999,σελ. 9.

⁴¹³ Στ 626 «Και όταν ρίξω αστραπή, βλέπεις χείλια χλωμά να χτυπούν, και τα κάνουν απάνω τους πλούσιοι, τρανοί.» Επίσης, ο Φιλοκλέων, με έπαρση, λέει πως όταν η βουλή ή ο δήμος δυσκολεύονται να εκδικάσουν κάποια σπουδαία υπόθεση, έχουν νομοθετήσει να στέλνουν τους κατηγορούμενους σε εμάς δικαστές. Στιχ. 590-591

⁴¹⁴ Στιχ. 682 και 515-521.

⁴¹⁵ Στιχ. 663

⁴¹⁶ Στιχ. 240-244

⁴¹⁷ Στιχ. 686-689

⁴¹⁸ Στιχ. 357 και 358 και στιχ. 1200

άλλη άποψη, περισσότερο βάσιμη, διότι στηρίζεται στα ρητορικά κείμενα του 4^{ου} αιώνα, η αριστοφανική εικόνα του Φιλοκλέωνα, που παρουσιάζεται ως ένας σκληρός και αδιάφορος δικαστής, δεν έχει καμιά σχέση με τον επιεική, ενάρετο αθηναίο δικαστή.⁴¹⁹

Πέραν των θεμάτων των σχετικών με την δικαιοσύνη και ιδίως με την απονομή αυτής στην αρχαία Αθήνα, στην κωμωδία αυτή του Αριστοφάνη, τίθεται το θέμα της αιμομιξίας. Ο Φιλοκλέων ο ίδιος αναφέρει, με μεγάλη ευχαρίστηση, πως όταν γυρίζει σπίτι από το δικαστήριο, κουβαλώντας την αποζημίωση του, το τριώβολο, στο στόμα, η κόρη του, φιλώντας τον, λαμβάνει το νόμισμα με την γλώσσα της. Το ζήτημα της αιμομιξίας έχει απασχολήσει κωμικούς και τραγικούς, όπως ήδη έχει αναφερθεί, στην αρχαία ελληνική ποίηση. Πουθενά αλλού, ωστόσο, δεν τολμά ποιητής να αναφερθεί με τέτοιο τρόπο στις χαρές που δίνει η αιμομιξία⁴²⁰.

Τέλος, επειδή οι Σφήκες ουσιαστικά αποτελούν μια κατεξοχήν δικαστική κωμωδία παρέχουν ορισμένες πληροφορίες, σχετικά με τον αττικό δικαιοδοτικό μηχανισμό⁴²¹. Ο McDowell⁴²² διαπιστώνει πως κατά την εποχή που γράφονται οι Σφήκες οι Αθηναίοι Δικαστές κληρώνονται από την αρχή του δικαστικού έτους, σε συγκεκριμένα δικαστήρια και συνεπώς εκείνη την εποχή δεν είχε ακόμη τεθεί σε εφαρμογή το σύστημα των αρχών του 4^{ου} αιώνα, σύμφωνα με το οποίο οι συνθέσεις των δικαστηρίων αποφασίζονται το πρωί της δικασίμου με κλήρωση μεταξύ των δέκα ομάδων δικαστών. Πάντως, στο δεύτερο ημιχόριο του χορού των σφηκών⁴²³ οι σφήκες αναφέρουν πως συγκεντρώνονται σε σμήνη, σαν τις σφήκες στις σφηκοφωλιές και δικάζουν άλλοι στο δικαστήριο του επώνυμου άρχοντα, άλλοι στο Ωδείο και άλλοι στο δικαστήριο των ένδεκα.

Όπως δίνεται η πληροφορία στους Σφήκες, ο εγκαλούμενος δύναται να αποφύγει σε μερικές περιπτώσεις τις δικαστικές περιπέτειες, με την πληρωμή αποζημίωσης και την αποδοχή της προσφοράς από τον μηνυτή.⁴²⁴ Από τους Σφήκες αντλούνται πληροφορίες, σχετικά με τον τύπο πρόσκλησης που ο εγκαλών απευθύνει στον εγκαλούμενο, για να προσέλθει στο δικαστήριο. Οι κλητεύσεις είναι είτε προφορικές

⁴¹⁹DoverJ., *Η κωμωδία του Αριστοφάνη*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ, 1981, σελ.185

⁴²⁰ Έχει εκφρασθεί και η άποψη ότι το φιλί αυτό δεν ήταν ερωτικό, αλλά ότι συνηθιζόταν και συνηθίζεται σε μέρη της Ελλάδας όταν η κόρη λαμβάνει ένα δώρο που δέχτηκε από τον πατέρα και επιθυμεί να εκφράσει με αυτόν τον τρόπο την ευγνωμοσύνη της. DoverJ., *Η κωμωδία του Αριστοφάνη*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ, 1981, σελ.181

⁴²¹ Κατά τον McDowell οι Σφήκες αποτελούν σημαντική πηγή δικονομικών πληροφοριών. MacDowell, *Ο Αριστοφάνης και τα Αθηναϊκά Δικαστήρια*, Συμβολές 1, σελ. 140.

⁴²²McDowell, «Ο Αριστοφάνης και τα Αθηναϊκά Δικαστήρια», (επιμ)Αδάμ Σ.,*Συμβολές στην έρευνα του αρχαίου ελληνικού και ελληνιστικού δικαίου, Πάντειον Πανεπιστήμιον*, 1992, σελ. 138

⁴²³ Στιχ. 1107-1109

⁴²⁴ Στιχ. 1419-1420

είτε γραπτές. Ο Φιλοκλέων, συγκεκριμένα, έχει κλητευθεί δύο φορές ως κατηγορούμενος, προφορικά. Την πρώτη φορά, ο μηνυτής του τον κατηγορεί για φθορά εμπορεύματος⁴²⁵, χρησιμοποιώντας τον τύπο: «προσκαλούμαι σε», ακολουθώντας την συνήθη διαδικασία: απευθυνόμενος αρχικά στους αγορανόμους(αρμόδιος άρχοντας) , οι οποίοι προανακρίνουν και εισάγουν την υπόθεση στο δικαστήριο. Η δεύτερη κλήτευση περιλαμβάνει μόνο το τυπικό «προσκαλούμαι σε» και το αδίκημα «ύβρις», χωρίς να γίνεται αναφορά στον αρμόδιο άρχοντα, ίσως διότι ήταν γνωστό τοις πάσι ποιοι είναι οι αρμόδιοι να επιλαμβάνονται των γραφών ύβρεως.

Και στις δύο περιπτώσεις της δίωξης του Φιλοκλέωνα η αναγγελία της μήνυσης λαμβάνει χώρα με την παρουσία κλητήρα⁴²⁶, ενός ειδικού μάρτυρα, που βεβαιώνει, αν παραστεί ανάγκη, τη νομότυπη πρόσκληση του μηνυόμενου από τον μηνυτή. Στις νεφέλες⁴²⁷, αναφέρεται ότι η κλήτευση δύναται να βεβαιωθεί και από πρόσωπο που τυγχάνει να είναι παρόν κατά την κοινοποίηση ή να βρίσκεται στον τόπο της διάπραξης του αδικήματος, οπότε ο μηνυτής έχει τη δυνατότητα να τον κλητεύσει και ως ουσιαστικό μάρτυρα.

Η εκδίκαση των υποθέσεων ξεκινά νωρίς τα ξημερώματα, με την δέηση στους θεούς.⁴²⁸ Με την έναρξη της δίκης, ο θεσμοθέτης κλείνει την είσοδο του κιγκλιδώματος⁴²⁹, ώστε να εμποδίσει τους αργοπορημένους δικαστές να εισέλθουν στον χώρο του δικαστηρίου.⁴³⁰ Όσοι προσέρχονται στα δικαστήρια από περιέργεια για να παρακολουθήσουν την διαδικασία, ή για να συμπαρασταθούν στους διάδικους οφείλουν να στέκονται πίσω από το δορύφακτο, που τους διαχωρίζει από τους δικαστές. Επιπλέον, την εποχή αυτή, οι δικαστές γνωρίζουν εκ των προτέρων ποια υπόθεση δικάζουν, διότι η σύνθεση είναι σταθερή και το πινάκιο της δικασίμου προκαθορισμένο.⁴³¹

Κατά την έναρξη της δίκης, κατόπιν εντολής του προεδρεύοντος άρχοντα, ο κήρυκας καλεί τον κατηγορο να διαβάσει το γραπτό κατηγορητήριο που περιλαμβάνει τα στοιχεία της ταυτότητας του κατηγορού και του κατηγορούμενου, την κατηγορία και την προβλεπόμενη ή την προτεινόμενη ποινή, διότι σε περίπτωση τιμητών αγώνων, η ποινή από πλευράς του κατηγορού, προτείνεται εγγράφως από

⁴²⁵ Στιχ. 1406-1407

⁴²⁶ Στιχ. 1408, 1434 και 1436

⁴²⁷ *Νεφέλες*, στιχ. 1297

⁴²⁸ Στιχ. 216-219 και 862

⁴²⁹ Στιχ. 386 και 830

⁴³⁰ Στιχ. 775

⁴³¹ Στιχ. 240

την αρχή της διαδικασίας και όχι στο τέλος της⁴³². Στη συνέχεια ο κατηγορούμενος καλείται στο λίθο⁴³³, με σκοπό να απολογηθεί. Αν, όμως, ο κατηγορούμενος είναι ανίκανος να απολογηθεί, είτε λόγω έλλειψης ευχέρειας λόγου, είτε λόγω έλλειψης καλλιέργειας, όπως ο Στρεπιάδης στις Νεφέλες⁴³⁴, ή ακόμη επειδή είναι ανήμπορος ή υπερήλικας, εκ μέρους του, απολογείται κάποιος φίλος.⁴³⁵ Επίσης, από το λίθο έχουν το δικαίωμα οι δικαστές να κατεβάζουν τον αγορητή ή τον κατηγορούμενο, αν κρίνουν πως έχουν ειπωθεί αρκετά και είναι έτοιμοι για την τέλεση ψηφοφορίας.⁴³⁶

Αρκετά ενδιαφέρουσα είναι η πληροφορία που δίνει ο Φιλοκλέων⁴³⁷, σχετικά με τις δίκες καλλιτεχνών, όταν δηλαδή ο κατηγορούμενος τυγχάνει να διαθέτει καλλιτεχνικά προσόντα. Στην περίπτωση αυτή, ο κατηγορούμενος είθισται να επιδεικνύει τα καλλιτεχνικά του ταλέντα πριν, αλλά και μετά την απόφαση, ως ευχαριστήρια. Η επίδειξη της τέχνης στην διάρκεια της ακροαματικής διαδικασίας εθιμικά καθιερωμένη (δικονομικό έθιμο), προφανώς συμβάλλει στην διακρίβωση της πολιτισμικής προσφοράς του κατηγορουμένου και στη συνεκτίμηση κατά την έκδοση της απόφασης.⁴³⁸

Στο σημείο αυτό, κρίνεται απαραίτητο να γίνει αναφορά και σε ένα ακόμη δικονομικό έθιμο, την δυνατότητα των κατηγορουμένων να καλούν στο δικαστήριο τα ανήλικα παιδιά τους, πέρα από τους μάρτυρες. Οι μαρτυρίες των παιδιών εξαντλούνται σε δάκρυα και ικεσίες προς τους δικαστές, ώστε να δείξουν επιείκεια στον γονέα τους, αφού μια καταδικαστική απόφαση θα τους τον στερούσε και θα τα μετέβαλε σε ορφανά.⁴³⁹

Η μυστικότητα της ψηφοφορίας εξασφαλίζεται με τον κημό, δηλαδή ένα χωνί τοποθετημένο στο άνοιγμα της ψηφοδόχου, που λειτουργεί ως κάλυμμα παλάμης.⁴⁴⁰ Κάθε δικαστής το 422 πΧ έχει στη διάθεση του ένα κοχύλι, μια ψήφο μόνο, την οποία μεταφέρει από το σπίτι του.⁴⁴¹ Αν η ψήφος τοποθετηθεί από τον δικαστή στον

⁴³² Στιχ 482

⁴³³ Στιχ 905.

⁴³⁴ *Νεφέλες*, στιχ. 436.

⁴³⁵ *Σφήκες*, στιχ. 949

⁴³⁶ Στιχ. 979-981

⁴³⁷ Στιχ. 579-582

⁴³⁸ Δεκάζου Στεφανοπούλου Φ., *Δίκες, Δικαστές και Δικαστήρια στις κωμωδίες του Αριστοφάνη*, Τετράδια Εργασίας αρ. 31, Αθήνα, 1999,14.

⁴³⁹ Στιχ. 976-978 και 567-574

⁴⁴⁰ Στιχ. 99 και 754

⁴⁴¹ Στιχ. 109-110

πρότερον καδίσκον ,δηλαδή στην κάλπη της καταδίκης, ψηφίζει κατά, ενώ, αν τοποθετηθεί στον ύστερον καδίσκον, ψηφίζει υπέρ του κατηγορουμένου. Πριν ξεκινήσει η καταμέτρηση των ψήφων, ο κήρυκας πρώτα ρωτά αν υπάρχει κάποιος δικαστής που δεν έχει ψηφίσει και μετά κηρύσσει τη λήξη της ψηφοφορίας. Ύστερα, οι εντεταλμένοι για την καταμέτρηση αδειάζουν τις κάλπες πάνω σε μια πέτρα και μετρούν τις ψήφους.⁴⁴² Αν η καταμέτρηση οδηγεί στην απαλλαγή, η δίκη σταματά εκεί, όπως και αν το αποτέλεσμα είναι καταδικαστικό, η ποινή για το συγκεκριμένο αδίκημα είναι καθορισμένη από τον νόμο.

Ο Αριστοφάνης, στους Σφήκες, δείχνει μια ιδιαίτερη ευαισθησία όσον αφορά την αρχή της εκατέρωθεν ακρόασης, πράγμα το οποίο φαίνεται ιδιαίτερα στην ψευδο-δίκη που διεξάγεται στο σπίτι του Φιλοκλέωνα⁴⁴³. Αν και πρόκειται για διακωμώδηση της δικαστικής διαδικασίας, τηρούνται με σεβασμό οι δικονομικοί κανόνες, πράγμα το οποίο ζητά και ο Βδελυκλέων από τον πατέρα του κατά την διάρκεια της.⁴⁴⁴

Εν τέλει, αυτό που προκύπτει ως γενικότερο συμπέρασμα από τους Σφήκες, είναι ότι ούτε το κοινωνικό κύρος, ούτε το ανεύθυνο του αξιώματος, αλλά η ένδεια είναι ο πραγματικός λόγος που οδηγεί τους πολίτες να επιθυμούν να ασκούν τα δικαστικά καθήκοντα. Αν και ο Φιλοκλέων φαίνεται πως δεν ανήκει στην τάξη των φτωχών Αθηναίων, διότι ο γιος του, του προσφέρει μια αξιοπρεπή διαβίωση, κάνει τα πάντα για να φαίνεται πιο φτωχός, όταν πηγαίνει στα δικαστήρια⁴⁴⁵. Εξαιτίας του Πελοποννησιακού πολέμου στην Αθήνα, συρρέουν εξαθλιωμένες μάζες φτωχών αγροτών, που προσπαθούν να εξασφαλίσουν τα προς το ζην. Ο ηλιαστικός μισθός επομένως, είναι απαραίτητος για την επιβίωση τους. Γνωρίζοντας οι πολιτικοί την οικονομική αδυναμία αρκετών άπορων αγροτών και συγκεκριμένων πολιτικών φρονημάτων, εκμεταλλεύονται αυτό το γεγονός, προς όφελος τους και προσπαθούν να τους συσπειρώσουν γύρω τους, με ταπεινά ανταλλάγματα (αύξηση του διώβολου σε τριώβολο από τον Κλέωνα ⁴⁴⁶). Ωστόσο, δεν απουσιάζουν και οι αντιδράσεις των συντηρητικών που θίγονται άμεσα από το μέτρο της μισθοδοσίας, αλλά και οι εκδικητικές τάσεις των δικαστών απέναντι στους πλουσίους κατηγορούμενους, τους οποίους μεταχειρίζονται με ιδιαίτερη εχθρότητα.⁴⁴⁷

⁴⁴² Στιχ. 332-333

⁴⁴³ Δεληκωστόπουλος Σ., *Γένεση του δικαίου και αρχαιοελληνική ποίηση*, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, , 1996, σελ. 401.

⁴⁴⁴ Στιχ. 918-919.

⁴⁴⁵ Στιχ. 116

⁴⁴⁶ Στιχ. 88 και 300

⁴⁴⁷ Στιχ. 241

Συνεπώς, ακόμη και στην απονομή της δικαιοσύνης στην αρχαία Αθήνα η κοινωνική θέση έχει τον ρόλο της. Οι κατά κανόνα οικονομικά ασθενέστεροι δικαστές μετατρέπονται σε θύτες και σε θύματα ,κατά την ανάληψη των δικαστικών καθηκόντων. Από την μια , κατευθυνόμενοι από τους δημαγωγούς οδηγούνται σε αποφάσεις συμφέρουσες για αυτούς και καταδικαστικές για τους πολιτικούς τους αντιπάλους, ευγνωμονώντας αυτούς που τους παρέχουν το ταπεινό τριώβολο. Ταυτόχρονα δύνανται να καταδικάζουν κατηγορούμενους ανώτερης κοινωνικοοικονομικής τάξεως, εκφράζοντας τη σφοδρή επιθυμία για εκδίκηση. Παρόλα αυτά, ο Βδελυκλέων παρατηρεί πως οι πολιτικοί κατήγοροι και οι πολιτικοί κατηγορούμενοι στην πραγματικότητα είναι φίλοι μεταξύ τους⁴⁴⁸ και συνεννοούνται ,εν αγνοία των δικαστών.

Οι Αθηναίοι πολίτες, παρακολουθώντας την κωμωδία, διαθέτουν μια ακόμη ευκαιρία να αμφισβητήσουν , όχι τόσο τον τρόπο οργάνωσης της απονομής δικαιοσύνης, όσο την προσωπική και ηθική στάση του κάθε δικαστή στην άσκηση της εξουσίας του.⁴⁴⁹

Μένανδρος

Χρονολογικά στοιχεία

Ο Μένανδρος ,ο οποίος γεννήθηκε στην Κηφισιά το 342 π.Χ ,ήταν ο σημαντικότερος Αθηναίος κωμικός ποιητής της νέας αττικής εποχής. Από τα έργα του Μενάνδρου «Επιτρέποντες» και «Γεωργός»,αντλούνται πληροφορίες ,σχετικά με την κοινωνία και τους δικαιοκούς θεσμούς στην αυτή ταραγμένη εποχή. Το δικαίωμα της αφαίρεσης της κόρης που ανήκε στον πατέρα της ή στον ασκούντα την κυρία της, το δικαίωμα της επιβεβαίωσης, ο αγαπητός στις κατώτερες κοινωνικές τάξεις θεσμός της ιδιωτικής ή εκούσιας διαιτησίας, ο κυρίαρχος χαρακτήρας της απόφασης του πατέρα για τον γάμο του γιου και της κόρης του και γενικότερα η κυρίαρχος ρόλος που αυτός διαδραμάτιζε μέσα στον οίκο είναι ορισμένα από τα νομικής φύσεως θέματα των δύο παρουσιαζόμενων έργων του Μενάνδρου.

Επιτρέποντες

Από τους Επιτρέποντες, το έργο του Μενάνδρου, αντλούνται πληροφορίες ,σχετικά με το δικαίωμα της αφαίρεσης. Πρόκειται για ένα δικαίωμα, το οποίο επιφυλάσσεται στον πατέρα της παντρεμένης γυναίκας και του παράσχει την εξουσία να παρέμβει

⁴⁴⁸ Στιχ. 692-695

⁴⁴⁹ Δεληκωστόπουλος Σ., *Γένεση του δικαίου και αρχαιοελληνική ποίηση*,Αθήνα-Κομοτηνή,εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, , 1996, σελ. 401-402.

και να διακόψει τον γάμο της ,αν έχει σχηματίσει την άποψη ότι αυτή αδικείται από τον άντρα της.

Σημειώνεται, επίσης, ότι η απόφαση του γάμου της θυγατέρας ανήκει στην αποκλειστική αρμοδιότητα είτε του πατρός ,είτε του ασκούντος την κυρία και η συναίνεση του μεν ή του δε, αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την εγκυρότητα του γάμου.⁴⁵⁰

Περίληψη υπόθεσης

Α' μέρος

Στους επιτρέποντες, η νεαρή γυναίκα , Παμφίλη, έπειτα από οίνοποσία, πέφτει θύμα βιασμού στην Βραυρώνα, από τον μέλλοντα σύζυγο της Χαρίσιο, ο οποίος επίσης βρίσκεται υπό την επήρεια μέθης. Δύο μήνες αργότερα από το συμβάν , ο πατέρας της, αγνοώντας όσα συνέβησαν, την παντρεύει με τον βιαστή της, τον οποίο η κοπέλα, λόγω της οίνοποσίας και του σκοταδιού, δεν αναγνωρίζει, όπως και εκείνος αυτήν.

Λίγους μήνες μετά τον γάμο, και ενώ ο σύζυγος της απουσιάζει ,φέρνει στον κόσμο τον καρπό του βιασμού. Μαζί με την έμπιστη δούλη της , αφού λαμβάνει την απόφαση να εκθέσει το νεογέννητο⁴⁵¹, ντύνει το μωρό και το στολίζει με διάφορα χρυσαφικά προσδιοριστικά της ταυτότητας του και στη συνέχεια η δούλη το εγκαταλείπει σε ένα κοντινό σημείο,όπου το βρίσκει ο Δάος, ένας βοσκός και δούλος και το διασώζει. Ένας ακόμη δούλος, ο Συρίσκος, ο οποίος πρόσφατα έχει χάσει το παιδί του στη γέννα, ενημερώνεται ότι ο Δάος, έχει βρει ένα βρέφος και επιθυμεί να αναλάβει την κηδεμονία του. Μόλις επισκέπτεται τον Δάο, ο τελευταίος δεν αρνείται να του δώσει το παιδί, αλλά επειδή δεν επιθυμεί να του δώσει τα χρυσαφικά που βρήκε μαζί με αυτό, δεν του το αποκαλύπτει. Όταν ,όμως ,ο Συρίσκος μαθαίνει από διαδόσεις του περίγυρου του ότι μαζί με το έκθετο βρέθηκαν και χρυσαφικά, ως δώρο από τη μητέρα του, αποφασίζει να διεκδικήσει την προίκα του παιδιού. Επειδή ο Δάος αρνείται να του δώσει τα χρυσαφικά, του προτείνει να προσφύγουν στον θεσμό της ιδιωτικής διαιτησίας, δηλαδή να ζητήσουν από έναν τρίτο , τον οποίο θα εξουσιοδοτήσουν, να λάβει εκείνος απόφαση, ακούγοντας και τις δύο πλευρές πριν βγάλει απόφαση. Οι δύο δούλοι απευθύνονται τελικά στον Σμικρίνη και τον ορίζουν διαιτητή. Αφού συμφωνούν από κοινού τα δύο μέρη πως θα σεβαστούν την απόφαση του, ο Σμικρίνης δίνει τον λόγο πρώτα στον λιγομίλητο Δάο, ο οποίος αφού εκθέτει τα γεγονότα, προβάλλει το επιχείρημα ότι εκείνος βρήκε το μωρό, επομένως δικαιούται να κρατήσει τα συνοδευτικά. Στη συνέχεια ο Συρίσκος διευκρινίζει πως επιθυμεί να διεκδικήσει ως κηδεμόνας τα χρυσαφικά για το ίδιο το παιδί και όχι για

⁴⁵⁰ Δεκάζου- Στεφανοπούλου Φ. ,*Δίκαιο και Κοινωνία στην κωμωδία του Μενάνδρου* , Αθήνα , εκδ. Πεδίο, 2011, σελ. 90.

⁴⁵¹ Η έκθεση των νεογέννητων γινόταν ανεκτή στην Αθηναϊκή κοινωνία, όπως μας πληροφορεί ο Αριστοτέλης. Αριστοτέλης, *Πολιτικά Δ'*, μτφ. Μαγγίνας Σ. , σελ. 111.

τον εαυτό του. Μάλιστα αναφέρει πως αυτά τα χρυσαφικά μπορεί κάποτε να το φέρουν κοντά στην βιολογική του μητέρα και ενισχύει την επιχειρηματολογία του αναφέροντας διηγήσεις από την μυθολογία, όπου χάρη στα γνωρίσματα γίνεται γνωστή η καταγωγή του παιδιού, που ανήκε σε βασιλική γενιά. Ο Σμικρίνης αποφασίζει να δώσει στο παιδί όσα του ανήκαν και συνεπώς να δοθούν τα χρυσαφικά στον Συρίσκο, ο οποίος προστατεύει το δίκαιο του.

B' μέρος

Ο λόγος που στους Επιτρέποντες ο πατέρας επιθυμεί να διαζευχθεί η κόρη είναι επειδή ότι ο σύζυγός της, έχει εγκαταλείψει την γαμήλια στέγη και έχει εγκατασταθεί στο σπίτι ενός φίλου του και γείτονα, νοικιάζοντας ταυτόχρονα μια αυλητρίδα και ξοδεύοντας την προίκα της γυναίκας του σε διασκεδάσεις. Αιτία αποτελεί η πληροφορία που λαμβάνει από τον δούλο του, ότι η γυναίκα του είχε καταστεί έγκυος κατά την διάρκεια της απουσίας του και έπειτα εξαφάνισε το παιδί, καθώς ήταν αδύνατο να ήταν τέκνο του. Μολονότι ο άντρας της έχει εγκαταλείψει από την οικία, η Παμφίλη, η σύζυγος του Χαρισίου, αναφέρει στον πατέρα της, Σμικρίνη, ότι δεν θα αφήσει τον Χαρίσιο, παρότι αυτός σπαταλά την περιουσία της.

Δικαιικά ζητήματα και αξίες

A' μέρος

Η Φωτεινή Δεκάζου- Στεφανοπούλου παρέχει την πληροφορία⁴⁵², αναφερόμενη στα λεγόμενα μιας άλλης Αθηναίας προς τον πατέρα της που επιθυμεί να την «αφαιρέσει»- όσο υποτιμητικό και αν αυτό ακούγεται για μια ανθρώπινη ύπαρξη⁴⁵³- από τον σύζυγό της, ότι τα οικονομικά θέματα δεν αποτελούν παράγοντες επηρεασμού της βούλησης των γυναικών σε σχέση με ζητήματα που αφορούν την τύχη του γάμου τους.

Το θέμα το οποίο έχει απασχολήσει πολλούς επιστήμονες και στο οποίο δεν έχει ακόμη δοθεί μια απάντηση, όπως αντιλαμβάνεται ο Harrison⁴⁵⁴, είναι το αν το δικαίωμα της αφαίρεσης μπορεί να το ασκήσει με ή χωρίς την θέληση της θυγατέρας του ο πατέρας.

Ο Δημάκης θεωρεί πως ο πατέρας ακόμη και μετά τον γάμο της κόρης του εξακολουθεί να διατηρεί κάποια εξουσία επάνω της και ,αν το κρίνει αναγκαίο, να παρέμβει και να προστατεύσει τα θιγόμενα συμφέροντα της κόρης του. Συνεπώς, για

⁴⁵² Δεκάζου- Στεφανοπούλου Φ. ,*Δίκαιο και Κοινωνία στην κωμωδία του Μενάνδρου* , Αθήνα , εκδ. Πεδίο, 2011, σελ.86 παρ.164.

⁴⁵³ Δημάκης Π., *Στοιχεία Αττικού Δικαίου Ι*, Αθήνα, 1969 ,σελ. 135-136

⁴⁵⁴ Δεκάζου- Στεφανοπούλου Φ., Αθήνα, εκδ. Πεδίο, 2011, σελ. 89 που παραπέμπει σε Harrison

ηθικούς ή οικονομικούς ή οποιουδήποτε άλλους λόγους δύναται να λύσει τον γάμο της κόρης του, χωρίς να λάβει υπόψη του την επιθυμία της.

Ο MacDowell⁴⁵⁵ υποστηρίζει την άποψη ότι ο πατέρας της γυναίκας διαθέτει το δικαίωμα να αφαιρέσει την κόρη του από τον σύζυγο της ,ωστόσο αυτό του το δικαίωμα ατονεί όταν έχουν προέλθει παιδιά από τον γάμο.

Β' μέρος

Εκτός από το δικαίωμα της αφαίρεσης ,από την ίδια κωμωδία, αντλούνται αρκετές πληροφορίες για την ιδιωτική ή εκούσια διαιτησία, που κατά τη διάρκεια της αρχαιότητας αποτελεί μια εξαιρετικά δημοφιλή διαδικασία εκδίκασης ιδιωτικών διαφορών, κυρίως στους κύκλους των οικονομικά ασθενέστερων πληθυσμών και κατώτερων κοινωνικών τάξεων.

Ο σχετικός με την ιδιωτική ή εκούσια διαιτησία νόμος παρέχει τη δυνατότητα σε όσους έχουν ιδιωτικές διαφορές μέχρι ενός ορισμένου ποσού να τις επιλύουν με διαιτησία, επιλέγοντας όποιον διαιτητή⁴⁵⁶ επιθυμούν. Στην διαιτησία, όπως προκύπτει από τους επιτρέποντες, μπορούν να προσφύγουν και δούλοι, οι οποίοι όμως ζούν σε καθεστώς σχετικής αυτονομίας, κατοικούν δηλαδή μακριά από τον κύριο τους. Στην εκούσια ή ιδιωτική διαιτησία μπορούν να συμμετάσχουν ως διάδικοι και ως διαιτητές πολίτες, ξένοι, μέτοικοι, ελεύθεροι και απελεύθεροι και ορισμένες κατηγορίες δούλων, όπως οι χωρίς οικούντες, και όσοι εξαιτίας της φύσης της εργασίας τους μπορούν να παρίστανται στα δικαστήρια.⁴⁵⁷ Αποκλείονται, όμως, οι κοινοί δούλοι, τα παιδιά και οι γυναίκες.

Σημειώνεται πως πριν ξεκινήσει τη διαδικασία ο διαιτητής ζητά από τους διαδίκους να σεβαστούν, τον εκτελεστικό χαρακτήρα της απόφασης. (εφαρμογή της αρχής “bisdeeademrenesitactio”) Οι διάδικοι δεσμεύονται, όπως ορίζει ο σχετικός νόμος, να εκτελέσουν την απόφαση και να μην μεταφέρουν την υπόθεση σε άλλο δικαστήριο.

Η πιο σημαντική και ενδιαφέρουσα ιδιαιτερότητα του θεσμού της ιδιωτικής διαιτησίας είναι ότι ο διαιτητής δεν εφαρμόζει κατά γράμμα τον νόμο της πόλεως, αλλά αφορμάται από την επιείκεια, σε αντίθεση με τον δικαστή.⁴⁵⁸ Πάνω από όλα, στην διαδικασία της ιδιωτικής διαιτησίας, κυριαρχεί το φυσικό δίκαιο, το φυσικό και όχι απαραίτητως , αυτό που πηγάζει από τον νόμο.

⁴⁵⁵MacDowellD., *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων*, Αθήνα, 1996, σελ. 139-140

⁴⁵⁶ Καλτσώνης Δ.,*Το δικαστήριο από την πρωτόγονη κοινωνία στην αταξική*, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 2002, σελ. 23 και επ.

⁴⁵⁷ Δεκάζου- Στεφανοπούλου Φ. *Δίκαιο και Κοινωνία στην κωμωδία του Μενάνδρου* , Αθήνα ,εκδ. Πεδίο, , 2011, σελ. 151

⁴⁵⁸ Αδαμ-Μαγνήσαλη Σ. , *Η απονομή της δικαιοσύνης στην αρχαία Αθήνα (5^{ος} και 4^{ος} π.Χ αι.)*, Αθήνα, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2008, σελ. 62

Στους επιτρέποντες, τέλος, παρέχεται μια αρκετά ενδιαφέρουσα πληροφορία, σχετικά με την ιδιωτική Διαιτησία⁴⁵⁹ αφού αφήνεται να εννοηθεί πως ο διαιτητής είτε με δική του πρωτοβουλία ,είτε κατόπιν αιτήματος του διαδίκου που νικά, μπορεί να επιβλέψει την εκτέλεση της απόφασης.

Γεωργός

Αναφέρθηκε ανωτέρω το δικαίωμα του πατέρα να αφαιρεί την κόρη του από τον σύζυγο της και να λαμβάνει την απόφαση να την παντρεύει. Θα εξετασθεί ,σε αυτό το σημείο, και η περίπτωση του γιου, αν δηλαδή ο πατέρας επίσης διαθέτει επ' αυτού κάποια μορφή εξουσίας και κάποιο αντίστοιχο δικαίωμα.

Περίληψη υπόθεσης

Στο έργο του Μενάνδρου με τίτλο «Γεωργός», γίνεται σαφές ότι η απόφαση του πατέρα για τον γάμο όχι μόνον της κόρης, αλλά και του γιου του ,έχει κυρίαρχο χαρακτήρα. Σε αυτήν την κωμωδία ένας νέος που είναι υπεύθυνος για την προχωρημένη εγκυμοσύνη της φτωχής Ηδείας, δεν τολμά να αντισταθεί στην θέληση του πατέρα του, ο οποίος του αναγγέλλει ξαφνικά πως έχει αποφασίσει να τον παντρεύει με την ομοπάτρια αδελφή του, χωρίς καν να τον ρωτήσει ή να τον ενημερώσει εγκαίρως για αυτήν του την απόφαση.⁴⁶⁰

Δικαιικά ζητήματα και αξίες

Αν ο πατέρας δεν συναινεί στον γάμο του γιου του ,ο γάμος είναι έγκυρος, αν και αρκετές φορές ο γιος σέβεται την επιθυμία του πατέρα, που διαθέτει το απόλυτο κύρος στον αθηναϊκό οίκο.

Έχει, όμως υποστηριχθεί η άποψη ότι κατά την κλασσική περίοδο ο πατέρας διαθέτει το δικαίωμα να παρεμποδίσει τον γάμο όχι μόνο της κόρης, αλλά και του γιου του, αν δεν τον εγκρίνει.⁴⁶¹ Αυτό το δικαίωμα ονομάζεται «δικαίωμα της επιβεβαίωσης.»⁴⁶²

⁴⁵⁹ Δεκάζου-Στεφανοπούλου Φ., *Επιτρέποντες- Η ιδιωτική διαιτησία στον Μένανδρο*, Ανάτυπο από 'Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του ελληνικού δικαίου', Αθήνα ,εκδ. Ακαδημία Αθηνών, 2007

⁴⁶⁰ Μένανδρος, Γεωργός ,στιχ. 7-13

⁴⁶¹ Δεδούση Χ., *Μενάνδρου Σαμία*, Αθήνα,χ.ε, 1965, σελ. 8 και Δημάκης Π.,*Στοιχεία Αττικού Δικαίου I*,Αθήνα, 1969, σελ. 196. Ο Δημάκης θεωρεί πως η συγκατάθεση του πατέρα για τον γάμο του γιου του δεν χρειαζόταν μετά την ενηλικίωση του τελευταίου, αν και τα ήθη, όχι όμως ο νόμος, επέβαλλαν να εγκρίνονται οι γάμοι των γιων από τον πατέρα.

⁴⁶² Δεκάζου- Στεφανοπούλου Φ.,*Δίκαιο και Κοινωνία στην κωμωδία του Μενάνδρου* , Αθήνα, εκδ. Πεδίο, 2011, σελ.91.

Όπως παρατηρεί και ο MacDowell στα χρόνια της μενάνδρειας κωμωδίας ο ενήλικος γιος, παρά την νομική ανεξαρτησία που αποκτά κατά την ενηλικίωση του, παραμένει μέλος του οίκου, κύριος του οποίου συνεχίζει να είναι ο πατέρας.⁴⁶³

⁴⁶³D .M. MacDowell, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων*, Αθήνα, 1996, σελ. 144-145.

Αντί επιλόγου

Το δίκαιο κωδικοποιεί, επιβάλλει θεσμούς, δημιουργεί σύστημα υποχρεώσεων και απαγορεύσεων. Ο ποιητικός λόγος αμφισβητεί τις βεβαιότητες, προκαλεί τις συμβάσεις, παραβιάζει τα απαγορευτικά και επιβάλλει την πειθαρχία. Το μιν ασκεί εξουσία και επιβάλλει την τάξη, ο δε ασκεί κριτική και σπέρνει την αταξία και υποβάλλει αμφισβήτηση. Το σύστημα του δικαίου είναι κλειστό και ασφαλές, ενώ ο ποιητικός λόγος έλκεται από το απροσδόκητο, την ανατροπή, την περιπέτεια, το σύστημα του είναι ανοιχτό. Το δίκαιο αποφαινεται επί των διαφορών, σκοπό έχει να διασφαλίζει, να δημιουργεί βεβαιότητες, να σταθεροποιεί προσδοκίες, να επιβάλλει ιεραρχίες. Ο ποιητικός λόγος δημιουργεί ανατροπές, θαμπώνει, μεταμορφώνει, έχει αχαλίνωτη φαντασία και δρόμους απρόβλεπτους, φωτεινούς ή ερεβώδεις, πειραματίζεται χωρίς όρια, εξωθεί στα άκρα. Το δίκαιο σχετίζεται με άτομα και ατομικές συμπεριφορές, στα οποία προσδίδει δικαιώματα και υποχρεώσεις, εντός των οποίων οφείλουν να κινούνται. Ο ποιητικός λόγος σχετίζεται με ήρωες, μικρούς ή μεγάλους, θετικούς ή αρνητικούς, ποταπούς ή μεγαλειώδεις. Το δίκαιο σκηνοθετώντας την κοινωνική ζωή απονέμει ρόλους, θέτει επί των ατόμων έναν κανονιστικό μανδύα. Αυτά οφείλουν να υποδυθούν τον ρόλο τους μέσα στο περίγραμμά του, να συμμορφωθούν με την τυπική συμπεριφορά που επιβάλλει. Οι ήρωες του ποιητικού λόγου αντίθετα, είναι πολύπλοκοι, ασταθείς, υπερβολικοί, υστερικοί, αυτοκτονικοί, αυτοκαταστροφικοί, ηρωικοί, μεταπίπτουν από τη μία κατάσταση στην άλλη, μεταμορφώνονται στα αντίθετά τους, είναι απρόβλεπτοι. Στον ποιητικό λόγο, όλα είναι δυνατά, όλα μπορούν να συμβούν, να ανατραπούν. Οι ήρωες είναι υπερβολικοί-καλοί ή κακοί. Το δίκαιο προβλέπει, καθιερώνει ρόλους κανονικοποιημένους, τυποποιεί συμπεριφορές, επιβάλλει πρότυπα. Το δίκαιο είναι γενικό και αφηρημένο. Ο ποιητικός λόγος αναπτύσσεται μέσα στο ειδικό και στο συγκεκριμένο. Ένας κόσμος από τυπικούς χαρακτηρισμούς και αφηρημένα γενικευτικά σχήματα ο μιν, ένας κόσμος του συγκεκριμένου, της λεπτομέρειας, του μοναδικού και του εξειδικευμένου, ο δε. Το δίκαιο στοχεύει στην υπακοή και στον σεβασμό, ενώ ο ποιητικός λόγος στη διδαχή και στη συμβουλευτική. Ο ποιητικός λόγος μπορεί να ιδωθεί ως το όνειρο του δικαίου- όνειρο καλό ή και κακός εφιάλτης. Μπορούν ωστόσο να ιδωθούν ως αντικριστές, συμπληρωματικές φτερούγες του ίδιου σώματος. Είναι φανερό ότι η γλώσσα⁴⁶⁴, τουλάχιστον ως κοινή κοιτίδα και αναγωγή, ως έδαφος και ρίζα ταυτόχρονα, ίσως ενώνει τους δύο λόγους, δικαιοϊκό και ποιητικό, ανεξαρτήτως ιστορικής εποχής. Από την εποχή του Σόλωνα, τότε που ήταν απολύτως ταυτισμένοι. Δύο βαθιά διαφορετικοί λόγοι μοιάζουν να είναι ο δικαιοϊκός και ο ποιητικός, ιδωμένοι από μία συγκεκριμένη οπτική γωνία, αυτή της αντιθετικότητας και της αντιπαράθεσης, που ωστόσο έχει τη δική της χρησιμότητα.⁴⁶⁵

⁴⁶⁴ Θόδωρος, «Νόμοι και κανόνες Τέχνης-Άλλοτε και τώρα», (επιμ.) Παπαχρίστου Α. – Μπρεδήμας Α., *Τέχνη και Δίκαιο*, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2007,σελ. 76

⁴⁶⁵ Δουζινάς Κ., *Νόμος και Αισθητική*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 2005,σελ. 109-115 και Κραβαρίτου Γ., «Δίκαιο και λογοτεχνία, όψεις και κατόψεις»(επιμ.), Κραβαρίτου Γ., *Δίκαιο και τέχνη*

Βιβλιογραφία

Ελληνική Βιβλιογραφία

- Αισχύλος, *Αγαμέμνων*, μτφ Τ. Ρούσσοσ, , Αθήνα εκδ. Κάκτος, 1992.
- Αισχύλος, *Ευμενίδες*, μτφ. Τ. Ρούσσοσ, , Αθήνα, εκδ.Κάκτος, 1992
- Αισχύλος, *Ικέτιδες*, μτφ. Βιστάκης Ι., Αθήνα, εκδ. Παπύρου ,1955
- *Αισχύλου Πέρσαι-Προμηθεύς Δεσμώτης*, Αθήνα, εκδ. αφοί Τολίδη,1984
- Αισχύλος,*Πέρσες*, Πρόγραμμα Κρατικού Θεάτρου Βορείου Ελλάδος, 2013-2014
- Αισχύλος, *Χορηφόροι*, μτφ. Τ. Ρούσσοσ,, Αθήνα, εκδ.Κάκτος, 1992
- Αδαμ-Μαγνήσαλη Σ. , *Η απονομή της δικαιοσύνης στην αρχαία Αθήνα (5^{ος} και 4^{ος} π.Χ αι.)*, Αθήνα, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2008
- Αλεξίου Ε., «Η ρητορική στην κλασική αρχαιότητα», *Γράμματα Ι: Αρχαία Ελληνική και Βυζαντινή Φιλολογία, τόμος Α΄*, Πάτρα, εκδ.Ε.Α.Π., 2001
- Αλεξοπούλου Χ., *Γυναικεία δράση στον Ευριπίδη – Εκδίκηση και επιβολή* , Αθήνα ,εκδ. Ελληνικά Γράμματα,2000.
- Ανδριανού Ε.- Ξιφαρά Π ,*Αρχαίο Ελληνικό Θέατρο: Ο δραματικός λόγος από τον Αισχύλο ως τον Μένανδρο*, Πάτρα, εκδ. ΕΑΠ, 2001
- Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, μτφ. Ζερβού Ι., Αθήνα, εκδ. Πάπυρος,1988
- Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Βιβλία Α΄-Ε΄, μτφ. Λυπουρλής Δ., εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη, 2006
- Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Βιβλία Ε΄- Κ΄ , μτφ. Λυπουρλής Δ., εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη, 2006
- Αριστοτέλης *Πολιτικά Α΄*, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, μτφ. , Μαγγίνας Σ., χ.τ, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, χ.χ
- Αριστοτέλης, *Πολιτικά, Β΄ τόμος* ,χ.τ,μτφ. Μαγγίνας Σ.,εκδ. Ελληνικός εκδοτικός οργανισμός,χ.χ
- Βελισσαροπούλου Γ., «Αποτυμπανισμός-Θανατική Ποινή στην Αρχαία Αθήνα», *Αρχαιολογία* , τεύχ. 11
- Γεωργίου Θ., «Νόμοι και κανόνες Τέχνης-Άλλοτε και τώρα», (επιμ.) Παπαχρίστου Α. –Μπρεδήμας Α., *Τέχνη και Δίκαιο*, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2007
- Γκάρτζιου- Τάττη Α., «Θυσία και Μαντική στον οίκο των Λαμβακιδών. Η εκδοχή της Αντιγόνης του Σοφοκλή», (επιμ.) Σηφάκης Γ.Μ, *Κτερίσματα,φιλολογικά μελετήματα αφιερωμένα στον Ι.Σ.Καμπίση*, Ηράκλειο, εκδ. Πανεπιστημικές Εκδόσεις Κρήτης
- Δεδούση Χ., *Μενάνδρου Σαμία*, Αθήνα,χ.ε, 1965
- Δεκάζου-Στεφανοπούλου Φ., «Δίκες, δικαστές και δικαστήρια στις κωμωδίες του Αριστοφάνη», *Τετράδια Εργασίας*, αρ.31, Τμήμα Ψυχολογίας, Αθήνα ,Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 1999

του λόγου, Αθήνα- Θεσσαλονίκη, εκδ. Σάκκουλα, 2008, σελ. 37- 55 και Κονδύλη Ι., *Θέατρο και Δίκαιο, (Το δικαϊκό υπόβαθρο του θεατρικού έργου)*, Ανάτυπο από τον τιμητικό Καλλιμόπουλου Γ. , Αθήνα, εκδ. Αντ. Ν.Σάκκουλα, 2010,σελ. 294-296, 298-300

- Δεκάζου-Στεφανοπούλου Φ., *Επιτρέποντες- Η ιδιωτική διαιτησία στον Μένανδρο*, Ανάτυπο από 'Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του ελληνικού δικαίου', Αθήνα ,εκδ. Ακαδημία Αθηνών, 2007
- Δεληκωστόπουλος Σ. , *Γένεση του δικαίου και αρχαιοελληνική ποίηση*, Αθήνα-Κομοτηνήεκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα , 1996
- Δημάκης Π., *Στοιχεία Αττικού Δικαίου Ι*,Αθήνα, 1969
- Διαμαντόπουλος Α., *Η πολιτική μαρτυρία του ερωτικού μύθου στην Τραγωδία, Μήδεια-Ιππόλυτος*, Αθήνα, χ.ε, 1978
- Διαμαντόπουλος Α., *Ευριπίδου Μήδεια με τη Μαρία Κάλλας*, Αθήνα, εκδ. Νίκας-Τεγόπουλος Ε.Ε. 1978
- Διαμαντόπουλος Α. , *Προμηθέας Δεσμώτης και λυόμενος του Αισχύλου*, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 1992
- Διαμαντόπουλος Α., «Σκέψεις πάνω στην αρχαία τραγωδία», *Θεατρικά*, τευχ.72, 1972
- Αισχύλος, Ικέτιδες,μτφρ. Βιστάκης Ι., Αθήνα, εκδ. Παπύρου ,1955
- Δουζινάς Κ., *Νόμος και Αισθητική*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση,2005
- Δρομάζος Στ., *Αρχαίο Δράμα, Αναλύσεις*, Αθήνα, εκδ. Κέδρος, 1984
- Ευριπίδης, Εκάβη, μτφ. Τ. Ρούσσο, Αθήνα ,εκδ. Κάκτος, 1994
- Ευριπίδης, *Μήδεια*, εισαγωγή D.L.Page, μτφ. Γ. Γιατρομανωλάκης, Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, 1990
- Ευριπίδης, *Φοίνισσαι*, μτφρ.Σακαλής Ι., Αθήνα, εκδ. Πατάκη,2004
- Ζερβός Ι., *Ανάλυση στην τραγωδία Πέρσαι*, Τα Άπαντα των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων, Αισχύλου Τραγωδία, Αθήνα, εκδ.Πάπυρος,1975
- Θόδωρος, «Νόμοι και κανόνες Τέχνης-Άλλοτε και τώρα», (επιμ.) Παπαχρίστου Α. – Μπρεδήμας Α., *Τέχνη και Δίκαιο*, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2007
- Καλτσώνης Δ.,*Το δικαστήριο από την πρωτόγονη κοινωνία στην αταξική*, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 2002
- Κανταρέλλα Ε. «Ο τιμωρός Οδυσσέας. Οι απαρχές των θανατικών εκτελέσεων στην Ελλάδα», *Αρχαιολογία*, τευχ. 54, 1995
- Καστοριάδης Κ.,«Αισχύλεια ανθρωπογονία και Σοφόκλεια αυτοδημιουργία των ανθρώπων», *Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Δεσποτόπουλο*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 1991
- Καστοριάδης Κ., *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας*, Αθήνα, εκδ. Κέδρος, 1999
- Καστοριάδης Κ., *Οι Έλληνες, οι Ρωμαίοι και εμείς- Η επικαιρότητα του αρχαίου κόσμου* , εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1992
- Κονδύλη Ι., *Θέατρο και Δίκαιο, (Το δικαϊκό υπόβαθρο του θεατρικού έργου)*, Ανάτυπο από τον τιμητικό Καλλιμόπουλου Γ. , Αθήνα, εκδ. Αντ. Ν.Σάκκουλα, 2010
- Κατζούρος Φ., «Η τρισσή κοινωνική δομή εις τας Θηβαϊκής τραγωδίας του Σοφοκλέους», Ανάτυπο από την Εταιρεία Βοιωτικών Μελετών,Τόμος Β', τεύχος β, Αθήνα, εκδ.Εταιρεία Βοιωτικών Μελετών, 1995

- Κατζούρος Φ., «Αίτιος, Αιτία, Αίτιον εις το αρχαίον ελληνικόν δίκαιον», (επιμ) Στραγγάς Ι., Γραβάρης Ι., Χάνος Α., *Αίτιο, Αιτιότης και Δίκαιο*, Αθήνα, εκδ. Σάκκουλα, 2003
- Κορδάτος Γ., *Η αρχαία τραγωδία και κωμωδία: Ποιες είναι οι κοινωνικές ρίζες του αρχαίου ελληνικού θεάτρου*, Αθήνα, Εκδ. Μπουκουμάνη, 1974
- Κοταμανίδου Ε., «Κλυταιμήςτρας Δίκαιον», *Θεατρογραφίες – Επιστήμες της τέχνης και του θεάματος, Επιθεώρηση του Κέντρου Σημειολογίας του Θεάτρου*, τευχ. 13, εκδ. Προπομπός, 2005
- Κοτταρίδη Α., «Γυναίκες του Μύθου, Μήδεια, το τίμημα της γνώσης», *Επτά ημέρες, Καθημερινή*, 20.08.2000
- Κραβαρίτου Γ., «Δίκαιο και λογοτεχνία, όψεις και κατόψεις»(επιμ.), Κραβαρίτου Γ., *Δίκαιο και τέχνη του λόγου*, Αθήνα- Θεσσαλονίκη, εκδ. Σάκκουλα, 2008
- Κρεββατάς, *Οι τρεις μεγάλοι τραγικοί, Ευριπίδης – Σοφοκλής- Αισχύλος*, Αθήνα, εκδ. Καστανιώτη, 1999
- Κωνσταντακόπουλου Κ., *Διαχρονικά οι Νόμοι του Σόλωνα*, Πάτρα, εκδ. Παλαιολόγος, 2003
- Κωστής Κ., *Περί αδικήματος και ποινής εν τη αρχαία ελληνική τραγωδία, (λόγος εκφωνηθείς τη 16 Δεκεμβρίου 1884)*, Αθήνα, τυπογραφείο Παλιγγενεσία, 1885
- Λιακόπουλος Ι., *Η Νομοθεσία της αρχαίας Αθηναϊκής Πολιτείας*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Κυρομάνος, 1999
- Μάνεσης Ι., *Συνταγματικό Δίκαιο Ι*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Σάκκουλας, 1980
- Μάντζιου Μ. «Η έννοια του κέρδους στην Αντιγόνη και την Ηλέκτρα», (επιμ.) Σηφάκης Γ.Μ, *Κτερίσματα, φιλολογικά μελετήματα αφιερωμένα στον Ι.Σ.Καμπίση*, Ηράκλειο, εκδ. Πανεπιστημικές Εκδόσεις Κρήτης, 2000
- Μαρουδής Δ., «Ο Προμηθέας του Αισχύλου και η διαλεκτική της ανθρώπινης συνείδησης», Εφημ. *Ελευθεροτυπία*, Παρασκευή 18.06.2010
- Μενάνδρου κωμωδία, Γεωργός-Επιτρέποντες, μτφ. Σταύρου Θ, Αθήναι, εκδ. Ζαχαρόπουλος, 1954
- Μουσταίρα Ε., *Σχέση δικαίου και τέχνης*, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2006
- Μπακονικόλα Χ., *Στιγμές της ελληνικής τραγωδίας, τόμος Α'*, Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, 2004
- Μπακονικόλα Χ., *Στιγμές της ελληνικής τραγωδίας, τόμος Β'*, Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, 2004
- Μπακονικόλα Χ., *Τραγωδία και γλώσσα*, Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, 2008
- Μπενέκος Γ., *Άπαντα Αισχύλου- Σοφοκλή-Ευριπίδη*, Αθήναι, εκδ. Δημητράκος, 1963
- Νικολούδης Η., *Από τον Προμηθέα στον Σωκράτη, το οδοιπορικό του ανθρώπινου πολιτισμού*, Αθήνα, εκδ. Ροές, 1992
- Οικονομίδης Γ., *Ομήρου Ιλιάδα και Οδύσσεια*, Αθήνα, εκδ. Χρήσιμα Βιβλία, 1960
- Πανταζόπουλος Ν., *Ιστορία Ελληνικού Δικαίου*, Τεύχος Α', Θεσσαλονίκη, εκδ. Σάκκουλα, χ.χ

- Πανταζόπουλος Ν., *Σόλων, Αρχαίον Ελληνικόν Δίκαιον*, Αθήνα, εκδ. Πελεία, 1988
- Πανωφοροπούλου Α., *Σοφοκλή Αντιγόνη*, Αθήνα, εκδ. Μνημοσύνη, 1995
- Παπαγιώργη Κ., *Η ομηρική μάχη*, Αθήνα, εκδ. Καστανιώτη, 1993
- Παπαδάκη Π., *Η Νομική Θεωρία της Επανάστασης*, Αθήνα, εκδ. Παπαδάκη Π., 2014
- Παπαχρίστου Θ., «Νόμοι και κανόνες Τέχνης-Άλλοτε και τώρα», (επιμ.) Παπαχρίστου Α. – Μπρεδήμας Α., *Τέχνη και Δίκαιο*, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2007
- Πλωρίτης Μ., *Έρωσ Ελευθερίας και Δημοκρατίας: Ο πολιτικός λόγος στους αιώνες*, τόμος Α', Αθήνα, εκδ. Καστανιώτη 1992
- Ρώμας Χ., «Η Αθήνα του 7^{ου} – 6^{ου} αι.», (επιμ.) Γιαγιά Μ., Σφυρή Α., Τσιώκου Α., *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 2, Αθήνα, εκδ. «Δομή» Α.Ε. χ.χ
- Σοφοκλής, *Οιδίπους Τύραννος, Οιδίπους επί Κολωνών, Αντιγόνη*, μτφ: Σ. Βαλσαμάκης, Αθήνα, εκδ. Εξάντας, 1992
- Σοφοκλής, *Τραχίνιαι*, μτφ. Τ. Ρούσσοσ, Αθήνα, εκδ. Κάκτος, 1992
- Συνοδινού Κ., «Προβλήματα κειμένου και ερμηνείας στην Εκάβη του Ευριπίδη», (επιμ.) Σηφάκης Γ.Μ, *Κτερίσματα, φιλολογικά μελετήματα αφιερωμένα στον Ι.Σ.Καμπίτση*, Ηράκλειο, εκδ. Πανεπιστημικές Εκδόσεις Κρήτης, 2000
- Σχινάς Γ., *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας του Δικαίου*, Τόμος Α', Αθήνα, εκδ. Σάκκουλα, 2005
- Τζιτζής Σ., «Δίκαιο και τραγικός λόγος. Τα «νόμιμα» της Αντιγόνης», (επιμ.) Καραβίτου Γ., *Δίκαιο και τέχνη του λόγου*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, εκδ. Σάκκουλα, 2008
- Φιλυπίδης Σ. Ν., «Αμφισημία σε ποιητικά κείμενα: Η περίπτωση της Ορέστειας και του Δωδεκαλόγου του Γύφτου», (επιμ.) Σηφάκης Γ.Μ, *Κτερίσματα, φιλολογικά μελετήματα αφιερωμένα στον Ι.Σ.Καμπίτση*, Ηράκλειο, εκδ. Πανεπιστημικές Εκδόσεις Κρήτης, 2000

Ξένη βιβλιογραφία από μετάφραση

- Andrewes A., *Η τυραννία στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, 1982
- Bachofen J., «Το τέλος της μητριαρχίας και ο Αισχύλος», (επιμ.) Μαστοράκη Τζ., *Μαργ Κ.-Ένγκελς Φ., Κείμενα για την Τέχνη*, Αθήνα, εκδ. Εξάντας, 1975
- Biscardi A., *Αρχαίο ελληνικό δίκαιο*, Αθήνα, εκδ. Παπαδήμα, 1998
- Bonnard A., *Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός*, τόμος 1, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1985
- Bonnard A., *Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός*, τόμος 2, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1985
- Bonnard A., *Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός*, τόμος 3, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1985
- Borneman E., *Η Πατριαρχία – Η προέλευση και το μέλλον του κοινωνικού μας συστήματος*, Αθήνα εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., 1998
- Bowra C., *Οι τραγωδίες του Σοφοκλή, Αντιγόνη, Οιδίπους Τύραννος, Θεσ/κη*, εκδ. Κώδικας, 1993

- Cartledge P., «Θεατρικά έργα με βάθος: το θέατρο ως διαδικασία στη ζωή των πολιτών της αρχαίας Ελλάδας», Easterling P. (επιμ.), *Οδηγός για την αρχαία ελληνική τραγωδία*, Ηράκλειο, εκδ. Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2010
- De Romilly J., *Αρχαία Ελληνική Τραγωδία*, Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, 1997
- De Romilly J., *Γιατί η Ελλάδα;* Αθήνα, εκδ. Το Άστυ, 1999
- De Romilly J., *Η αφήγηση της Ορέστειας του Αισχύλου*, Αθήνα, εκδ. Ωκεανίδα, 2008
- De Romilly J., *Ο νόμος στην ελληνική σκέψη, από τις απαρχές στον Αριστοτέλη*, Αθήνα, εκδ. Το Άστυ, 1997
- De Romilly J., *Συναντήσεις με την Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα, εκδ. Το Άστυ, 1997
- Dover J., *Η κωμωδία του Αριστοφάνη*, Αθήνα, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ, 1981
- Easterling P., *Οδηγός για την Αρχαία Ελληνική Τραγωδία από το Πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ*, Ηράκλειο, εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2007
- Easterling P., *Σοφοκλέους Τραχινίαι.*, Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, 1996
- Garland Yv., *Η δουλεία στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα, εκδ. Gutenberg, 1988
- Gregory J., *Όψεις και θέματα της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας*, 31 εισαγωγικά δοκίμια Αθήνα, εκδ. Παπαδήμα, 2010
- Goldhill S., *Αισχύλου Ορέστεια*, Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, 2008
- Kitto H., *Αρχαία Ελληνική Τραγωδία*, Αθήνα, εκδ. Παπαδήμα, 1993
- Kott J., *Θεοφαγία, δοκίμια για την αρχαία τραγωδία*, Αθήνα, εκδ. Εξάντας, 1993
- Lane Fox R., *Ο κλασικός κόσμος, (Μία επική ιστορία από τον Όμηρο στον Ανδριανό)*, Αθήνα, εκδ. Ωκεανίδα, 1996
- Lesky A., *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Κυριακίδη Α.Ε., 2011
- Lesky A., *Η τραγική ποίηση των αρχαίων Ελλήνων*, τόμος Α', Αθήνα, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., 1997
- McDowell, «Ο Αριστοφάνης και τα Αθηναϊκά Δικαστήρια», (επιμ) Αδάμ Σ., *Συμβολές στην έρευνα του αρχαίου ελληνικού και ελληνοιστικού δικαίου*, Πάντειον Πανεπιστήμιον, 1992
- MacDowell D., *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων*, Αθήνα, εκδ. Παπαδήμα, 2003
- Meier C., *Η Πολιτική τέχνη της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας*, Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, 1997
- Murrey G., *Αισχύλος. Ο δημιουργός της τραγωδίας*, Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, 1989
- Sinn U., «Το άσυλο στην αρχαία Ελλάδα», αφιέρωμα Άσυλο: Ένα πανάρχαιο δικαίωμα, *Επτά Ημέρες*, Καθημερινή, 16.01.2000
- Sourvinou-Inwood C., *Αρχαία Ελληνική Τραγωδία, Θεωρία και Πράξη*, (επιμ) Μαρκαντωνάτος, Α., Τσαγγάλης Χ., Αθήνα, εκδ. Gutenberg, 2008

- Thomson G., Η αρχαία ελληνική κοινωνία – Οι πρώτοι φιλόσοφοι , Αθήνα, εκδ. Κέδρος, 1987
- Vernant J. P., *Μύθος και Σκέψη στην αρχαία Ελλάδα – Μελέτες ιστορικής ψυχολογίας*, εκδ. Ολκός, Αθήνα 1975
- Vernant J. P. –Naquet-Vidal P., *Μύθος και Τραγωδία στην Αρχαία Ελλάδα*, τόμος Α, Αθήνα, εκδ.Ζαχαρόπουλος, 1988
- WaltonM. J.,*Το αρχαίο ελληνικό θέατρο επί σκηνής- εγχειρίδιο για τις παραστάσεις του αρχαίου δράματος στην κλασική εποχή και στους νεότερους χρόνους*, Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 1997
- Winnington – IgramR.P. ,*Σοφοκλής – Ερμηνευτική Προσέγγιση* , Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, 1999

Ιστότοποι

- http://www.greek-language.gr/Resources/ancient_greek/anthology/poetry/browse.html
- <http://magazine.apopsi.com.cy/2010/03/2604>
- <http://www.ntng.gr/default.aspx?lang=el-GR&page=2&production=41174>
- https://antonispetrides.wordpress.com/2012/01/31/perses_1/
- <http://www.lifo.gr/guide/cultureblogs/theaterblog/29790>
- <http://www.nt-archive.gr/viewFiles1.aspx?playID=539&pubID=2846>